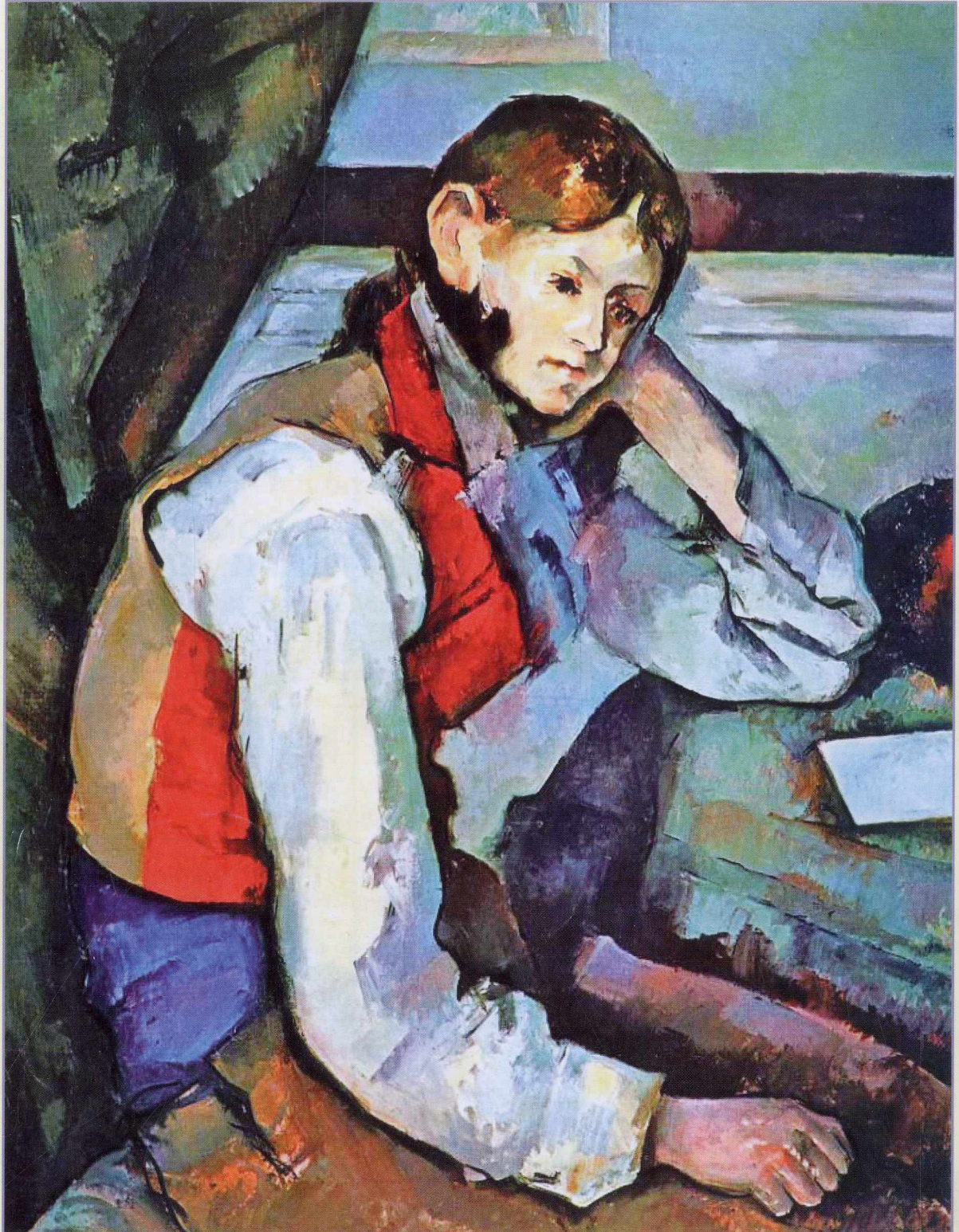
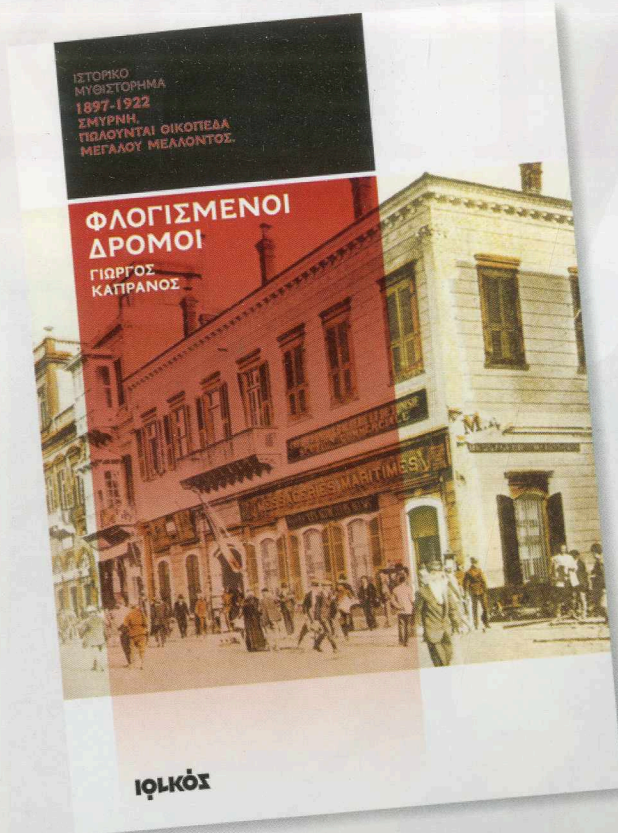

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιανουάριος 2008 • τεύχος 162 • € 5

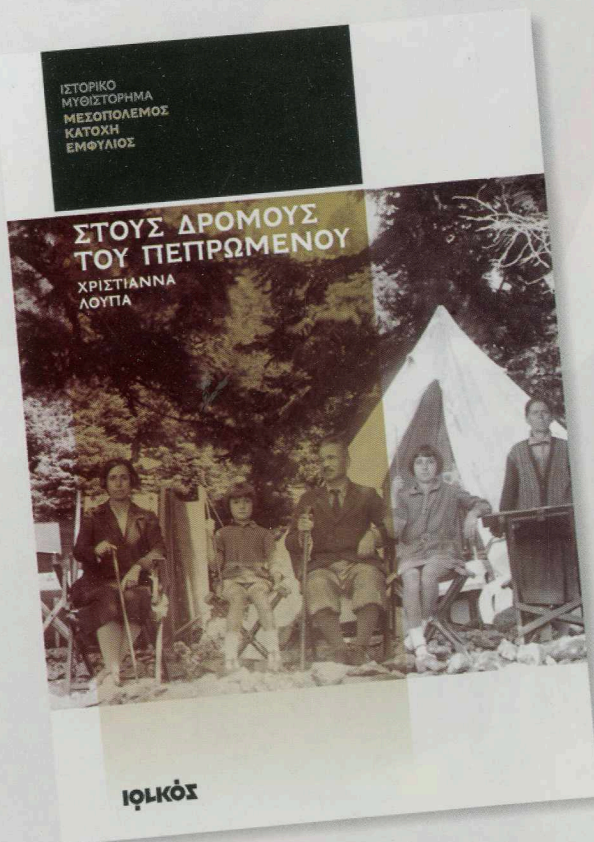
Γιώργος Καπράνος

ΦΛΟΓΙΣΜΕΝΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

1897-1922 Σμύρνη: Πωλούνται οικόπεδα μεγάλου μέλλοντος

Ένα ιστορικό μυθιστόρημα που αναβιώνει μερικές από τις πιο έντονες στιγμές των περιπετειών του Ελληνισμού για μια περίπου εικοσιπενταετία. Μια δυνατή αφήγηση που εικονογραφεί το αυθεντικό πλαίσιο των γεγονότων με αποκορύφωμα τις φοβερές ημέρες της Μικρασιατικής Καταστροφής και της πυρκαγιάς της άλλοτε ωραιότερης πόλης των ιωνικών παραλιών.

Τιμή 18,00 €
ISBN 978-960-426-467-4
Σελίδες 480

Χριστιάννα Λούπα

ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟΥ

Μεσοπόλεμος - Κατοχή - Εμφύλιος

Μέσα από τις πλουσιότερες εμπειρίες της ηρώιδας του έργου, ο αναγνώστης παρακολουθεί καρέ-καρέ την τραγική πορεία της Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα, από τα χρόνια της δεκαετίας του '20 μέχρι και τη δεκαετία του '50. Μια ζωή συναρπαστική, σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Γένοβα και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, την εποχή των μεγάλων παγκόσμιων αναταράξεων.

Τιμή 17,00 €
ISBN 978-960-426-453-7
Σελίδες 400

ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ
ΑΝΔΡ. ΜΕΤΑΞΑ 12 ΑΘΗΝΑ 106 81
Τ 21033041112103618684
F 21033042111E iolkos@otenet.gr
WWW.IOLCOS.GR

ΙΟΛΚΟΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ PUBLICATIONS

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ίανουάριος 2008
τεύχος 162 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε να

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιά τούς συνδρομητές

του έξωτερικού:

IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324

0174 048

SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Άθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Κωδικός: 1572

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.

Άγαθίου 3,

Άθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ό γάμος, τά πουρνάρια
καί ό Τζερόνιμο5

Βασίλης Ζουνάλης, Άσφαλιστικό: άναζητείται
πολιτική θεραπεία7

Άγγελος Έλεφάντης, Νά όργανώσουμε
καί νά όργανωθούμε10

Κώστας Σταμάτης, Τό νόημα του σοσιαλισμού
σήμερα14

Έλενα Σίχαν Η επίθεση ενάντια
στήν έπιστημονική όρθολογικότητα22

Γιώργος Σταθάκης, Άγορά, κράτος, δημοκρατία
Κωστής Νικηφοράκης: in memoriam28

Δημήτρης Άντωνανάκης, Θ. Βαλεντής.
Πειθαρχία καί τρυφερότητα35

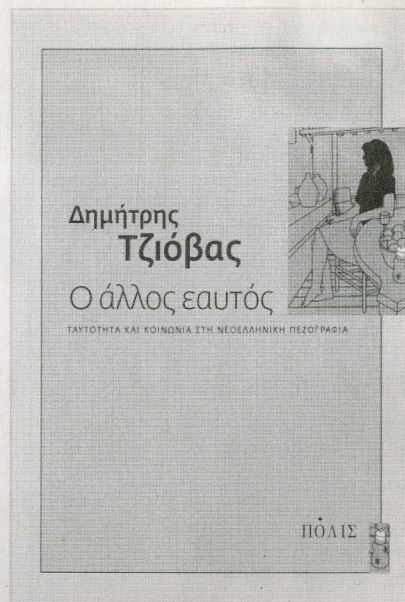
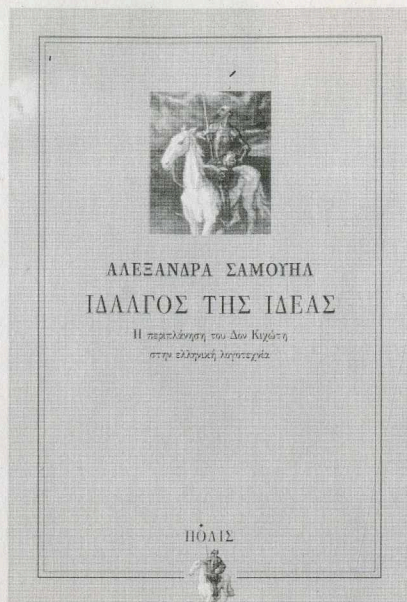
Δημήτρης Ι. Κυριάτας, Η καταδίκη
του Σωκράτη39

Άθηνά Δημητριάδου, Τζ. Μ. Κουτού
Ημερολόγιο μιās κακής χρονιάς43

Άρης Μπερλής, Τζ. Μ. Κουτού
Ημερολόγιο μιās κακής χρονιάς45

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις48

Έξώφυλλο: Πώλ Σεζάν, Τό άγόρι μέ τό κόκκινο γλέκο,
1888-1889

«Η παρουσία του Δον Κιχώτη στην ελληνική ποίηση είναι μακρόχρονη και παραγωγική. Σπουδαίοι, ελάσσονες και ασήμαντοι ποιητές ελκύονται από τη μορφή του και νιώθουν την ανάγκη να μιλήσουν γι' αυτήν με τους στίχους τους. Δύο πράγματα είναι ευδιάκριτα σε αυτή την ποιητική ανταπόκριση. Το πρώτο είναι ο μεγάλος αριθμός των ποιητών –αναλογικά μεγαλύτερος απ' ό,τι σε κάθε άλλη ευρωπαϊκή ποίηση– που κάνουν τον Δον Κιχώτη ποιητικό τους θέμα. Αλλά και κανένας άλλος ξένος λογοτεχνικός ήρωας – ο Φάουστ, ο Άμλετ, ο Δον Ζουάν – δεν κινητοποίησε τόσο την ελληνική ποιητική ευαισθησία. Το δεύτερο είναι η θετική ανταπόκριση των ποιητών. Λίγοι είναι εκείνοι που αντιμετωπίζουν τον Δον Κιχώτη ως πρόσωπο γελοίο ή που τον χρησιμοποιούν για να απεικονίσουν κωμικές καταστάσεις. Οι περισσότεροι τον βλέπουν με συμπάθεια ή φαίνονται γοητευμένοι από “το μεγαλείο της θεικής του τρέλας”, το οποίο τον κάνει να εμφανίζεται ως ένα σύμβολο της ανθρώπινης αναζήτησης του ιδανικού. Αν κάτι αποδεικνύει ο διάλογος των Ελλήνων ποιητών με τον “ιππότη” της Μάντσας, είναι τα μεγάλα ρομαντικά αποθέματα της ευαισθησίας τους η αναμόχλευση των οποίων από τη μορφή του υπήρξε γόνιμη, γιατί έδωσε την ευκαιρία να γραφούν όχι λίγα σημαντικά ποιήματα, που πλουτίζουν τη λογοτεχνία μας».

Μπορούμε να ξαναδιαβάσουμε βασικά κείμενα της νεοελληνικής πεζογραφίας με διαφορετικούς τρόπους από τους καθιερωμένους; Ώς ποιο βαθμό αυτές οι νέες ερμηνευτικές αναγνώσεις σχετίζονται με τις τρέχουσες πολιτισμικές εξελίξεις; Γιατί ιστορικές και πατριωτικές προσεγγίσεις των αφηγηματικών κειμένων έχουν κυριαρχήσει μέχρι τώρα; Πώς ταυτότητα και κοινωνία συλλειτουργούν στη σύνθεση των κειμένων; Πόσο η ψυχανάλυση, η θεωρία της λογοτεχνίας και η πολιτισμική ανάλυση μπορούν να μας βοηθήσουν σε νέες αναγνώσεις; Επιδιώκοντας να δώσει απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα και να διερευνήσει τη σχέση ατομικής ταυτότητας και κοινωνίας, καθώς και την αυτοβιογραφική ενδοσκόπηση ή την ιδιάζουσα συνύπαρξη λογοτεχνικών ειδών, το βιβλίο έχει δύο αλληλένδετα σημεία εκκίνησης. Το πρώτο σχετίζεται με τη σταδιακή μετάβαση του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού από την έννοια της κοινότητας στο άτομο, ενώ το δεύτερο αφορά στη διαλογική σχέση εγώ και άλλου, ταυτότητας και κοινωνίας. Τελικός του σκοπός είναι να σκιαγραφήσει τον μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και ταυτόχρονα να φωτίσει αλλιώς την ελληνική πεζογραφία των δύο τελευταίων αιώνων.

εκδόσεις ΠΟΛΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: ΑΙΟΛΟΥ 33 • ΤΗΛ.: 210 36 43 382

Ὁ γάμος, τὰ πουρνάρια καί ὁ Τζερόνιμο

Τήν προηγούμενη ἐβδομάδα, καί μέ ἀφορμή τή νομοθετική ρύθμιση τοῦ «Συμφώνου Ἐλευθέρας Συμβίωσης», ἡ Διαρκῆς Ἱερά Σύνοδος ἐξέδωσε ὁμόφωνα τήν πλέον ἀναχρονιστική ἀνακοίνωσή της, ἐρχόμενη σέ πλήρη ρήξη καί ἀναντιστοιχία ὄχι μόνο μέ τή «γραμμή» τοῦ νέου Ἀρχιεπισκόπου ἀλλά καί μέ τίς συνήθειες πρακτικές μιᾶς ὀλόκληρης κοινωνίας πού, στή συντριπτική της πλειονότητα, βαπτίζεται, παντρεύεται καί κηδεύεται μέ τό ὀρθόδοξο χριστιανικό τελετουργικό, ἔστω κι ἂν οἱ νεοέλληνες καί οἱ νεοελληνίδες ἐντωμεταξύ ζοῦν, ἐρωτεύονται, κάνουν ἔρωτα, τεκνοποιοῦν, ἤ δέν τεκνοποιοῦν, χωρίζουν ἤ συμβιώνουν χωρίς τήν ἄδεια τοῦ πνευματικοῦ τῆς ἐνορίας. Παραθέτω αὐτούσια τήν ἀνακοίνωση τῆς ΔΙΣ γιά λόγους «ἀρχαίου»:

«α. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, διά τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου, διακηρύσσει τόν ἀπόλυτο σεβασμό καί τήν παραδεδομένη τιμή πρὸς τό ὑπό τῆς Ἐκκλησίας τελούμενο ἱερό μυστήριο τοῦ Γάμου, τοῦ ὁποίου σκοπός εἶναι ἡ ἀμοιβαία πνευματική συμπλήρωση τῶν συζύγων γιά τήν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ σωτηρία καί καρπός αὐτοῦ τὰ τέκνα. Ἡ Ἐκκλησία δηλαδή δέχεται καί εὐλογεῖ τήν παραδεδομένη τέλεση τοῦ Γάμου κατά τό Ὄρθόδοξο Τυπικό ἐνῶ θεωρεῖ πορνεία κάθε ἄλλη “συζυγική” σχέση ἐκτός αὐτοῦ. β. Καλεῖ τό ἱερό πλήρωμα τῶν πιστῶν τέκνων Αὐτῆς νά βεβαιωθοῦν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὑπερασπιζομένη ἀνέκαθεν τὰ τῆς ἱερότητος τοῦ ἱεροῦ μυστηρίου τοῦ Γάμου, φροντίζει γιά τήν ἐφαρμογή τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, γιά τήν τήρηση τῶν ἀρχῶν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς καί τό σεβασμό πρὸς τοὺς παραδεδομένους ἱερούς κανόνες σχετικὰ μέ τό βίο καί τή συμπεριφορά τῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας. γ. Μέ βάση τίς ἀρχές αὐτές καί βαθύτατο αἶσθημα εὐθύνης ἐναντι τοῦ ἱεροῦ κλήρου καί τοῦ εὐσεβοῦς λαοῦ δηλώνει, ὅτι εἶναι παντελῶς ἀδύνατο νά συγκατατεθεῖ στό διαμορφούμενο Νομοσχέδιο “Σύμφωνο Ἐλευθέρας Συμβίωσης”, ἡ ἐφαρμογή τοῦ ὁποίου ὑποθάλλει καί νομιμοποιεῖ βαρῦτατα ἠθικά ἀμαρτήματα καί τό ὅποιο σέ περίπτωση ἐφαρμογῆς θά ἀποτελέσει καταστροφική βόμβα στά θεμέλια τῆς χριστιανικῆς οἰκογενείας καί ὅλης τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ Δ.Ι.Σ. ἐκφράζει τήν ἐλπίδα καί τήν εὐχή νά μὴν καταστεῖ Νόμος τοῦ Κράτους τό ἐν λόγω Νομοσχέδιο».

Σά νά μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά, οἱ ἅγιοι πατέρες πού πρωτοστάτησαν στά «τηλε-κηρύγματα», ἐπιστράτευσαν, ἀμυνόμενοι, καί τό «Λεξικό Μπαμπινιώτη» γιά νά δηλώσουν πῶς ἡ λέξη «πορνεία» δέν σημαίνει μόνο τήν ιδιότητα τῆς πόρνης καί τή μισθωμένη ἐργασία τῆς ἱκανοποίησης τῶν σεξουαλικῶν ἐπιθυμιῶν ἀλλά σημαίνει —ἐκκλησιαστικά— «κάθε σεξουαλική σχέση ἐκτός γάμου». (Ὅπου ἡ λέξη «γάμος» παραπέμπει, βέβαια, ἀποκλειστικά καί μόνο στό «ἱεροουργημένο μυστήριο»). Ἡ εἶδηση σχολιάστηκε στόν Τύπο ὡς «πρώτη ἦττα» τοῦ νέου Ἀρχιεπισκόπου ὁ Ἄνθιμος φαίνεται νά πῆρε τῆς ρεβάνς, ἰδίως μετά τήν ἄρνηση τοῦ Ἱερώλυμου νά δώσει τό «πράσινο φῶς» στά πρόσφατα συλλαλητήρια τῶν «μακεδονομάχων».

Ἄς ἀφήσουμε ὅμως, προσωρινά, τὰ ἐσωτερικά τῆς ΔΙΣ καί ἄς ἐπιστρέψουμε στά ξεροκέφαλα νοῦμερα: ἀπό τήν ἐποχή τῆς θέσπισης τοῦ ἀστικοῦ δικαίου γιά τόν πολιτικό γάμο

(1983) ἕως σήμερα τό ποσοστό τῶν γάμων αὐτῶν ἔχει ἐκτοξευτεῖ ἀπό τό 7,66% στό 31,6% (τελευταία μέτρηση τοῦ 2006). Πρακτικά, δηλαδή, τό ἕνα στά τρία ζευγάρια παντρεύεται μέ πολιτικό γάμο, κατ' ἐπιλογήν ἢ ὑποχρεωτικά, προκειμένου νά ἐπιλύσει ἄμεσες ἐκκρεμότητες τῶν φορολογικῶν του δηλώσεων. Σέ κάθε περίπτωση, ὡστόσο, ἡ θεσμοθέτηση αὐτή στέρησε ἀπό τήν Ἐκκλησία τό δικαιοπρακτικό δικαίωμα τῆς ληξιαρχικῆς βεβαίωσης τοῦ γάμου, ξεχωρίζοντας, ἔτσι, ἅπαξ διά παντός, σέ νομικό ἐπίπεδο τήν «ιδιότητα τοῦ πολίτη» ἀπό τήν «ιδιότητα τοῦ πιστοῦ», σέ μιά κρίσιμη στιγμή τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τοῦ ζευγαριοῦ. Σέ μεγάλο βαθμό, οἱ ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας προέρχονται ἀπό τή στέρηση αὐτῆς τῆς νομικῆς δικαιοπραξίας καί ὄχι ἀπό τόν ἐκτροχιασμό τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν καί τή γενικευμένη «πορνεία». Τό νέο «Σύμφωνο Ἐλεύθερης Συμβίωσης» προωθεῖ, ἀκόμη περισσότερο, αὐτόν τόν ἐκκοσμικευμένο αὐτοπροσδιορισμό τοῦ ζευγαριοῦ χωρίς τήν ἀπαραίτητη διαμεσολάβηση τοῦ δήμαρχου ἢ τοῦ ἱερέα καί τήν ὑποχρεωτική «οἰκογενειακή οἰκονομία» τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ πολιτικοῦ γάμου. Πρόκειται γιά μιά ἀστικοῦ τύπου συναίνεση ἀνάμεσα σέ ἐνήλικα ἄτομα πού ἀποδέχονται ἀμοιβαία τά βάρη, τίς εὐθύνες, τίς χαρές καί τίς προσδοκίες μιᾶς πρόσκαιρης ἢ μακροχρόνιας συμβίωσης, χωρίς τίς τελετουργίες τῆς δέσμευσης καί τίς ὑπόρρητες ὑποχρεώσεις τῆς ἀναπαραγωγικῆς σεξουαλικότητας, (ἔστω κι ἂν ὅλα αὐτά συμβοῦν κατά τή διάρκεια τῆς συμβίωσης).

Στήν προοπτική αὐτή, εἶναι φυσικό ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας νά ἀντιδρᾷ μέ τόν πλέον ἔντονο τρόπο, ἀφοῦ δέν ἀπειλεῖται πλέον μόνο ἡ δικαιοπρακτική της δυνατότητα ἀλλά καί ὁ σκληρός πυρήνας τῆς «ἐλληνοχριστιανικῆς ἀγωγῆς» τοῦ ποιμνίου της. Πίσω ἀπό τή λέξη «πορνεία», δηλαδή, καταγγέλλονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ κοινωνικές πρακτικές καί οἱ νοοτροπιακές τάσεις, πού διεκδικοῦν ἕνα νέο ἀστικό οἰκογενειακό Δίκαιο, προβληματοποιώντας ἀκόμη καί τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς «οἰκογένειας». Ὁ Ἄνθιμος κατάλαβε ἔγκαιρα πώς ὁ νέος «γάμος» ἦταν πολύ σοβαρότερο θέμα ἀπό τά «πουρνάρια» τῶν ἀνακαινισμένων συλλαλητηριῶν γιά τή Μακεδονία γιά αὐτό μπῆκε στή Σύνοδο φουριόζος καί σχεδόν ἐπέβαλε τό κείμενο πού εἶχε συντάξει. Λίγες μέρες ἀργότερα (23.03.08), ὡστόσο, στό κυριακάτικο κήρυγμά του, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἱερώνυμος, παίρνοντας σαφεῖς ἀποστάσεις ἀπό τήν «ὁμόφωνη ἀνακοίνωση» εἶπε πώς ἡ Ἐκκλησία δέν μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ «ἠθικοπλαστικό σχολεῖο» τῆς κοινωνίας. Γιά ὅποιον ξέρεي νά διαβάσει πίσω ἀπό τίς γραμμές τοῦ ἐπίσημου ἐκκλησιαστικοῦ λόγου εἶναι προφανές πώς ἕνας νέος «κινδιάνικος» πόλεμος, ἕνας πόλεμος μεταξύ τῶν «φυλῶν» τῆς Ἱεραρχίας ἔχει μόλις ἀρχίσει: ὁ Ἱερώνυμος «ξέθαψε τό τσεκούρι» κι ἔγινε Τζερόνιμο. Εἶναι ἐξίσου προφανές πώς αὐτός ὁ πόλεμος δέν μᾶς ἀφορᾷ· μᾶς ἀφορᾷ ὅμως ἡ ἔκβασή του.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Ἐπάρχει, βέβαια, κι ὁ καημός ἐκείνου τοῦ πατέρα πού, ὅταν ἔμαθε ὅτι ἡ κόρη θά ὑπογράψει τό «Σύμφωνο Ἐλεύθερης Συμβίωσης», ἀναρωτήθηκε «κι ἐγώ πού θά φέρω τά κλαρίνα;». «Στόν Συμβολαιογράφο», μπορεῖ ὁ καθέννας νά τοῦ ὑποδείξει: «Ὅπουδῆποτε· ἀρκεῖ νά ὑπάρχει τραγουδόςπορος καί χορόςπορος».

A.E.

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ: ΑΝΑΖΗΤΕΙΤΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΡΑΠΕΙΑ

του Βασίλη Ζουναλή

έν θέλουμε τό ΙΚΑ σας», ήταν ένα από τά συνθήματα τών απεργών τής ΔΕΗ. Δήλωναν έτσι, άκομψα πλύν ξεκάθαρα, ένα συντεχνιακό αυτόνομο: καμία συντεχνία δέν απεμπολεί άμαχητί τά προνόμιά της. Οί απεργοί τής ΔΕΗ μίλησαν τή γλώσσα τής δικής τους αλήθειας και όχι τήν ξύλινη γλώσσα του άνύπαρκτου «ένιαίου μετώπου τών εργαζομένων». Αυτό ένόχλησε τήν Παπαρήγα και έσπευσε νά τούς κατασιάσει. Μάταιος ό κόπος της, καθόσον αυτοί συνεχίζουν ως σήμερα (16 Μαρτίου) και θά συνεχίσουν νά απεργοϋν, όσο άντέξουν, γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο: δέν θέλουν νά ένταχθεί τό ταμείο τους στό ΙΚΑ τών μη προνομιούχων (άρθρο 3 του νομοσχεδίου πού προωθεί ή Κυβέρνηση).

Η πραγματικότητα του εγγώριου ασφαλιστικού συστήματος τών 155 ταμείων είναι ή πραγματικότητα ένός κατακερματισμένου, άνορθολογικού, άδικου και πελατειακού συστήματος. Είναι ή πραγματικότητα μιās «κεκτημένης» άνισότητας.

Πρώτον, άνισότητα χρηματοδότησης. Η επίδοση τών ταμείων μέ δημόσιους πόρους (είτε από τόν κρατικό προϋπολογισμό, είτε από τούς λεγόμενους κοινωνικούς πόρους, δηλαδή τίς κρατήσεις πάνω σέ διάφορες ύπηρεσίες πού καταβάλλουν οι άγοραστές τους υπέρ όρισμένων επαγγελματικών κατηγοριών) δέν κατανέμεται άναλογικά, δηλαδή δέν επιδοτείται ό κάθε ασφαλισμένος μέ τό ίδιο ποσό, άνεξαρτήτως ταμείου. Έπιπλέον, οι εργοδοτικές εισφορές στόν δημόσιο τομέα είναι πολύ πιο γενναιόδωρες από τίς αντίστοιχες του ιδιωτικού τομέα.

Δεύτερον, άνισότητα όρων συνταξιοδότησης. Οί μόνιμοι υπάλληλοι του δημόσιου τομέα έχουν έννοϊκότε-

ρους όρους συνταξιοδότησης από τούς υπάλληλους του ιδιωτικού τομέα (ιδιαίτερα οι γυναίκες). Σέ όρισμένους κλάδους, όπως οι στρατιωτικοί, προβλέπονται άπαραδέκτα πρώιμες συνταξιοδοτήσεις. Άξίζει νά αναφερθεί έδώ μία χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα του ΙΚΑ πού έναθρύνει και τήν εισφοροδιαφυγή. Οί κατώτατες συντάξεις του ΙΚΑ πού άντιστοιχούν σέ 15 χρόνια εισφορών επιχορηγούνται από τόν κρατικό προϋπολογισμό, ώστε νά φθάσουν στό ύψος πού άντιστοιχεί σέ 23 χρόνια εισφορών. Έχει καλώς. Άλλά έτσι, για κάθε πρόσθετη εισφορά άνάμεσα στό 15 και τά 23 χρόνια, ό ασφαλισμένος δέν κερδίζει τίποτα. Γιατί νά μήν ώφεληθεί άμεσα, άν γίνεται, από ένα μεγαλύτερο μεροκάματο μοιράζοντας τή διαφορά τής εισφοροδιαφυγής μέ τόν εργοδότη του; Βέβαια, ή άρση αυτής τής άνωμαλίας δέν λύνει από μόνη της τό τεράστιο ζήτημα τής εισφοροδιαφυγής. Έκτός από ένα σύστημα αποτελεσματικότερων ελέγχων, απαιτείται μεταξύ άλλων και τό κλείσιμο τής ψαλίδας μεταξύ φορολογίας κερδών και ασφαλιστικής επιβάρυνσης, ώστε νά εκλείψει τό ισχυρό κίνητρο για άνασφάλιση ή ύποασφαλισμένη εργασία, μέ τή σύμφωνη γνώμη τών εργαζομένων σέ πολλές περιπτώσεις.

Οί παραπάνω άνισότητες δέν εξαντλούν τόν σχετικό κατάλογο. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι, μεταξύ άλλων, ή έπιλεκτική κατανομή τής δημόσιας χρηματοδότησης υπέρ όρισμένων ταμείων. Άναφέρω ένδεικτικά πώς οι Έλληνες φορολογούμενοι θά επιχορηγήσουν φέτος μέ 630 ευρώ άνά ασφαλισμένο τόν ΟΑΣΕ (ΤΕΒΕ, ΤΑΕ-ΤΣΑ), μέ 3.600 ευρώ άνά ασφαλισμένο τό ΙΚΑ, μέ 9.350 ευρώ άνά ασφαλισμένο τό ταμείο του ΟΤΕ και μέ 16.200 ευρώ τό άντίστοιχο ταμείο τής

ΔΕΗ! Μικρό ή μεγάλο τό ποσοστό της αναδιανομής, πρόκειται για στρεβλή αναδιανομή σε κάθε περίπτωση. Δυστυχώς, όπως θα δούμε στις επόμενες δύο περιπτώσεις, απουσιάζει και κάθε αναδιανομή από τους προνομιούχους συνταξιούχους προς τους μη προνομιούχους του ίδιου ταμείου. Η ψαλίδα της ανισότητας είναι ακόμη μεγαλύτερη.

Έξηγοῦμαι. Στή χώρα μας, τό ὕψος τῆς σύνταξης ὑπολογίζεται μέ βάση τίς μέσες ἀποδοχές τῆς τελευταίας πενταετίας, πλὴν ἐξαιρέσεων (π.χ. ΤΣΜΕΔΕ). Σέ πολλές ἄλλες εὐρωπαϊκές χώρες ὑπολογίζεται μέ βάση τίς μέσες ἀποδοχές περισσοτέρων ἐτῶν καί σέ ὀρισμένες μέ βάση τίς μέσες ἀποδοχές ὄλου τοῦ ἐργασιακοῦ βίου.¹ Ὁ θεσμός τῆς τελευταίας πενταετίας ἐπιδεινώνει περαιτέρω τίς ἀνισότητες τῶν συντάξεων μεταξύ τῶν «λευκῶν κολλάρων» (στελέχη καί ὑπάλληλοι καριέρας) καί τῶν «μπλέ κολλάρων» (κατώτεροι ὑπάλληλοι, ἐργάτες, συμβασιούχοι, περιστασιακά ἐργαζόμενοι μέ περιόδους ἀνεργίας καί λοιποί). Οἱ ἀμοιβές τῶν πρώτων ἀυξάνονται συνεχῶς κατά τή διάρκεια καί κυρίως πρὸς τό τέλος τοῦ ἐργασιακοῦ βίου, ἀντίθετα μέ τούς δεύτερους πού μετά ἀπό κάποιες ἀυξήσεις στίς πρώτες τριετίες (στήν κατώτερη περίπτωση) οἱ ἀμοιβές τους εἶναι πολὺ πιό σταθερές. Ἡ ἀνισότητα τῶν ἀμοιβῶν τους κατά τή διάρκεια τοῦ ἐργασιακοῦ βίου καί κυρίως ἡ διευρυμένη ἀνισότητα τῶν τελευταίων ἐτῶν αὐτοῦ τοῦ βίου, τούς ἀκολουθεῖ καί μετά τή συνταξιοδότησή τους. Τά πράγματα εἶναι ἀκόμη χειρότερα ἐπειδή τό ποσοστό ἀναπλήρωσης εἶναι τό ἴδιο γιά τίς ὑψηλές καί τίς χαμηλές ἀμοιβές (γιά πλήρη συνταξιοδοτικά δικαιώματα ἢ κύρια σύνταξη ἀνέρχεται στό 70% τοῦ μέσου μισθοῦ τῆς τελευταίας πενταετίας καί ἡ ἐπικουρική στό 20% αὐτοῦ τοῦ μισθοῦ). Δυστυχῶς, εἶται ἔχουν τά πράγματα στή χώρα μας, τή στιγμή πού στίς περισσότερες χώρες (πλὴν Ἰταλίας καί Γερμανίας) ἐφαρμόζεται μιά προοδευτικότητα πού ἀμβλύνει τίς ἀνισότητες μεταξύ τῶν συνταξιούχων τοῦ κάθε ταμείου. Στή Δανία ὁ χαμηλόμισθος μέ μισθό στό μισό τοῦ μέσου μισθοῦ παίρνει σύνταξη τό 120% τῶν τελευταίων ἀποδοχῶν του, ἐνῶ ὁ ὑψηλόμισθος μέ μισθό διπλάσιο τοῦ μέσου παίρνει σύνταξη ἴση μέ τό 57% τοῦ μισθοῦ του. Ἀντίστοιχη προοδευτικότητα, ἀλλά σέ χαμηλότερα γενικά ἐπίπεδα, ὑπάρχει στήν Ἰρλανδία, τή Βρετανία, τό Βέλγιο, τήν Πορτογαλία, τή Γαλλία, τή Σουηδία καί ἄλλοι.

Ἡ θεραπεία τῶν ἀνωτέρω ἀνισοτήτων καί ὁποῖων ἄλλων παρέλειψα νά ἀναφέρω εἶναι τό πιό ἐπίκαιρο, τό πιό ἐπιτακτικό, τό πρώτο ζήτημα στήν ἡμερήσια διάταξη ἐνός δημοσίου ἀσφαλιστικοῦ συστήματος. Ἀπό τή σκοπιά, μάλιστα, ἐνός σύγχρονου κράτους πρόνοιας αὐτή ἡ θεραπεία ὀφείλει νά τονώσει, στό μέγιστο βαθμό, τά ἀναδιανεμητικά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Τά ἄλλα ζητήματα (βιωσιμότητα, εἰσοφοροδιαφυγή, ὄρια ἡλικίας, εἰδικές μέριμνες γιά τούς χαμηλοσυνταξιούχους, τούς νέους, τίς μητέρες καί λοιπά) ἐπονται. Αὐτό δέν σημαίνει πῶς εἶναι λιγότερο ση-

μαντικά. Τουναντίον, ἐπειδή ἀκριβῶς εἶναι σημαντικά ζητήματα, ἡ ἐπίλυσή τους ἀπαιτεῖ τή θεσμοθέτηση ἐνός κάποιου πλαισίου ἰσότητας καί κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ὄχι μόνο γιά λόγους ἀρχῆς. Ἐνα τέτοιο πλαίσιο θά συνέβαλε τά μέγιστα στήν ἀπαραίτητη κοινωνική καί πολιτική συναίνεση τῶν πολλῶν καί γιά τίς ὁποῖες ἀναπροσαρμογές τοῦ ὕψους καί τῆς κατανομῆς τῆς δημόσιας χρηματοδότησης τοῦ ἀσφαλιστικοῦ, μεταξύ ἄλλων. Θά συνέβαλε, ἐπίσης, στό ἐξίσου σημαντικό ζήτημα τοῦ ὕψους τῶν εἰσφορῶν (ἐργοδοτῶν, ἐργαζομένων καί ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν).

Τό νομοσχέδιο πού προωθεῖ ἡ κυβέρνηση δέν συνιστᾷ ἕνα θεσμικό πλαίσιο ἰσότητας καί κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Δέν πιάνει τόν ταῦρο ἀπό τά κέρατα. Ἀκόμη χειρότερα, ἀντί μιᾶς ἐπιθυμητῆς ἐνοποίησης ὅλων τῶν ταμειῶν προβλέπει ἐπιμέρους ἐνοποιήσεις ταμειῶν μέ βάση τό μορφωτικό ἐπίπεδο (!) ἢ/καί τά ἀποθεματικά τους. Ἀλλά καί οἱ ἀγωνιστικές κινητοποιήσεις καί ἀπεργίες ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ νομοσχεδίου δέν ἀποσκοποῦν παρά στό νά μὴν ἀλλάξει τίποτα (πλὴν ἐκείνων πού γιά τούς σωστούς ἢ λάθος λόγους ἀφοροῦν τά βαρέα καί ἀνθυγιεινά καί τούς χαμηλοσυνταξιούχους). Ὅσον ἀφορᾷ στά κόμματα τῆς ἀντιπολίτευσης, στεροῦνται θετικῶν προτάσεων καί περιορίζονται σέ ρόλους ὀπισθοφυλακῆς τῶν κινητοποιήσεων ἢ/καί μηρυκάζουν κάποιες μισές ἀλήθειες (μύθους) γιά τίς παθογένειες τοῦ ἀσφαλιστικοῦ καί τή θεραπεία τους.

Τό ἐλάχιστο πού ἐπιβάλλει ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς κάποιας συνταξιοδοτικῆς ἰσότητας εἶναι ἡ συγκέντρωση καί ἰσόμοιρη διανομή τῆς δημόσιας χρηματοδότησης στους συνταξιούχους, *ἀνεξαρτήτως εἰσφορῶν*. Αὐτό σημαίνει, παραδείγματος χάριν, τή θεσμοθέτηση μιᾶς *βασικῆς σύνταξης* (Ἐθνική Σύνταξη ἢ Σύνταξη τοῦ Πολίτη). Σέ αὐτή τή βασική σύνταξη, ἴδια γιά κάθε πολίτη, θά προστίθεται μιά *προοδευτικά ἀνταποδοτική σύνταξη* (χαμηλότερο ποσοστό ἀναπλήρωσης γιά τούς ὑψηλόμισθους, ὑψηλότερο ποσοστό ἀναπλήρωσης γιά τούς χαμηλόμισθους). Ἡ προοδευτικῆ ἀνταποδοτικὴ ἀναδιανομή μεταξύ «λευκῶν» καί «μπλέ» κολλάρων καί στή δραστηκὴ μείωση τῆς συναινετικῆς –μεταξύ ἐργοδότη καί ἐργαζομένου– εἰσοφοροδιαφυγῆς. Αὐτή ἡ δεύτερη σύνταξη θά ἀπονέμεται ἀπό ἕνα ἐνιαῖο ταμεῖο (π.χ. τό Νέο ΙΚΑ).

Ἡ παραπάνω πρόταση δέν εἶναι οὔτε ἡ μοναδική πρόταση θεραπείας τῆς *κεκτημένης* ἀνισότητας, οὔτε ἡ πανάκεια κάθε ἀσφαλιστικῆς ἐγκρεμότητας. Ἀπλῶς τὴν ἀναφέρω σέ ἀντιδιαστολή μέ τό σχέδιο νόμου τῆς ΝΔ, σέ ἀντιδιαστολή μέ τό ρεπερτόριο τῆς ΓΣΕΕ, τῆς ΑΔΕΔΥ κα τῶν κομμάτων τῆς ἀντιπολίτευσης. Νομίζω

1. «Οἱ ἐλληνικές συντάξεις σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες χώρες τοῦ ΟΟΣΑ», τοποθέτηση τῆς Ἐλίνας Παπαδάκη στή συζήτηση γιά τό ἀσφαλιστικό πού διοργάνωσε ἡ ΑΡΣΗ στίς 28/1/2008. Βλέπε ἰστοσελίδα τῆς ΑΡΣΗ.

πώς ή αναζήτηση λύσεων για τὰ ὑπαρκτὰ προβλήματα τοῦ ἀσφαλιστικοῦ θὰ πρέπει νὰ ἐντοπισθεῖ στό ἔδαφος παραμοίων προτάσεων.

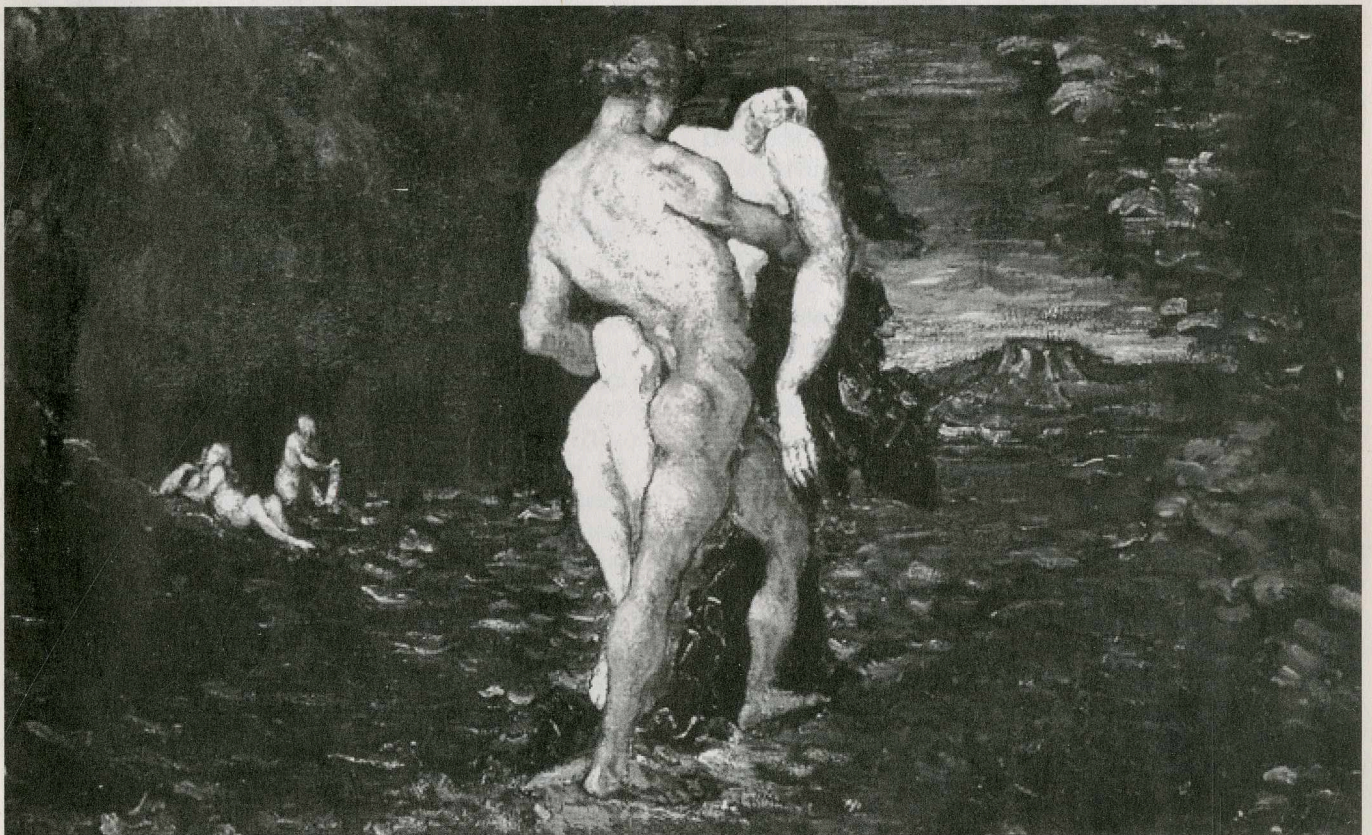
Γιατί ὁ Συνασπισμός (ὁ ΣΥΡΙΖΑ, ἂν προτιμᾶτε), ἐνῶ εὐαγγελίζεται τήν κοινωνική ἰσότητα, ἀποφεύγει αὐτό τό ἔδαφος; Γιατί ὁ Ἀλαβάνος περιορίζεται στόν καταγγελτισμό καί στό ἀναμάσημα μύθων (μισές ἀλήθειες) τῶν συνδικαλιστῶν τῆς ΓΣΕΕ, τῆς ΑΔΕΔΥ, τοῦ ΤΣΜΕΔΕ καί τῶν ἐιδικῶν ἐπιστημόνων τους; Σέ τί ὠφελεῖται ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀσφαλισμένων ἀπό τή μεγαλορρημοσύνη τοῦ Λαφαζάνη («ἡ μεταρρύθμιση εἶναι ἓνα σφαγεῖο τῶν ἀσφαλιστικῶν καί συνταξιοδοτικῶν δικαιωμάτων τῶν ἐργαζομένων»);

Ἄν ἡ ἀπάντηση στίς ἀπορίες μου γι' αὐτήν τήν πολιτική στάση τοῦ ΣΥΡΙΖΑ ἐντοπίζεται στά εὐνοϊκά ἀποτελέσματα τῶν δημοσκοπήσεων καί στό 5% τῶν ἐκλογῶν, στήν ἀντίληψη πῶς ὁ ἀρνητισμός τῆς ιδιότυπης ἀντισοτημικῆς ἰδεολογίας καί πρακτικῆς τῆς τελευταίας τετραετίας ὄχι μόνο δίνει φτερά στόν ΣΥΡΙΖΑ, ἀλλά θὰ τόν καταστήσει ὁσονούπω ἓνα νέο ΠΑΣΟΚ στή θέση τοῦ ΠΑΣΟΚ καί βάλε, σηκώνω τὰ χέρια. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ μεγέθυνση τοῦ ΣΥΡΙΖΑ δέν συνοδεύεται ἀπό μιὰ θετική στάση ἀπέναντι σέ ζητήματα τόσο σημαντικά, ὅπως εἶναι τό θέμα τῆς Παιδείας καί τό Ἀσφαλιστικό, ἀπό τή στιγμή πού δέν βάζει πλάτη νὰ ἀπαλλαγθοῦμε σήμερα ἀπό κάποιες κακῶς κείμενες καταστάσεις καί συνεχίζει ἔτσι χωρίς συγκεκριμένη προγραμματική πολιτική, οἱ ἀπορίες μου περιπεύουν. Ἀκριβέστερα, ἀναβαθμίζονται σέ διαφορές. Παρασύρθηκα, ὅμως, καί σταματῶ ἐδῶ.

Ἄναφέρθηκα σέ μύθους καί μισές ἀλήθειες. Δέν θὰ τίς ἀπαριθμήσω οὔτε θὰ τίς σχολιάσω ἐδῶ. Δυό λόγια μόνο γιά τήν εἰσφοροδιαφυγή. Μίλησε καί ὁ Ἀλαβάνος γιά εἰσφοροδιαφυγή 4,5 δισεκατομμυρίων εὐρώ ἐτησίως, ἐπικρίνοντας τήν κυβέρνηση γιά τήν ἀπουσία ἑνός ἀποτελεσματικοῦ ἐλεγκτικοῦ μηχανισμοῦ. Τό ἐκτεταμένο φαινόμενο τῆς εἰσφοροδιαφυγῆς εἶναι δομικό στοιχεῖο τοῦ σημερινοῦ ἀσφαλιστικοῦ συστήματος, ὅπως ἀνέφερα προηγουμένως, καί ὄχι ἀπλῶς ζήτημα ἐλεγκτικοῦ μηχανισμοῦ. Ἄλλωστε, ὁ πρόεδρος τῆς κοινοβουλευτικῆς ομάδας τοῦ ΣΥΡΙΖΑ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πιό προσεκτικός ζητώντας ἐλεγκτικούς μηχανισμούς καί κνηρητό αὐτῶν πού παρανομοῦν, ὅταν ταυτόχρονα ἡ ἠγετική ομάδα τοῦ Συνασπισμοῦ (πρῶτος ὁ Τσίπρας) ὁμνῶν στήν ἀνυπακοή στούς θεομούς καί στά μπουκαρίσματα.

Συνοψίζοντας, ξανατονίζω πῶς ἡ θεραπεία τῶν παθογενειῶν τοῦ ἀσφαλιστικοῦ εἶναι ζήτημα κυρίως πολιτικό καί ὄχι συνδικαλιστικό.

Δυστυχῶς, ἡ μόνη πολιτική δύναμη πού παίρνει πρωτοβουλίες, κατώτερες τῶν περιστάσεων ἕως κακές, πλὴν πρωτοβουλίες, εἶναι ἡ ΝΔ καί στόν ἀντίποδά της οἱ συνδικαλιστικές συντεχνίες τῆς κεκτημένης ἀνισότητος. Γι' αὐτό ἄς μὴν περιμένουμε καλά νέα γιά τοὺς ἀσφαλισμένους. Ἡ ἀμφίπλευρη (κυβέρνηση, ἀντικυβερνητικό μπλόκ) δημαγωγία καθῶς καί ἡ ἐπίκληση τοῦ ἀνέφικτου («φέρτε τόν μετανάστη καί τόν Ἕλληνα οἰκοδόμο στό ἐπίπεδο τοῦ μηχανικοῦ», Ἀλαβάνος) ἀποπροσανατολίζουν.

ΝΑ ΟΡΓΑΝΩΣΟΥΜΕ ΚΑΙ ΝΑ ΟΡΓΑΝΩΘΟΥΜΕ

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ἦταν Μάης τοῦ 1980 ὅταν, ἐπιλογίζοντας στὸν *Πολίτη* ἓνα κείμενό μου περὶ ΠΑΣΟΚ, γιὰ νὰ κλείσω πού λέμε τὴ σελίδα καὶ γιὰ νὰ ὀλοκληρώσω ἐπιγραμματικά τὸν συλλογισμό μου, χρησιμοποίησα τὴ φράση:

«Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ τὸ ΠΑΣΟΚ μᾶς ἀφήνει παγερά ἀδιάφορους». Ἔμεινε ἡ φράση αὐτή. Μάλιστα, ἐκείνη ἡ ἀπόλυτα ἀρνητικὴ διάστασή της χρησιμοποιήθηκε πλειστάκις σὲ συμφραζόμενα πού δὲν εἶχαν καμιά σχέση μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ, συνήθως διὰ τῆς ἀπαλείψεως τῆς διατύπωσης *«ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ»*, χωρὶς τὴν ὁποία τὸ ὄλον μετατρέποταν σὲ ἓναν σὸνυπ καταγγελτισμό. Ὑπῆρχε, ὡστόσο, στὴ φράση αὐτὴ μιὰ ἀνακρίβεια: ἐκεῖνο τὸ *«μᾶς ἀφήνει»* δὲν κατονόμαζε ρητὰ ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ πού *«ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ»* τὸ ΠΑΣΟΚ *«τούς ἀφήνε παγερά ἀδιάφορους»*.

Ἐγώ, βέβαια, δὲν εἶχα χρησιμοποιήσει τότε τὸ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο γιὰ λόγους σεβασμοῦ τοῦ ρητορικοῦ σχήματος τῆς μεγαλοπρέπειας, οἰκτροῦ φραστικοῦ κατάλοιπου τῆς παλαιᾶς ρητορικῆς. Σιγὰ τὴ μεγαλοπρέπεια! Οὔτε ἤθελα μ' ἐκείνη τὴν ἀσάφεια νὰ ὑπαινιχθῶ ὅτι εἶμαστε πολλοὶ οἱ *«ἀδιαφοροῦντες»*. Ὁ διαδραμῶν ὅμως χρόνος μᾶς, σχεδόν, ὀλόκληρης τριακονταετίας ἀποσαφίνισε ὀρισμένες ἀσάφειες, ἀλλοῦ τέμνοντας προβλήματα καὶ ἄλλοῦ ὑπερβαίνοντάς τα ὀριστικά.

Νὰ ξαναδῶ, λοιπόν, ἐκείνη τὴν ἀφοριστικὴ φράση περὶ ἡμῶν καὶ ΠΑΣΟΚ πού μὲ κυνηγάει, νὰ ἐλέγξω με ἂν ἀκόμη *«παίζει»* μέσα στὰ σημερινὰ πράγματα, νὰ δοῦμε ἂν φτουράει. Θὰ χρειαστεῖ ὅμως πρὸς τοῦτο μιὰ ἐπιγραμματικὴ συνόψιση συμβάντων καὶ πεπραγμένων, μέσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρξαμε καὶ *«ἐμεῖς»*, καὶ τὸ ΠΑΣΟΚ, καὶ ὄλοι μας.

Μετά λοιπόν τὶς ἐκλογές τοῦ 1977, τὸν καταποντισμό μὲ τὴ *«Συμμαχία»* πέντε ἀριστερῶν ὁργανώσεων μεταξύ τῶν ὁποίων τὸ ΚΚΕ ἔσωτ. —μιὰ ἄδοξη ἀπόπειρα συμμαχικοῦ σχήματος—, μετὰ τὴν κατάκτηση ἐκ μέρους τοῦ ΠΑΣΟΚ τοῦ 25% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, τὸ κόμμα αὐτό, ὡς ἀξιωματικὴ ἀντιπολίτευση, ἀνέβαινε ἀκάθεκτα (ὁ ὅρος *«κάθετα»* δὲν εἶχε ἀκόμα ἀνακαλυφθεῖ), μὲ παράλληλη μείωση τῆς ΝΔ τοῦ Γεωργίου

Ράλλη, πού ἀδυνατοῦσε νὰ ἀναχαιτίσει τὴν πλημμυρίδα τοῦ ΠΑΣΟΚ. Οἱ τάσεις αὐτές ἐπιβεβαιώθηκαν καὶ διὰ τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας στὶς ἐκλογές τοῦ 1981: τὸ ΠΑΣΟΚ κατέκτησε τὴν ἐξουσία μὲ 48%, ἐνῶ ἡ ΝΔ περιοριζόταν στὸ γλίσχρο γι' αὐτὴν 38%, τὸ ΚΚΕ διασώθηκε, ἐνῶ τὸ ΚΚΕ ἔσωτ., μὲ 1,27%, ἐτέθη ἐκτός Βουλῆς.

Ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ πού συντελεῖται στὴ φάση αὐτὴ εἶναι ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ κατακτᾷ τὴ θέση καὶ τὴ δύναμη τῆς προδικτατορικῆς Ἐνωσῆς Κέντρου τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, ἐνῶ τὰ περισσότερα στελέχη τῆς ἐντάσσονται στὸ ΠΑΣΟΚ, τὸ ὁποῖο στὸ μεταξύ ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου ἐκόσμησε μὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ χρυσοσκονη λαϊκιστικοῦ καὶ τριτοκοσμικοῦ τύπου, πού ὅσο πέραγε ὁ καιρὸς ὁ ἀέρας τὴν ἐσκόρπιζε. Νὰ προσθέσω ἀκόμη ὅτι στὸ τέλος τοῦ πίνακα τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων συνωστίζονταν ὀρισμένες ὁργανώσεις μὲ ἐπαναστατικὰ ὀνόματα καὶ ἐκλογικὲς ἐπιδόσεις μονίμως κάτω τοῦ 0,50%. Ἦταν ὁ *«χῶρος»* πού ὀνομάστηκε —καὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας ἦταν— *«ἐξωκοινοβουλευτικὴ Ἀριστερά»*. Οἱ ὁργανώσεις αὐτές προέρχονταν κυρίως ἀπὸ δυνάμεις τῆς ἐνιαίας προδικτατορικῆς Ἀριστερᾶς πού μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ 1968 δὲν τάχθηκαν οὔτε μὲ τὸ ΚΚΕ οὔτε μὲ τὸ ΚΚΕ ἔσωτ. καὶ οἱ ὁποῖες, ἰδίως ἀνάμεσα στὴ φοιτητικῶσα νεολαία, προσπάθησαν νὰ ἐκφράσουν τὴν ἀκραία καὶ *«συνεπῆ»* ἀντικαπιταλιστικὴ ρῆξη, μακριὰ ἀπὸ τὸν ρεβιζιονισμό τῆς *«κατεστημένης»* Ἀριστερᾶς, συνάδοντας ἄλλωστε ὡς πρὸς τοῦτο μὲ ἀνάλογες κινήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀριστερισμοῦ.

Νὰ ὑπενθυμίσω, ἐπίσης, τὶς γενικὲς γραμμὲς τῆς ἰδεολογικῆς συγκυρίας τῆς ἐποχῆς, τῆς δεκαετίας τοῦ '80 καὶ '90.

Τὸ ΠΑΣΟΚ, ἤδη μὲ τὴν ἰδρυτικὴ του διακήρυξη τῆς 3ης τοῦ Σεπτέμβριου (1974), αὐτοὐρίστηκε ὡς τὸ αὐθεντικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα τῆς χώρας (*«κίνημα»* ἤθελε τὸν ἑαυτό του), ἀπορρίπτοντας πλήρως τὴν *«παραδοσιακὴ»* Ἀριστερά, ἀκόμα καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ σοσιαλδημοκρατία. Ἔτσι διατύπωνε, μὲ τρόπο ρηξικέλευθο, τὸ νέο ὄραμα, καὶ τὴ ρῆξη πρὸς κάθε παλιό, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα τὸ συγκεκριμένο του κυβερνητικὸ πρόγραμμα δὲν ἦταν παρὰ τῆς νεκραναστημένης προδικτατορικῆς Ἐνωσῆς Κέντρου μὲ τὴν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐποχὴ —μόλις θγαίναμε ἀπὸ τὴ δικτατορία— σοσιαλιστικὴ ριζοσπαστικὴ ρητορεία.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὡς πρὸς τόν χαρακτήρα τοῦ ΠΑΣΟΚ, τὸ ΚΚΕ καί τὸ ΚΚΕ ἔσωτ. κυριολεκτικά ἐτσέδιδαν, χρησιμοποιοῦντας ἔννοιες ἀκατανόητες καί θεωρητικά ἀνυπόστατες. Τὸ μὲν ΚΚΕ ἀπέριπτε τὸ ΠΑΣΟΚ λόγω τοῦ «μικροαστικοῦ του σοσιαλισμοῦ» (κύριοι θεωρητικοί του ἐκπρόσωποι οἱ «νεοσοῖ» τότε Νίκος Κοτζιάς καί Μίμης Ἀνδρουλάκης). Τὸ δὲ ΚΚΕ ἔσωτερικῶς ἔβλεπε στὸ ΠΑΣΟΚ μιά εὐρεία συσπείρωση δημοκρατικῶν, ἀκόμα καί νεοσοσιαλιστικῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες, μαζί μὲ τόν κόσμο πού ἐντασσόταν στήν ἀνανεωτικὴ Ἀριστερά, θά διαμόρφωναν τὴ μεγάλη ἐθνικολαϊκὴ ἀντιδικτατορικὴ δημοκρατικὴ παράταξη (ΕΑΔΕ) πού θά πετύχαινε τὸ «βάθεμα καί τὸ πλάτημα τῆς δημοκρατίας» ὡς πρῶτο ἀναβαθμὸ τῆς πορείας πρὸς τόν σοσιαλισμό. Ἡ, κατὰ τὸ ΚΚΕ ἔσωτ., προοπτικὴ τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ στίς συγκεκριμένες πολιτικὲς διαστάσεις ἐξελληνίζόταν μέσα ἀπὸ τὴν συμμαχία μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ (καὶ ἀκόμα πιὸ τέρα). Σὲ ὅλα ὅμως μὴ ἀκουόντων. Ἐμενε ἔτσι ἐλεύθερος ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἄλλων προοπτικῶν: τοῦ «σοβιετικοῦ κομμουνισμοῦ» πού διακονοῦσε τὸ ΚΚΕ, τοῦ πασοκικοῦ λαϊκισμοῦ πού κρατοῦσε πλέον τὸ τιμὸν τῆς χώρας καί τοῦ ἐξωκοινοβουλευτικοῦ ἀκτιβισμοῦ τῶν ποικίλων ἀριστερισμῶν, πού, ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς, μεταλλάσσονταν σὲ νέα σχήματα, ἀφήνοντας ὡστόσο στὸ τοπίο ἕναν κινηματικὸ σάλαγο πού προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ ἀναλογίες καί νὰ ἀντλήσει ἐγκυρότητα σὲ τριτοκοσμικὰ κινήματα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Σὲ ἕνα πράγμα μόνον δὲν ἄγγιζε ὅπως ὁ διάλογος τὸ θυμίαμα: τὴν εὐρωπαϊκὴν προοπτικὴ. Γι' αὐτὲς τὲς νεοκινήματικὲς δυνάμεις ἢ ΕΟΚ/ΕΕ δὲν ἦταν παρά ἡ εὐρωπαϊκὴ διεθνὴς τῶν μονοπωλίων καί τοῦ νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν θέση τοῦ ΚΚΕ πού ἤθελε —καὶ θέλει— ἡ Ἑλλάδα νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Ε.Ε.

«Ἐμεῖς» τώρα. «Ἐμεῖς», λοιπόν, δὲν βλέπαμε τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ. Παραμείναμε σταθερά στήν προοπτικὴ τῆς ἀνανέωσης τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος καί τοῦ δημοκρατικοῦ δρόμου γιὰ τόν σοσιαλισμό, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τόν μαρξόφωνο σοβιετισμό, ἀκόμα καί μὲ τὰ ρόδινα ἀκρογάλια πού ὑποσχόταν ἡ περεστρόϊκα τοῦ Γκορμπατσόφ, μακριά ἀπ' ὅλες τὲς ἐκδοχὲς τοῦ νεοαριστεριστικοῦ ἐναλλακτισμοῦ πού μὲ τόν καιρὸ ἀρδευόταν καί ἀπὸ ἐλευθεριακὲς ιδεολογίες καί πρακτικὲς. Κριτικοὶ εἴμασταν ἐπίσης καί ἀπορριπτικοὶ ἀπέναντι στὸν λαϊκισμό τοῦ ΠΑΣΟΚ, πού ὅσο πῆγαινε ἀπέβαινε ἡ δραστικὴ νομιμοποιητικὴ ιδεολογία τῆς ἐξουσίας καί τῶν δυνάμεων πού αὐτὴ ἀναδείκνυε — καί τὸ ΠΑΣΟΚ ταυτόχρονα ἦταν καί πλήρως ταυτισμένο μὲ τὲς εὐρωπαϊκὲς σοσιαλδημοκρατικὲς δυνάμεις, μέσα σὲ ἕνα κλίμα νεοφιλελεύθερης σύμπνοιας. Μετὰ δὲ τὴν κατάρρευση τοῦ «ὑπαρκτοῦ» σοσιαλισμοῦ, θεωρήσαμε ὅτι ὁ ιστορικός κομμουνισμός, αὐτός πού ἐδέσποσε ἀπὸ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση καί ἐντεῦθεν, ἀπο-

τελοῦσε πλέον μιά ὑπόθεση Ἱστορίας πού καμία δύναμη στὸν κόσμο δὲν μποροῦσε νὰ τὸν νεκραναστήσει οὔτε νὰ τὸν συνεχίσει.

Ὅσο, δὲν μαζέψαμε δεκαπέντε φίλους καί τρία τέσσερα-γράμματα τῆς ἀλφαβήτου γιὰ νὰ κρατήσουμε ἀναμμένη τὴ φλόγα τῆς συνεποῦς Ἀριστερᾶς μέσα στὴ θύελλα. Μερικοὶ φίλοι καί πάρα πολλοὶ συνεργάτες, πού συνεχῶς ἀναφύονταν, ἐκδίδαμε ἀπὸ τὸ 1976 τὸ περιοδικὸ *Ὁ Πολίτης* πού πραγματεύονταν πολιτικὰ προβλήματα τῆς συγκυρίας, θεωρητικά, πολιτιστικά, προβλήματα λογοτεχνίας καί ἱστορίας, μὲ ἐπεξεργασίες, μερικές φορές, πρωτοποριακὲς γιὰ τὴν χώρα μας (δὲν περιαιτολογῶ). Καί ὡς ἀνέντακτοι ἀριστεροὶ τῆς ἀνανέωσης (ὀρισμένοι καί ἐνταγμένοι) συνεργαζόμεσταν ποικιλοτρόπως μὲ τὸ ΚΚΕ ἔσωτ., μετὰ δὲ τὸ 1993-4 καί μὲ τὸν Συνασπισμό, ἐπὶ μονίμου βάσεως: βουλευτικὲς ἐκλογές, εὐρωεκλογές, δημοτικὲς ἐκλογές, τοπικὲς κινήσεις πού συνάθροιζαν καί ἐνεργοποιοῦσαν αὐτὸ τὸν καιρὸ τῆς μοναξιάς κάποιου περισσεύμα τῆς ἀνέντακτης διαθεσιμότητας, ὀρισμένοι στὸ πανεπιστημιακὸ κίνημα, στὸ βραχύδιό ἀλλὰ μαζικὸ κίνημα τῆς Σοβινταρνόσκ, στὸ Μακεδονικὸ, σὲ ὅλες τὲς ἀντιεθνικιστικὲς-ἀντιρατσιστικὲς κινήσεις καί προσπάθειες πού δημιουργοῦνταν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ. Μικρὰ πράγματα, ἀλλὰ ἀκριβά, πού τὰ συντηροῦσαμε, μᾶς συντηροῦσαν καί λειτουργοῦσαν ὡς ἀναγνωριστικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ συναντοῦμε ὅσους σκέπτονταν μὲ παρόμοιο τρόπο. Κι αὐτοί, χωρὶς νὰ εἶναι ποτέ οἱ μεγάλες μάξες, ἦταν ἀρκετοὶ ὥστε νὰ σπάει ἡ ἀνυπόφορη μοναξιά τοῦ μοναχικοῦ ἢ ἡ ἐπαρση τοῦ μοναδικοῦ. Ἀριστεροὶ χωρὶς Ἀριστερά, ἀλλὰ μονίμως προσανατολισμένοι στὸν εὐρωπαϊσμό καί σ' ἐκεῖνο τὸ ιδεολογικὸ ρεῦμα μὲ τὰ πλούσια κοιτάσματα, πού, σ' ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη, θεωροῦσε ὅτι ὁ σοσιαλισμός ἢ θά ἦταν δημοκρατικός ἢ δὲν θά μποροῦσε νὰ ὑπάρξει, κάτι σάν καταπίστευμα πού μᾶς ἄφησε ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς.

Ὁ καθένας, βέβαια, ξέρει ὅτι ὁ Συνασπισμός δὲν κατάφερε νὰ γίνῃ ἕνα μαζικὸ πολιτικὸ κόμμα, ἢ νὰ Ἀριστερά τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν χώρα μας. Μᾶς ἔλειπε αὐτὸ τὸ κόμμα. Παρὰ τὲς προσπάθειες, ὁ ΣΥΝ παρέμενε ἕνα κόμμα μὲ ἐπισφαλὴ κοινοβουλευτικὰ ὕψαξη. Γιὰ τὸν πολὺ κόσμο, ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, ἡ κύρια δύναμη τῆς Ἀριστερᾶς ἦταν τὸ ΚΚΕ, σὲ μαζικὸ καί κοινοβουλευτικὸ ἐπίπεδο. Ὅμως, παρόλο πού ὁ Περισσὸς βρίσκεται καταμεσὶς στὸ λεκανοπέδιο ἔμοιαζε ὅλο καί πιὸ ἀπόμακρος, ὅλο καί πιὸ ξένος.

«Ἐμεῖς», γιὰ νὰ ξανάρθω στήν ἀρχὴ τοῦ κειμένου μου μετὰ ἀπ' αὐτὴν τὴν σύντομη ἀλλὰ ἀναγκαῖα, νομίζω, συνόψιση πεπραγμένων καί συμβάντων, δὲν θέλαμε οὔτε μποροῦσαμε νὰ γίνουμε μιά «συνιστώσα» τοῦ ἀνανεωτικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Προσπαθήσαμε, ὅπως κατάφερα ἴσως νὰ δείξω, νὰ εἴμαστε μιά ἀριστερὴ φωνὴ ἀνάμεσα στίς ἄλλες, μαζί ὡστόσο μὲ τὲς ἄλλες. Σὲ τοῦτες τὲς ἐκλογές τοῦ περασμένου Σεπτέμβρη

ήμασταν οίγουροι, τό νιώθαμε παντοιοτρόπως πολύ πιό δυνατά και παραστατικά απ' ό,τι τό έδειχναν οι δημοσκοπήσεις, τό καθεστώς τής πιθανής κοινοβουλευτικής ύπερορίας ήταν παρελθόν. Δέν κινδυνεύαμε απ' αυτό πιά.

Και, αιφνιδίως, εισέβαλαν οι μάξες. Δέν είχε καλά καλά συνέλθει ή νέα Βουλή μέ τούς 14 βουλευτές του ΣΥΝ και τό 5%, και περί τά περασιμένα Χριστούγεννα οι δημοσκοπήσεις όλων τών εταιρειών μās ανέβαζαν στό 6% μέ 7%, λίγο κάτω απ' τό ΚΚΕ ή μαζί μ' αυτό. Αυτή ή τέταρτη σταθερή θέση πολύ γρήγορα έγινε επίσης παρελθόν. Πρίν φύγουν οι Καλικάντζαροι και πρίν έλθουν οι Άλκωνίδες στόν χορό του χώρου άρχισαν νά χορεύουν κάτι άπίθανες προβλέψεις, πού κάθε έβδομάδα διέψευδαν τίς προηγούμενες, ανεβάζοντας όλο και πιό ψηλά τήν επίδοση του ΣΥΝ, ξεπερνώντας τό 10%, αφήνοντας πολύ πίσω τό ΚΚΕ, πλησιάζοντας τό ΠΑΣΟΚ πού έπαιρνε μία μεγαλόπρεπη κατρακύλα, για νά σακαφαλώσουν στά 15% και, μπαίνοντας στη Σαρακοστή, νά άγγίξουν τά 17,5%. Μαζί μέ τά ύψηλά ποσοστά κι ένα νέο έμβληματικό πρόσωπο: Τσίπρας.

Θά μπορούσα νά προσθέσω πολλά, αλλά θά τό έβρισκα άνοστο νά συγκρίνω και νά παραλληλίσω τήν αιφνίδια αυτή είσοδο μαζών στό προσκήνιο μέ άλλες ανάλογες ιστορικές περιπτώσεις του κινήματος, όταν επίσης είχε ύπάρξει γεωμετρική ανάπτυξη. Έπαναλαμβάνω, δέν θά είχε νόημα.

Έκείνα πού είναι επείγοντα και άπαραίτητα κατά τή γνώμη μου είναι τά εξής:

1. Νά μελετήσουμε, και νά καταλάβουμε όσο γίνεται έναργέστερα τά ρεάλια αυτής τής λαϊκής δύναμης πού, έστω δημοσκοπικά, εκφράζεται αυτή τή στιγμή ύπέρ του ΣΥΝ. Γιατί σ' αυτή τήν κίνηση ενυπάρχει μία πολιτική βούληση, πού κάτι απορρίπτει κάτι επιλέγει. Δέν είναι πρόσκαιρη διαμαρτυρία. Έδώ, ό χειρότερος σύμβουλος θά ήταν ό καθένας νά σχηματίσει εικόνα του όλου μέ βάση κάποια έμπειρικά στοιχεία, πού τυχαίνει νά γνωρίζει. Και τά έρωτήματα είναι πολλά: Πόθεν έρχεται αυτή ή άλλαγή του κόσμου; Ποιά έκλογική συμπεριφορά εγκαταλείπει, γιατί προκρίνει τόν ΣΥΝ, τί προσδοκά απ' αυτόν; Μοιάζει κοινότοπο αυτό πού λέω. Όστόσο δέν είναι, όταν οι αναλυτικές κατηγορίες πού άκούει κανείς είναι του τύπου «ένas κόσμος» κάνει έτοϋτο ή τό άλλο, «άλλαγή του πολιτικού σκηνικού» κλπ. Επίσης, επικίνδυνο είναι νά άφεθούμε στην κρίση τών δημοσκοπήσεων θεωρώντας τίς σημερινές προβλέψεις ως σταθερές, δεδομένο τόν έκλογικό συσχετισμό μεταξύ τών κομμάτων ή, αντίθετα νά θεωρήσουμε ότι αυτή ή άνοδος του ΣΥΝ δέν είναι παρά ιδιοτελής κατασκευή τών ΜΜΕ (όπως διατείνεται τό ΚΚΕ). Στο έρώτημα πόθεν έρχεται αυτή ή νέα δύναμη στόν ΣΥΝ, αν είναι εύκολο νά διαγνώσουμε —τό λένε και οι δημοσκοπήσεις— ότι τό μεγαλύτερο ποσοστό

τροφοδοτείται απ' τήν άφερεγγυότητα του ΠΑΣΟΚ και τή βαθιά του κρίση, πάλι παραμένουν σοβαρά έρωτήματα. Γιατί πλέον ο ΣΥΝ εισπράττει σοβαρές απώλειες και από τό ΚΚΕ (έναν στους δέκα ψηφοφόρους) και από τή ΝΔ. Γενικώς τό πολιτικό σύστημα, αυτό πού προέκυψε από τή μεταπολίτευση, μέ δύο κόμματα νά συγκεντρώνουν τό 85% μέ 90% του έκλογικού σώματος, έχει σαλατοποιηθεί. Οι δομές του δέν άντέχουν πιά. Κι όλη αυτή ή άνακατωσούρα δείχνει μιά άδυναμία κατά πού νά στραφεί και πώς θά αναδομηθεί τό πολιτικό σύστημα τής χώρας, πράγμα πού δίνει και στον ΣΥΝ νέες δυνατότητες.

2. Νέες προοπτικές. Έχουμε κάθε λόγο νά είμαστε αισιόδοξοι. Όχι όμως σάν τά μυρμήγκια πού όταν θέλουν νά πετάξουν βγάζουν φτερά και χάνονται. Τήν αισιοδοξία μας τή στηρίζει αυτή ή αιφνίδια μεταστροφή των μαζών κατά τή μεριά τής ανανεωτικής Άριστεράς. Η όποία δέν είναι μόνο ευχάριστη, μιά και μās επιβραβεύει, αλλά γεμάτη νοήματα και καθήκοντα.

Τό πρώτο: Άν τό 1981 τό ΠΑΣΟΚ, και έκτοτε συνεχώς, μās άφηνε έμās «παγερά άδιάφορους από τή σκοπιά του σοσιαλισμού», σήμερα μιά σκέψη σύμπτωσης μέ τό ΠΑΣΟΚ μās συμμαχίας σοσιαλιστικής προοπτικής θά ήταν για γέλια. Είναι σαφές ότι αναφέρομαι στο κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ, αυτό πού βγάζει ανακοινώσεις στον άέρα, αυτό πού τίς ανακοινώσεις του ο ίδιος ο κόσμος του δέν τίς άκούει, αυτό πού ο κόσμος τής εργασίας, τής άγροτιάς —όση απέμεινε—, τής ανασφάλειας, των 700 (άκόμα και των 1.000) ευρώ τό έγκαταλείπει, αυτό πού έφερε μαζί μέ τή ΝΔ τή χώρα νά κατέχει τήν τελευταία θέση στην Ευρώπη ως προς τούς κοινωνικούς δείκτες, αυτό πού εκλαμβάνει τήν οικολογική ανάπτυξη τής χώρας ως μιά άκόμα ευκαιρία για παντοίους οικοδομικούς άκτιδισμούς, τό ΠΑΣΟΚ του νεοφιλελευθερισμού, τό ΠΑΣΟΚ του άρχηγισμού, τής κενόλογης «λαϊκής συμμετοχής» χωρίς τον λαό, τό ΠΑΣΟΚ πού τά στελέχη του επαναλαμβάνουν στά ΜΜΕ άόκνως βαρύγδουπες φράσεις για νέα όράματα, αυτό πού συνεχώς κατεβαίνει κι όλο κατεβαίνει, τό άφερέγγυο ΠΑΣΟΚ. Ποιός λέει ότι τό ΠΑΣΟΚ σήμερα είναι άφερέγγυο; Όχι βέβαια μόνο έμεις κι απ' ό,τι φαίνεται ολόκληρη ή καθ' ήμās άριστερά, αλλά ο δικός του κόσμος πού τό εγκαταλείπει. Αυτός είναι πιά πού τό ΠΑΣΟΚ τόν αφήνει παγερά άδιάφορο. Έτσι έταμε ο διαδραμών χρόνος, έτσι όμίλησαν τά πεπραγμένα. Αυτά πού έντέλλονται οι μάζες είναι ένάντια στο ΠΑΣΟΚ.

3. Έλεγα, λοιπόν, λίγο πιο πάνω, ότι ο καιρός μās βάζει και καθήκοντα. Νά αναφερθώ σε ένα απ' αυτά, γιατί στή βράση κολλάει τό σίδερο. Για έμās τής Άριστεράς, παρ' όλη τήν —τόσο ευπρόσδεκτη άλλωστε— πολυφωνία μας υπάρχουν κάποια στοιχεία, κάποιες στοιχειωμένες θέσεις καλύτερα πού, άν κι έρχονται ά-

πό παλιά, τίς θεωρούμε συστατικές τής ίδιας τής νεωτερικότητας. Μιά απ' αυτές, κρίσιμης σημασίας και σήμερα, είναι ότι στις νεωτερικές κοινωνίες ή πολιτική διεξάγεται κυρίως από τά κόμματα. Έκείνα τά κόμματα πού έπιτυγχάνουν νά έχουν μέ τό μέρος τους τή λαϊκή έτυμηγορία αυτά διαχειρίζονται τό πρόβλημα και τής έξουσίας και τής διακυβέρνησης μιάς χώρας. Τά κόμματα. Έδώ και χρόνια πολλά, από τότε πού άρχισε νά σχηματίζεται ή ανανεωτική Άριστερά, εγκαταλείποντας παλιότερες θεωρήσεις, όπως εκείνη ή χιμαρική και καταστροφική τής εφόδου και τής κατάληψης των χειμερινών ανακτόρων —άλλωστε δέν υπάρχουν πιά άνάκτορα, τό Ζάππειο δέν είναι άνάκτορο—, όλο τό πρόβλημα τής Άριστεράς συνοψίζεται στο άν και πώς θά καταφέρει νά κατακτήσει τή λαϊκή συναίνεση. Όχι γιατί τό λέει τό Σύνταγμα αλλά γιατί μόνο έτσι ή άριστερά μπορεί νά εφαρμόσει τό πρόγραμμα της στηριζόμενη στον λαό της, μέ τον λαό της. Δέν έχει άλλο τρόπο.

Πολλοί τό λένε αυτό κομματοκρατία. Άς τό λένε. Έμās μās έλαχε ο Συνασπισμός και οι σύντροφοι του ΣΥΡΙΖΑ. Και ως προς τούτο, έτσι αποφάσισε ο διαδραμών χρόνος και τά πεπραγμένα στή διάρκειά του. Βέβαια, ο ΣΥΝ σήμερα δέν είναι εκείνο τό κόμμα πού μπαίνει δέν μπαίνει στή Βουλή. Έχει πλέον ισχυρή λαϊκή άγκύρωση.

Ο καθένας όμως γνωρίζει ότι ο ΣΥΝ έχει σήμερα μιά γενναία μέν όργάνωση, πολύ κατώτερη όμως από εκείνο τό σθεναρό πολιτικό υποκείμενο πού θά ήταν σε θέση νά καθοδηγήσει τίς μάζες και νά καθοδηγηθεί απ' αυτές. Νά γίνει δηλαδή ο φορέας τής αλλαγής. Τούτο σημαίνει ότι πρέπει αυτήν τή λαϊκή διαθεσιμότητα πού «ξεχύνεται» καταπάνω του νά τήν οργανώσει, νά δράσει για τήν πολιτικοποίησή της, νά τής άποδώσει προσιδίους ρόλους, νά τήν καταστήσει ικανή ώστε νά κερδίσει τή μεγάλη λαϊκή συναίνεση, νά τήν εφοδιάσει μέ τίς άπελευθερωτικές ιδεολογίες και πρακτικές, πού θά άγωνισθεί νά ανασυγκροτήσει τή χειμαζόμενη πολλαπλώς χώρα μας. Και τή ζωή μας. Νά κάνουμε όλοι «μιά ευγενή χρήση τής ζωής» μας. Συγγνώμη, ο Άριστοτέλης τό λεγε. Έλληνες και Έλληνίδες, λοιπόν, νά οργανωθούμε στο κόμμα μας, οργανωθείτε γιατί χανόμαστε. Άριστεροί και άριστερές, οργανωθείτε στο κόμμα πού μās έλαχε, στον ΣΥΝ.

ΥΓ.: Κι «έμεις», επομένως, πρέπει νά πάψουμε νά είμαστε αυτό τό άσαφές, όπως τό 1981, «έμεις». Κι έμεις, λοιπόν, όσοι πιστοί, στο έξής οργανωμένοι στο κόμμα πού μās έλαχε, τον Συνασπισμό. Μέσα απ' αυτόν και μ' αυτόν, μ' όλους τούς άλλους συντρόφους και συντρόφισσες, θά δώσουμε τίς μάχες πού έρχονται.

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

του Κώστα Σταμάτη

Τό έναυσμα για το άρθρο αυτό δόθηκε από την ανάγνωση του κειμένου που πλειοψήφησε στην Κεντρική Πολιτική Επιτροπή του Συνασπισμού της Αριστεράς, των Κινήματων και της Οικολογίας, εν όψει του 5ου Συνεδρίου του, τον Φεβρουάριο του 2008. Το κείμενο τουτο στο πέμπτο κεφάλαιό του αναφέρεται στο «εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο της Αριστεράς με όριζοντα το σοσιαλισμό με ελευθερία και δημοκρατία», με στρατηγική απόβλεψη την «υπέρβαση των κυρίαρχων καπιταλιστικών σχέσεων».

Διαβάζοντας, όμως, το εν λόγω κεφάλαιο, ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι τουτό περιορίζεται σε μία πολιτική πρόταση βασικά *ἀμυντική* απέναντι στην νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση του καπιταλισμού διεθνώς. Γνώμονας της πρότασης αυτής είναι η ανόρθωση ενός βιώσιμου και ανθεκτικού κοινωνικού κράτους, αφήνοντας *κατά τά λοιπά* άθικτες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής. Δίνεται, λοιπόν, η αίσθηση ότι εδώ ἐμφιλοχωρεί κάποια αντίφαση, μία εσωτερική ασυνέπεια, ή οποία, προκειμένου για στρατηγικό στόχο, δέν είναι καθόλου ἀμελητέα.

Προσωπικά, πιστεύω ότι δέν πρόκειται ακριβώς για αντίφαση, αλλά για απλό χάσμα, για ἔλλειμμα ανάλυσης στο διάκενο ανάμεσα στην στρατηγική δέσμευση και στην ἐνεστώσα συγκυρία. Κατά τή γνώμη μου, τό αίτημα για ανόρθωση ενός ισχυρού κοινωνικού κράτους για τήν Εὐρώπη και διεθνώς είναι ὀρθό.¹ Ὡστόσο καλό είναι νά μήν παραβλέπεται ότι τά περιθώρια για τήν ἐπίτευξή του είναι περιορισμένα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνικής συγκρότησης *ἐν γένει*.² Ἐστω και ἔτσι, πάντως, μία συνεπής συνηγορία ὑπέρ του κοινωνικού κράτους φαίνεται νά ὑπερβαίνει τά ὅρια ἀντοχής ειδικά του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, ἀποκτώντας δυναμική ἀντικαπιταλιστική.³

Μέ αὐτήν τή διασαφήνιση, καλῶς ἔχουν οί θέσεις του πολιτικού κειμένου τῆς ΚΠΕ του ΣΥΝ, περισσότερο-

ρο ἢ λιγότερο. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ἐμφανίζεται ἕνα πρόδηλο και πολύ κρίσιμο ἔλλειμμα ἀφορᾶ στο ἐπώδυνο, είναι ἀλήθεια, ζήτημα γύρω ἀπό τό νόημα του σοσιαλισμοῦ, ὡς κανονιστικό πρόταγμα. Βεβαίως, ἕνα τακτικό συνέδριο κόμματος τῆς Αριστεράς δέν είναι συνέδριο *προγραμματικό*, κατά πολιτική κυριολεξία. Ὅποτε οί ἀναπτύξεις του ἀναφέρονται περισσότερο στην τρέχουσα πολιτική περίοδο, στή χώρα και στον κόσμο. Ὡστόσο, ἀξίζει τόν κόπο νά σκεφθοῦμε σοβαρά πῶς ἡ «εναλλακτική πολιτική πρόταση» στο *τώρα* μπορεί

1. Εὐρύτερη ἀνάπτυξη του αίτηματος αὐτοῦ περιέχει τό βιβλίο μου *Ἡ ἀνάκτηση του μέλλοντος. Πέρα ἀπό τή νεοφιλελεύθερη κυριαρχία*, ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1999, 3ο κεφάλαιο.

2. Ἡ κύρια αἰτία, πολύ χονδρικά θεοαίως, είναι ότι τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό ὅσα λαμβάνει τό κράτος ἀπό τό συνολικό κοινωνικό προϊόν παράγεται ἀπό τόν ἰδιωτικό τομέα τῆς οἰκονομίας. Τό δημόσιο, ἀντιθέτως, δέν πωλεῖ τά ἀγαθά και τίς ὑπηρεσίες που παράγουν οί ἐργαζόμενοι στους κόλπους του, ἀλλά τά παρέχει ὡς ἐπί τό πλεῖστον χωρίς ἀντίτιμο. Ἄρα δέν ἀντλεῖ πόρους ἐξ αὐτοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, οί αὐξήσεις τῶν δημοσίων δαπανῶν για ἀγαθά και ὑπηρεσίες, για ἐπιπλέον προσωπικό και για μεταβιβαστικές πληρωμές, προσκρούουν στο παραπάνω ὄριο, σὺν ότι σημαντικό τμήμα τῶν κρατικῶν πόρων διατίθεται για ἐξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους.

Γύρω ἀπό αὐτά βλ. Γιώργος Σταμάτης, «Γιατί δέν είναι δυνατή μία «ἀριστερή» κενυιανή οἰκονομική πολιτική», *Οὐτοπία*, τεῦχος 46, 2001, σ. 47-58. Richard Wolff, «Ὁ περιορισμός ἐναντι τῆς ἐπέκτασης του κράτους: μία κριτική τῆς ἴδιας τῆς διαμάχης», σὺν τόμο: Ἀνδριάννα Βλάχου (ἐπιμ.), *Σύγχρονη οἰκονομική θεωρία. Ρίζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλελευθερισμοῦ*, ἐκδ. Τυπωθῆτω, Γ. Δαρδανός, Ἀθήνα 1999, σ. 119-138.

3. Βλ. πολύ πρόχειρα τό ἄρθρο μου «Ἐπανεκτίμηση του ρεφορμισμοῦ σήμερα», *Κυριακάτικη Αὐγή*, 16.9.2007.

νά συνδέεται με τον ευρύτερο ορίζοντα της σοσιαλιστικής κοινωνικής μεταβολής σε χρόνο μέλλοντα. Στο παρόν κείμενο δεν θα ασχοληθώ ιδιαίτερα με τη σύνδεση αυτή, αλλά με τη λογική προϋπόθεσή της, τό νόημα της ιδέας για σοσιαλισμό με ελευθερία και δημοκρατία.

Πρόκειται κατ' ἔξοχὴν γιά τό θέμα πού τά κόμματα τῆς Ἀριστερᾶς διεθνῶς, ἀλλά καί οἱ ἀριστεροί διανοούμενοι διστάζουν ἀκόμα καί νά τίξουν. Αυτό ἐξηγεῖται ποικιλότροπα, χωρίς ὅμως νά δικαιολογεῖται κιόλας. Ἡ βίωση ἀλλεπάλληλων ἀποτυχιῶν τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι ἕνας βασικός λόγος, γιά τόν ὅποιο τά κόμματά της ἀποφεύγουν νά δεσμευτοῦν σέ κάτι γενικότερο καί ευρύτερο ἀπό τόν τρέχοντα πολιτικό ἀγώνα. Σ' αὐτό συντελεῖ ἐπίσης ὅτι τμήματα ἢ τάσεις τῆς Ἀριστερᾶς, ἀκόμη καί μέσα στό ἴδιο κόμμα, φοβοῦνται μήπως ἀνακύψουν στρατηγικοῦ χαρακτήρα διαφωνίες μεταξύ τους, ἐάν ἐγερθεῖ στά σοβαρά θέμα σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ καπιταλισμοῦ πρὸς συζήτηση.

Ὅσο, ὅποιος πιστεύει εἰλικρινά ὅτι «ἕνας ἄλλος κόσμος εἶναι ἐφικτός» δέν μπορεῖ νά ἀποφεύγει ὅπως ὁ διάλογος τό λιθάνι νά προβληματιστεῖ μαζί μέ ἄλλους γιά τό πῶς θά ὀφείλει, πῶς θά ἦταν καλό νά εἶναι καμωμένος τέτοιος κόσμος! Παρόμοια ἀσυνέπεια ἀπάδει στόν διανοητικό καί πολιτικό ριζοσπαστισμό τῆς Ἀριστερᾶς. Οἱ πολιτικές ἀποτυχίες, ἐνίοτε μάλιστα οἱ τερατώδεις πειραματισμοί, τοῦ παρελθόντος, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ προγραμματικές ἀνεπάρκειες τοῦ παρόντος, δέν πρέπει νά ὀρῶνται ὡς πηγὴ παραλυτικῆς ἀπαισιοδοξίας. Προσφέρουν συνάμα ἕλικό γιά ἀναστοχασμό μέ ἐποικοδομητικές προθέσεις γιά τό μέλλον.

Ὅσο εὐλόγος κι ἂν εἶναι ὁ φόβος γιά πιθανές ἀποκλίσεις, πού μερικές ἴσως ἀποδειχθοῦν ἀξεπέραστες, ἀνάμεσα στίς συνιστώσες τῆς Ἀριστερᾶς πάνω στά ζητήματα αὐτά, καθόλου δέν δικαιολογεῖται αὐτός νά ἀναστέλλει τήν ἐναρξη μιᾶς δημόσιας συζήτησης συναφῶς. Πόσο μᾶλλον, ἐπειδή οἱ ἀντοχές τῆς ὑφῆλιας βιόσφαιρας πλησιάζουν γοργά πλέον σέ ἀνυπερέδλητα ὄρια. Ἄλλωστε, ὅπως ἔχει δεῖξει ἡ ζωὴ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀφήγονται νά ὑφάρπουν ὑπαρκτές διχογνωμίες στρατηγικῆς ὑφῆς, αὐτές ἀναμεταδίδονται σταθερά σέ διαφωνίες ἀκόμη καί σέ θέματα τῆς τρέχουσας πολιτικῆς πάλης!

Τό νά ξαναρχίσουμε, λοιπόν, νά συζητᾶμε σήμερα γιά τό νόημα τοῦ σοσιαλισμοῦ, τῆς ελευθερίας, τῆς δημοκρατίας, τῆς δικαιοσύνης, αὐτό δέν εἶναι πολυτελὴς ἀνάγκη κάποιων σκόρπιων διανοουμένων, ξεχασμένων στόν ιδεολογικό μικρόκοσμο τους, ἀλλά εἶναι κυριολεκτικὰ ὄρος διάσωσης τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Εἶναι, δηλαδή, κατεπείγουσα ἀνάγκη γιά ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα, πού ἀνταποκρίνεται στό καθολικό συμφέρον της νά διαδιώσει στό μέλλον σέ μιὰ δίκαιη καί ἀξιοβίωτη κοινωνία.

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ γράφηκε μέ τήν πρόθεση νά συμβάλει σέ παρόμοια συζήτηση, ὥστε ἐν καιρῷ ὁ

σχετικός προβληματισμός νά ἀποκρυσταλλωθεῖ σέ ἕνα αὐθεντικά «ἐναλλακτικό πολιτικό σχέδιο τῆς Ἀριστερᾶς μέ ὀρίζοντα τό σοσιαλισμό μέ ελευθερία καί δημοκρατία». Οἱ ὑποσημειώσεις του εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐντελῶς ἐπιλεκτικές γιά θέματα παρόμοιας ἐμβέλειας.

Α. Ἐλευθερία καί κοινωνική δικαιοσύνη

Ἡ ὁραματική δέσμευση γιά τόν σοσιαλισμό δέν μπορεῖ νά συνίσταται σέ μιὰ κοσμογλασιὰ τῶν ιστορικά ἐγνοσμένων, ἀστικῶν κοινωνιῶν, μέ τήν ἔννοια μιᾶς ὀλοσχεροῦς κατεδάφισης, προκειμένου νά οἰκοδομηθεῖ κάτι ἀπολύτως καινούριο καί ὀλοκληρωτικά διαφορετικό. Δέν συνίσταται σέ μιὰ ἄμομη σύλληψη μιᾶς ἀπό κάθε δυνατὴ ἄποψη νέας κοινωνίας, ἄσπιλης καί ἀμόλυπτης ἀπό συσσωρευμένες κακοδαιμονίες καί πάθη στήν παρελθούσα ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Οὔτε μπορεῖ νά ἐξαντλεῖται ἀπλῶς στήν ἐπιδίωξη ἑνός διαφορετικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς, σάν νά ἐπρόκειτο γιά ζήτημα κοινωνικῆς τεχνικῆς καί τίποτε περισσότερο.

Ἡ ιδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ μέ ελευθερία καί δημοκρατία ἀποτελεῖ ἠθική καί πολιτική δέσμευση γιά τή ριζική ἀναμόρφωση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνικῆς συγκρότησης τοῦ βίου, διαφυλάττοντας ὡστόσο καί ἀνακαινίζοντας τόν κανονιστικό πυρήνα τοῦ νεωτερικοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἴσης ελευθερίας, τῆς ἀλληλεγγύης καί τῆς δημοκρατίας.⁴

Τό πρόταγμα γιά σοσιαλισμό μέ ελευθερία καί δημοκρατία συμπεριλαμβάνει συνεπῶς καί ἀρχές δικαιοσύνης, δικαιοπολιτικῆς καί κοινωνικῆς. Ὅσοι καί ὅσες τό συμμερίζονται ἀσπάζονται τίς ἀρχές αὐτές ὡς ἐγκυρες καί ἐπιβαλλόμενες ἤδη στό ἱστορικό παρόν.⁵ Οἱ ἀρχές αὐτές τελοῦν σέ στενή συνάφεια. τῶν μὲν πρὸς τίς δέ, ὡς ἀλληλοὑποστηριζόμενη ἐνότητα. Ἰσχύουν τόσο σέ ἐπίπεδο καθενός κράτους χωριστά ὅσο καί στό γενικότερο πλαίσιο τῆς διεθνούς ἐννομης τάξης καί τῆς ἀλληλεξάρτησης μεταξύ τῶν χωρῶν τῆς οἰκουμένης. Ἐξουσιαστές καί ἐξουσιαζόμενοι ὀφείλουν νά τίς σέβονται ἤδη ἐδῶ καί τώρα, ἐνεργώντας σύμφωνα μέ αὐτές, κατ' ἀρχὴν ἄσχετα ἀπό τή συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων.

Οἱ ἀρχές αὐτές εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένες μέ τρεῖς ἀλληλένδετες πλέον καί ἐξίσου σπουδαῖες δια-

4. Αὐτή ἡ κεντρικὴ ιδέα ἀναπτύσσεται σέ ἀδρές γραμμές στό Κ. Σταμάτης, *Ἡ ἀνάκτηση τοῦ μέλλοντος*, ὀ.π., κεφάλαια 4ο καί 5ο. Ἐπίσης στό Κ. Σταμάτης, *Ἀστική κοινωνία, δικαιοσύνη καί κοινωνικὴ κριτικὴ. Μία κριτικὴ θεωρία δικαιοσύνης*, ἐκδ. Ἰδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Ἀθήνα 1995, ἰδίως σ. 235-252.

5. Ἴδου, λοιπόν, ἕνας ἀπό τοὺς διαύλους ἀνατροφοδότησης ἀνάμεσα στό σήμερα καί στήν καλύτερη κοινωνία στήν ὅποια προσβλέπουμε γιά τό μέλλον.

στάσεις της ίσης ελευθερίας, μιά άρνητική, μιά θετική και μιά συμμετοχική.⁶

α) Κατά μιά *άρνητική* έννοια ελευθερίας ο καθένας, άνδρας ή γυναίκα, δικαιούται να αναπτύσσεται άναρεμπόδιστα, δίχως άδικαιολόγητες έπεμβάσεις της κρατικής έξουσίας και των άλλων στόν βίο του/της. Χωρίς να ύφίσταται χειραγώγηση, βία ή καταπίεση από τούς άλλους ή να άσκει τέτοια συμπεριφορά εις βάρος των άλλων.

Κανείς δέν έχει δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω σέ άλλους ανθρώπους και λαούς. Καμία ιδεολογία ή παράδοση, θρησκευτική ή άπλώς έθιμική, κανένα πολιτικό σύστημα έξουσίας, κανένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα δέν δικαιολογεί την ύποτίμηση των ανθρώπων όντων, έπιτρέποντας άθέμιτες διακρίσεις ή τή βία, πράξεις πού θίγουν αυθαίρετα τή σωματική ή ψυχική άκεραιότητα, καθώς και τήν άξιοπρέπεια των άλλων. Κανείς δέν μπορεί να άνήκει σέ άλλον, να τελεί υπό καθεστώσ δουλείας, να εργάζεται καταναγκαστικά, να καταντá άντικείμενο παράνομης διακίνησης ανθρώπων ή σεξουαλικής έκμετάλλευσης.

Έπιπροσθέτως, ο καθένας δικαιούται μιås σεβαστής σφαίρας ιδιωτικότητας. Αυτή, κατ' αρχάς και *stricto sensu*, ένχει τήν άξίωση καθενός για άπομόνωσή του στό χώρο τής κατοικίας του, προστατευόμενο από πιθανή άδιακρισία ή έισβολή είτε όργάνων του Κράτους είτε άλλων ιδιωτών. Περαιτέρω, όμως, ένγκλείει και μιά ευρύτερη άξίωση για προστασία του βιόκοσμου καθενός και των ιδιωτικών έπιλογών του, ακόμη κι όταν τό πρόσωπο βρίσκεται έξω από τά χωρικά όρια του οίκου του, σέ δημόσιους χώρους, άρκεί να μήν προσβάλλονται δικαιώματα τρίτων ή ή καλώς νοούμενη δημόσια τάξη.

Όσοτόσο, εάν ο θεμελιώδης ζωτικός χώρος ύπαρξης άφεθεί να προσδιορίζεται μέχρι τέλους από καθένα άτομο χωριστά, δίχως να προσμετρώνται οι θεμιτές ζώνες ελευθερίας των άλλων, τότε ύπάρχει ο κίνδυνος να αυξάνεται πρós όφελος *μερικών* εις βάρος των ύπολοίπων. Ακόμη χειρότερα, τότε τίθεται εν άμφιβόλω ή ίδια ή δυνατότητα σύστασης κοινωνίας προσώπων ελεύθερων και ίσων. "Άλλωστε, θά ήταν πολύ φτωχό τό νόημα τής ελευθερίας,⁷ αν περιοριζόταν στήν άπουσία έξωτερικού καταναγκασμού από άλλο ύποκείμενο. Η ελευθερία είναι συνάμα άπαρεμπόδιστη δυνατότητα για θετική δράση, πρós τήν επιδίωξη σκοπών,⁸ συχνά με τή σύμπραξη άλλων προσώπων, και πάντως μέσα σέ ευρύτερες κοινωνικές διαρθρώσεις, πού επικαθορίζουν τή δράση αυτή.

β) Για τόν λόγο αυτό ή θέσμιση ζωνών ελευθερίας πρέπει να συναποφασίζεται από κοινού από όλα τά ένδιαφερόμενα μέρη. Έτσι όμως προβάλλει ένα θετικό νόημα ελευθερίας.

Αυτό συναρτáται, πρῶτον, με τή δυνατότητα ενεργητικής δράσης στόν κόσμο, με πράξεις με ή δίχως τήν άμεση συνέργεια άλλων.

Δεύτερον, τό θετικό νόημα τής ελευθερίας αξιώνει ή

κρατική έξουσία να μεριμνά άδιαλείπτως για τή διευκόλυνση τής έμπρακτης άσκησης των άτομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς και για τό κοινό καλό, τόσο με τίς κατάλληλες θεσμικές διευθετήσεις όσο και με θετικά μέτρα εκ μέρους των κρατικών όργάνων.

Τρίτον, ή θετική διάσταση τής ελευθερίας συνδέεται με τήν άνάγκη για δημοκρατικό καθορισμό των έννομων πλαισίων για τήν ιδιωτική και τή δημόσια άσκηση τής αυτόνομίας από όλους, άνδρες και γυναίκες. Τό θετικό νόημα τής ελευθερίας συνίσταται στό ότι ο καθορισμός αυτών των πλαισίων νομομοποιείται πρῶτίστως με τή συμμετοχή και δυναμικά με τή συναίνεση των εμπλεκόμενων προσώπων. Τοῦτο προϋποθέτει ότι κάθε πρόσωπο δικαιούται να συμμετέχει στά δημόσια

6. Στό ιστορικό ανάπτυγμα τής ίσης ελευθερίας κατά τούς δύο τελευταίους αιώνες αυτές οι διαστάσεις έχουν, περισσότερο ή λιγότερο, συνδεθεί άντιστοίχως με τή φιλελεύθερη, τή δημοκρατική-ρεπουμπλικανική και τή σοσιαλιστική παράδοση. Βλ. τήν ωραία μελέτη του Stefano Petrucciani, «Trois concepts de liberte: libéral, démocratique et socialiste», στό *Actuel Marx, L' idée du socialisme a-t-elle un avenir?*, PUF, Παρίσι 1992, σ. 19-30.

7. Η «ελευθερία των συγχρόνων», κατά τήν έκφραση του Κονστάν, δέν περιορίζεται στήν άπόλαυση τής ιδιωτικής άνεξαρτησίας, μονάχα σέ προαγωγή των προσωπικών συμφερόντων καθενός, όπως πιστεύεται ευρέως. Συμπεριλαμβάνει τό άναφαίρετο δικαίωμα να συμμετέχουν τά άτομα στήν άσκηση τής πολιτικής έξουσίας. Όχι μόνο για έναν λόγο φρόνησης, ότι, δηλαδή, χωρίς αυτή τήν έγγύηση και ή ίδια ή άπόλαυση του ιδιωτικού βίου θά απέβαινε άβέβαιη και έπισφαλής. Άλλά κυρίως για έναν αυθεντικά ήθικοπολιτικό λόγο, επειδή δι' αυτής μπορούν να άναδειχθούν τά ήθικά στοιχεία τής προσωπικότητας. Ό Γάλλος στοχαστής συνήγε αυτή τήν κρίσιμη πολιτική θέση από μιά φιλοσοφική θεώρηση του ανθρώπινου όντος, ως ύποκειμένου πού μεριμνά όχι μόνο για εύτυχία, αλλά και για ήθική τελείωση. Βλ. Μπενζαμέν Κονστάν, *Περί ελευθερίας και ελευθεριών* (1819), έκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 60.

8. Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη περί τής ελευθερίας είναι επικριτέα, όχι τόσο διότι είναι άποκλειστικά «άρνητική», όσο επειδή ο πυρήνας «θετικής» ελευθερίας πού λαμβάνει στήν αντίληψη αυτή συνωθεΐται στήν ελευθερία του κερδοσκοπείν. Η ελευθερία πού ή νεοφιλελεύθερη σκέψη διεκδικεί για τά κοινωνικώς άδιαφοροποίητα —άπό τήν ίδια άτομα, *άρχευτικά* είναι ή *οικονομική* ελευθερία καθενός ως κατόχου κεφαλαίου, έπενδυτή, κερδοσκόπου και καταναλωτή. Έτσι νοούμενη ή ελευθερία, ύποβιβάζεται σέ μιά σειρά από άνισωτικές ευχέρειες του πράττειν ως πρós τήν άπόκτηση πλούτου, σέ πολιτική οικονομία στήν όποια μιά μικρή κοινωνική ομάδα έχει τό έμπρακτο προνόμιο να διαφεντεύει τίς τύχες όσων παρέχουν σ' αυτήν έξαρτημένη εργασία. Βλ., π.χ., F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, τόμ. 3: *The political order of a free people*, Routledge, London (ένιαία έκδοση του τρίτου έργου), ανάπτυξη 1998, σ. 77.

ἀξιώματα και στην πολιτική ζωή, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, υπέχοντας ευθύνη και υποχρεώσεις απέναντι στην αντίστοιχη κοινότητα αναφοράς. Τά πρόσωπα και οι λαοί υπέχουν τό χρέος τής αμοιβαίας αλληλεγγύης, προκειμένου να οικοδομήσουν κοινωνία δίκαιη και εξισωτική. Μέ κοινές θεμελιώδεις ελευθερίες, απαλλαγμένη από αδικαιολόγητες διακρίσεις, από χειραγώγηση και καταπίεση, από μισαλλοδοξία και ἀθέμιτους αποκλεισμούς. Ἀξιώνει επίσης οι ελευθερίες να ασκούνται με ἀνοχή προς ἐκείνες τών άλλων.

γ) Ὡστόσο κατ' ἐνάσκηση τής συλλογικῆς αὐτονομίας οι πολίτες νομιμοποιούνται να ἐπιδιώκουν παρέμβαση στις σχέσεις κοινωνικῆς κυριαρχίας και ἐκμετάλλευσής τους, ὥστε να ἐξασφαλίζεται ἐκάστοτε ἡ βέλτιστη δυνατή ικανοποίηση τών ἰδίων τών ὄρων τής ἀναπαραγωγῆς ὄλων τών μελῶν τής κοινωνίας. Ἔτσι, ἡ ἴση ἐλευθερία και αὐτονομία τών ἀνθρώπων προσκτᾶται ἕνα οὐσιαστικότερο κοινωνικό περιεχόμενο, κατοχυρωτικό τής κοινωνικῆς τούς ὑπαρξῆς.⁹ Δίχως αὐτό, οὔτε οι ἀτομικές οὔτε οι πολιτικές ἐλευθερίες μποροῦν να ἀξιοποιηθοῦν ἀπό ὄλους ἐξίσου.

Σέ κάθε περίπτωση ἡ οἰκονομία κάθε κοινωνίας πρέπει να τίθεται στην ὑπηρεσία τών μελῶν της, πρωτίστως σε ἐξυπηρέτηση τών καλῶς νοούμενων ἀναγκῶν και τών θεμιτῶν προσδοκιῶν ὄσων τήν ἀποτελοῦν, ἰδίως τών κοινωνικά ἀσθενέστερων. Οι φυσικοί πόροι και τὰ ἀναγκαῖα γιά τή ζωῆ ὄλων βασικά ἀγαθὰ εἶναι δημόσια, και σ' αὐτά κάθε πρόσωπο ἔχει πρόσβαση μέ τρόπο ἰσότιμο και ἀκριβοδίκαιο. Ἡ διαχείριση τών φυσικῶν πόρων πού ἀπομένουν στόν πλανήτη γίνεται ἀπό τούς λαούς πού ζοῦν στις ἀντίστοιχες περιοχές, μέ σεβασμό ἀφενός στό περιβάλλον, ἀφετέρου σε εὐλογες ἀνάγκες τών άλλων λαῶν, ἐφόσον κρίσιμοι φυσικοί πόροι ἀρχίζουν και σπανίζουν. Μή ἀμειβόμενες λειτουργίες πού ἐπαμίζονται γυναῖκες, συμβάλλοντας στην ἀναπαραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ βίου και ἐμμέσως στην παραγωγή κοινωνικοῦ πλούτου πρέπει να ἀναγνωρίζονται ὡς τέτοιες και να τούς ἀποδίδεται ἡ πρέπουσα σπουδαιότητα, ὕλικά και ἠθικά.

Αὐτή ἡ τρίτη διάσταση τής ἐλευθερίας συνδέεται μέ τήν *ἰσότιμη συμμετοχή στην παραγωγή και στη διανομή τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, στη διάχυση τής κοινωνικῆς εὐημερίας*. Ἀρνητικά διατυπωμένο τό νόημά της, ἀπαιτεῖ κανένα μέλος τής κοινωνίας να μήν ἔχει προνομιοῦχο πρόσβαση στις ἀποφάσεις διάθεσης τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, χάρη σε προκατεστημένους ἰδιοκτησιακούς τίτλους. Ἐνῶ θετικά διατυπωμένο, τό αἴτημα τής κοινωνικῆς ἐλευθερίας ἀξιώνει ὄλα τὰ μέλη τής κοινωνίας να δημιουργοῦν και να διαχειρίζονται τόν κοινωνικό πλοῦτο ἀπό κοινού, ὡς κατ' ἐξοχήν ζήτημα δημόσιας διαβούλευσης και πολιτικῆς ἀπόφασης.¹⁰

Σ' αὐτήν τή γενική προοπτική δέν μποροῦν να θεωροῦνται δικαιωμένες οι ὑπαρχτές κοινωνίες, μόνο και μόνο διότι ὑπάρχουν. *Δικαιωμένη εἶναι μιά εὐτακτη κοινωνία ὑπό ἴδρου*.¹¹ Ἐσχατη βαθμίδα αὐτοῦ τοῦ ἰ-

δανικοῦ εἶναι αὐτή να ἀπλωθεῖ σε κλίμακα κοσμοπολιτική, μέ σταθερή εἰρήνη, δίχως πολεμικές συγκρούσεις, βασισμένη σε σχέσεις ἰσοτιμίας και ἐλευθερίας, ἐντιμῆς συνεργασίας και αλληλεγγύης, μεταξύ τών προσώπων και ἀνάμεσα στους λαούς. Χωρίς κυριαρχία και ἐκμετάλλευση, πού μπορεῖ να ἀσχεῖται ἀπό μιά ὁμάδα ἢ κοινωνική τάξη πᾶνα σε άλλες, ἀπό ἕνα πρόσωπο ἀπέναντι σε άλλα, ἀπό ἕνα ἔθνος σε άλλα, ἀπό μιά πλειονότητα στη ἀντίστοιχη μειονότητα, ἐνδεχομένως και ἀντιστροφῶς.

Β. Βιώσιμη οἰκονομική και κοινωνική ἀνάπτυξη

Ἀνάμεσα στην οἰκονομική μέριμνα γιά τό ἀνθρώπινο

9. «Σύνθετη ἰσότητα» εἶναι ἀναγκαῖα σε διαφοροποιημένη και δίκαιη κοινωνία, ἀφοῦ τά πρόσωπα ἐκδηλώνουν ταυτοχρόνως ἀνόμοιες λειτουργίες και πλείονες ρόλους κοινωνικά. Ἀντιστοίχως ἀνακύπτει κάποια διαφοροποίηση κανόνων ἠθικά ὀρθῆς συμπεριφορᾶς. Δέν ἀντιλαμβάνομαι, ὡστόσο, γιατί θά πρέπει να γίνει λόγος γιά «ἀνταμοιβές» και μάλιστα δυνάμει κανόνων «διανομῆς» σε καθμία ἀπό τίς διαφορετικές σφαῖρες ζωῆς στις ὁποῖες μετέχουν τά δρώοντα ὑποκείμενα, ὅπως ἀντιθέτως ὑποστηρίζει ὁ Γουόλτσερ.

Ἀντί μᾶς δόκιμης διάκρισης ἀνάμεσα σε προσωπική, δημόσια και πολιτική σφαῖρα τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ὁ Γουόλτσερ ἀποδέχεται μιά ἐντελῶς ἐτερόκλητη πληθώρα σφαιρῶν ζωῆς, στις ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι ἀντιστοιχοῦν ἀνάλογοι κανόνες δικαιοσύνης. Πολλές, ὅμως, ἀπό αὐτές τίς βιοτικές σφαῖρες ἀναφέρονται σε μορφές κοινωνικότητας πού δέν ἔχουν καμία σχέση μέ «διανομή» (ὅπως γείτονας, γονέας, κριτικός, φοιτητής, μέλος τής Ἐκκλησίας κλπ.). Ἐπιθέτοντας σειρά ἀνομοιογενῶν μεταξύ τούς ρόλων πᾶνα ἀπό τό κεφαλαῖδες ζήτημα τής συμμετοχῆς στη διανομή τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, αὐτό τό τελευταῖο, ἐκτός τοῦ ὅτι ἀποσχετίζεται ἀπό τήν παραγωγή του, ὑποβαθμίζεται τελείως.

Ἡ «διανεμητική δικαιοσύνη» πού ὁ Γουόλτσερ προσβέει χάνεται στους μαϊάνδρους τών διακριτῶν βιοτικῶν σφαιρῶν, στις ὁποῖες ἡ δική του θεωρία ἔχει ἐκ τῶν προτέρων πολυδιασπᾶσει τόν κοινωνικό βίο. Συμμιγνύει ζητήματα ἀγαθοῦ μέ ζητήματα δικαιοπολιτικῆς ὀρθότητας, ἰδιωτικῆς συναναστροφῆς μέ θέματα δημόσιας ἐπιλογῆς. Στην ὕλη τής διανεμητικῆς δικαιοσύνης συγκαταλέγει ἔτσι και ζητήματα ἀσχετα μέ τή δικαιοσύνη, ὅπως οι κανόνες καλῆς συμπεριφορᾶς σε γειτονιά ἢ σε παρέα. Βλ. Michael Walzer, *Ἡ ἠθική ἐντός και ἐκτός τῶν συνόρων*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2003, ἰδίως σ. 120 κ.ε., 127.

10. Ἡ περίφημη δεύτερη ἀρχή δικαιοσύνης τής θεωρίας τοῦ Τζῶν Ρῶλς ἐμφανίζεται λιγότερο ἀπαιτητική, σε σύγκριση προς ὅ,τι μπορεῖ να ἀποκληθεῖ σοσιαλιστική ἀρχή κοινωνικῆς δικαιοσύνης, τήν ὁποία ὑπανίσσομαι ἐδῶ.

11. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις ἐννοιες*, ἐκδ. Νήσος, Ἀθήνα 1997, σ. 37.

είδος και στην πρόθεση κοινωνικού μετασχηματισμού των ρυπογόνων σύγχρονων κοινωνιών υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής. Είναι η χειραφέτηση από σχέσεις που είναι συγχρόνως εκμεταλλευτικές για τόν ανθρώπινο βίο και απειλητικές για τό φυσικό κατάλυμά του, αφού ή κινητήρια δύναμη άμφοτέρων τών διαδικασιών είναι κοινή: ή επιδίωξη κέρδους μερικῶν εἰς βάρος τών ἄλλων.

Γιά νά συνεχιστεῖ ή ανθρώπινη ζωή πάνω στην υδρογείο, *conditio sine qua non* είναι αυτή νά μπορεί νά αναπαράγεται μέ φυσικούς τρόπους, μέ διατήρηση τής κλιματικής δομής τής φύσης. Ἄλλά ή διαφύλαξη τοῦ γήινου οικοσυστήματος μόνο μέ βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί νά επιτευχθεῖ. Γιά νά διασφαλιστεῖ ή επιβίωση τής ἀνθρωπότητας, χρειάζεται ἐξ ἄπαντος οικονομική και κοινωνική ἀνάπτυξη, ή ὅποια ἀναπόφευκτα γίνεται μέ ἀνθρωπογενεῖς ἐπιδράσεις πάνω στό φυσικό περιβάλλον. Ἄλλά ἀνάπτυξη μέ τίς λιγότερο δυνατές δυναμικές ἐπιδράσεις στό περιβάλλον μπορεί νά γίνει κατ' ἐξοχήν σέ πλαίσιο ἐμπλουτισμοῦ τής πολιτικής δημοκρατίας μέ τήν ἀδιάλειπτη και κινηματική ἀξίωση μιᾶς ἐνεργοῦ κοινωνίας πολιτῶν για πρόληψη τών οικολογικῶν κινδύνων και για ἀλληλέγγυα ἄρση τών οικολογικῶν καταστροφῶν.

Ὡστόσο, ὅσο «πράσινη» κι ἂν γινόταν ποτέ ή κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγῆς και ἀνταλλαγῆς, θά ἐνυπάρχει σ' αὐτήν ἕνα ἀξεπέραστο κώλυμα, ἐγγενές στή φύση αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ βίου: ὅτι εἶναι φτιαγμένος για τήν πραγματοποίηση κερδῶν ὑπέρ ιδιωτικῶν συμφερόντων, σέ ἀτέρμονα ἀνταγωνισμό μεταξύ τους. Δέν εἶναι ταγμένοι στην ἱκανοποίηση τών καλῶς νοούμενων ἀναγκῶν τών ἀνδρῶν και γυναικῶν, ὅπως τό νά ζοῦν σέ ἀξιοβίωτο περιβάλλον. Ὡς τέτοιος, ὁ καπιταλισμός ἔχει τήν τάση νά ἀντιβαίνει σέ πολιτικό σύστημα συλλογικά αὐτενεργούντων ἀνθρώπων, πού θά ἀποφάσιζαν νά περιλάβουν τόσόν τόν οικονομικό βίο ὅσο και τήν προστασία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ὑπό τή δική τους εὐθύνη.¹²

Γιά τούς λόγους αὐτούς, και τό ἴδιο τό οικολογικό πρόβλημα τοῦ πλανήτη μπορεί νά ἀντιμετωπισθεῖ ἀποφασιστικά πλέον –και ὄχι μέ ἀτελέσφορα ἡμίμετρα ἢ μέ ἐπί μέρους διορθωτικές παρεμβάσεις– πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση ὅπως και τό κοινωνικό ζήτημα: μέ δημοκρατικό, σοσιαλιστικό και ταυτοχρόνως οικολογικά διατηρήσιμο μετασχηματισμό τοῦ καπιταλισμοῦ διεθνῶς. Ἐάν αὐτή ή ἐναλλακτική λύση τεθεῖ ἀπέναντι στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς (ὡς ἀναλυτική κατηγορία κοινωνικῆς θεωρίας), τότε τό ἐρώτημα περί τοῦ πρακτέου προσλαμβάνει βασικά τήν ἀκόλουθη διλημματική μορφή:

α) Εἴτε διαιωνίζεται ή παραγωγή πραγμάτων πού προορίζονται ἐξαρχῆς νά πωληθοῦν στην ἀγορά ὡς ἐμπορεύματα μέ ἀνταλλακτική ἀξία, μέ πρωταρχικό σκοπό τό κέρδος –ἄρα, μέ ὑποτονικό ἐνδιαφέρον για τή διαφύλαξη τοῦ περιβάλλοντος. Τό κέρδος ἐξακολουθεῖ νά ἐνθυλακώνεται ἀπό τούς ἐκμεταλλευτές τής ἐρ-

γατικῆς δυνάμεις τών ἄλλων, για τόν μόνο λόγο ὅτι αὐτοί εἶναι κάτοχοι τών μέσων παραγωγῆς.

Ἐν τοιαύτη περιπτώσει, τό νόημα τής ἀνάπτυξης διερμηνεύεται μέ ποσοτικούς δείκτες, μέ ὑπολογισμούς κόστους-ὀφέλους, κερδῶν και ζημιῶν, πού ἀφοροῦν σέ οικονομική μεγέθυνση τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ προϊόντος και τοῦ κατά κεφαλήν εισοδήματος. Δέν ὑπάρχει σοβαρή και δὴ σταθερή δυνατότητα νά προσμετρῶνται ποιοτικοί δείκτες πραγματικῆς εὐημερίας και μάλιστα για ὅλους. Τά ὑποκείμενα ἐθίζονται νά αὐτοκατανοοῦνται μονοδιάστατα, ὡς πρόσωπα οριγμένα στόν ἀγῶνα τής ἐξασφάλισης εισοδήματος και μέσων κατανάλωσης, πού σέ ἄλλους χαρίζουν προκλητική σπατάλη και χλιδή, ἐνώ στούς περισσότερους μετά βίας ἕνα ὑποφερτό ἐπίπεδο ζωῆς, συχνά ἐπισφαλές κι αὐτό. Στην πραγματικότητα ἐξασφαλίζεται ἀνιση, ἀλλά και εὐθραυστη εὐημερία, ὡς ὀνομαστικό πηλίκον, ἀφοῦ ὅλοι ὑφίστανται τίς συνέπειες ἀπό τήν ὑπόσκαψη τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ζωῆς, μέ ἐφιαλτικές προοπτικές εἰς βάρος τών μελλοντικῶν γενεῶν.

β) Εἴτε διανοίγεται ἱστορικά ή προοπτική ή παραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ βίου νά γίνεται ἀνάμεσα σέ ἐλεύθερα συνεταιρισμένους παραγωγούς, οἱ ὅποιοι αὐτοδιαχειρίζονται τήν ἐργασία τους και τά ἀποτελέσματά της. Αὐτά ἐνέχουν ἀξία χρήσης και προορίζονται για τήν ἱκανοποίηση τών εὐλογων ἀναγκῶν τών ἰδίων και τής κοινωνίας. Μεταξύ τών ἀναγκῶν αὐτῶν πρωτεύουσα σπουδαιότητα ἀποκτᾶ ή προστασία τοῦ περιβάλλοντος, ή διάσωση τής φύσης, ἄρα και τοῦ πολιτισμοῦ. Μόνο στην περίπτωση αὐτή εἶναι ἀληθινά δυνατόν οἱ ἐναπομένοντες φυσικοί πόροι τοῦ πλανήτη νά θεωρηθοῦν ὡς κοινή κληρονομιά τής ἀνθρωπότητας και ὄχι πιά ὡς ἐμπορεύσιμα ἀγαθά.

Ἐν τοιαύτη περιπτώσει, τό νόημα τής ἀνάπτυξης ἀλλάζει ἄρδην. Ἰσοδυναμεῖ μέ ποιοτική ἀνάπτυξη τής κοινωνίας, ὥστε τά ἀγαθά τής εὐημερίας νά εἶναι προσιτά σέ ὅλους. Ἀποκτώντας φρόνημα ὀλιγαρχοῦς ἀφθονίας, τά ὑποκείμενα ἀπαλλάσσονται ἀπό τήν ἀγχώδη ἔγνοια για τήν ἐπαύριο, για ὀλοένα μεγαλύτερο εισόδημα και διευρυνόμενη κατανάλωση ἐμπορευμάτων. Ἔτσι, καθίσταται ἐφικτή μιᾶ ζωὴ πλοῦσια σέ δυνατότητες ἀπόδοσης προσωπικοῦ και συλλογικοῦ νοήματος, μέ πτυχές τοῦ βίου πού κέκτηνται ἀξία διανοητική, ἠθική και αἰσθητική, ἀμετάφραστη μέ ὄρους ἐκχρηματισμένης ἀξίας. Για πράγματα τής ζωῆς πού κινητοποιοῦν τή συναισθηματική ἐνέργεια τών προσώπων και τή διάθεση για πολὺπλευρη καλλιέργεια, χάριν τών ἰδίων και ὄχι χάριν τής κερδοφορίας πιθανοῦ ἐργοδότη. Οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά χαροῦν ἀτομικά και κοινωνικά τόν βίο, σέ συνθήκες οικολογικῆς ἀσφάλειας για τούς ἴδιους και τίς μέλλουσες γενιές, νοιώ-

12. Ἐντὶ ἄλλων, βλ. τόν τόμο: Ἀνδριάννα Βλάχου (ἐπιμ.), *Φύση, κεφάλαιο και κοινωνία*, ἐκδ. Κοιτική, Ἀθήνα 2007, τά μέρη 2ο και 3ο.

θοντας αλληλέγγυοι για όσους βρίσκονται σε λιγότερο καλή μοίρα.

Γ. Άγορά και σοσιαλισμός

Ἡ ἀγορά εἶναι βαθμίδα οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, πού διαμεσολαβεῖ τόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας, ὅπως αὐτός ὑφαίνεται ἀνάμεσα στίς ἐπιχειρήσεις, τούς ἐργαζομένους καί τήν ὑπόλοιπη κοινωνία. Σ' αὐτή διενεργεῖται βασικά ἀνταλλαγὴ πραγμάτων, ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, κατ' ἀρχὴν ἰσοδύναμης ἀξίας, πού ἐκφράζονται μέ τιμές χρήματος. Διενεργεῖται δηλαδή ἀνταλλαγὴ προϊόντων ἐργασίας ὡς ἐμπορευμάτων, μέσῳ τοῦ χρήματος.

Ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς ἐπιτρέπει τήν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν καί ἐπιθυμιῶν μέσῳ πληρωμῶν, ἀπό ὅσους διαθέτουν φροινά τὸ ἀναγκαῖο εἰσόδημα. Διευκολύνει ἔτσι ὄχι μόνο μιὰ εὐρὸς φάσματος ἀναπαραγωγὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἀλλὰ καί τήν ποικιλόμορφη ἐπικοινωνία καί πολυειδῆ συναναστροφή μεταξὺ τῶν ἀτόμων, παρέχοντας ἀκόμη καί πολιτισμικές, μορφωτικές καί ψυχαγωγικές δυνατότητες. Ὡς τέτοια, ἡ ἀγορὰ ἔχει προϋπάρξει τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς καί ἀσφαλῶς θά ὑπάρξει καί στήν περίπτωσι σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ του.¹³

Ἄγορά μέ τήν ἀνωτέρω, συγκεκριμένη ἔννοια, δέν μπορεῖ νά μὴν ὑπάρχει ἀκόμη καί σέ σοσιαλιστικὴ οἰκονομικὴ δημοκρατία, ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας σ' αὐτήν. Ὁστόσο, παράλληλα μέ τήν ἀγορά, ὁ κοινωνικός καταμερισμός ἐργασίας σέ τέτοιον τύπο κοινωνικῆς συγκρότησις διαμεσολαβεῖται ἐπίσης, μέ πιό βαρύνουσα σπουδαιότητα μάλιστα, ἀπό κεντρικὸ σχεδιασμό καί δημόσιες βαθμίδες λήψης ἀποφάσεων γύρω ἀπὸ τήν παραγωγή καί τὴν διανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος.

Τὰ κρίσιμα γιὰ τήν κοινωνικὴ ἀναπαραγωγὴ μέσα παραγωγῆς περιέρονται στὴ δημόσια ἰδιοκτησία. Ἀπεναντίας, τὸ δικαίωμα γιὰ περιουσία ἰδιωτικὴ, ὡς δέσμη ἐμπράγματος καί ἐνοχικῶν δικαιωμάτων, διατηρεῖται ἀκέραιο ὡς πρὸς τούς προσωπικούς πόρους ζωῆς καθενὸς προσώπου, τούς ὁποίους αὐτὸ διαθέτει ἐλεύθερα. Συνάμα ἐπιδιώνουν καί ἄλλες μορφές ἀτομικῆς, δημοτικῆς καί συνεταιριστικῆς¹⁴ ἰδιοκτησίας.

Ἀνεξάρτητες καί αὐτοδιαχειριζόμενες ἐπιχειρήσεις ἀναλαμβάνουν τίς λειτουργίες τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀνταλλαγῆς, μέσα σέ ἓνα εὐρύτερο πλέγμα δημόσιου σχεδιασμοῦ. Οἱ ἐπιχειρήσεις εἶναι σχετικὰ αὐτόνομες ἀπὸ τὸν διοικητικὸ μηχανισμό τοῦ κράτους καί σέ καμία περίπτωση δέν μποροῦν νά διοικῶνται μέ θεσμίσεις, κανόνες καί μεθόδους πού προσιδιάζουν στὴ δημόσια διοίκησι.¹⁵ Εἶναι ἐπίσης ἀνεξάρτητες καί μεταξὺ τους, ἀφοῦ διαθέτουν τὸν ἔλεγχο πάνω στὰ ἀντίστοιχα μέσα παραγωγῆς, καθὼς καί πάνω στὸ προϊόν τῆς συνδυασμένης ἐργασίας τῶν μελῶν τους. Ὡς παραγωγικὲς μονάδες ἐξακολουθοῦν νά προμηθεύονται μέσα ἀπὸ δοσοληψίες ἀγορᾶς ὅ,τι χρειάζονται σέ συ-

ντελεστές παραγωγῆς, πρῶτες καί ἄλλες ὕλες, ἐργατικὴ δύναμη, ἐνέργεια, κεφαλαιουχικὸ ἐξοπλισμὸ κλπ. Προϊόντα κάθε μορφῆς καί ἐργατικὴ δύναμη ἐξακολουθοῦν νά ἀνταλλάσσονται μέ ἐγχρημάτες συναλλαγές, κατ' ἀρχὴν διατηρώντας πτυχές τοῦ ἐμπορευματοῦ χαρακτήρα τους.

Ἴσως ἡ κύρια διαφορὰ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ὁργάνωσι τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐγκεῖται, πρῶτον, στὸ ὅτι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οἱ συναλλαγές τῆς ἀγορᾶς εἴτε ἐπιτελοῦνται εὐθέως ἀπὸ δημόσια οἰκονομικὰ ὑποκείμενα εἴτε ἀπλῶς ἐπιβλέπονται ἀπὸ δημόσιες βαθμίδες ἐλέγχου καί ἀπόφασις. Καί, δεύτερον, στὸ ὅτι οἱ διαδικασίες αὐτές –πού δέν εἶναι πάντα στενά οἰκονομικές– ἐκτυλίσσονται μέ γνώμονα τὴν ἱκανοποίησι εὐρύτατων ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας συνολικά καί ὄχι τὴν ἐπιδίωξι κερδῶν, καί δὴ χάριν μιᾶς μειοψηφικῆς μερίδας τῆς.

Οἱ ἐπιχειρήσεις, ὡς δημόσια οἰκονομικὰ ὑποκείμενα, θά συνεχίσουν νά διακρατοῦν κάποιον καθαρὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα πού ἡ καθεμία ἀναπτύσσει, ἀφιέμενο σέ ἐλεύθερη διάθεσι τῶν μελῶν τους. Αὐτὸ θά ἰσοδυναμεῖ μέ τὸ διαφέρον ἀνάμεσα στὸ καθαρὸ τελικὸ προϊόν καί τίς ἀμοιβές ἐργασίας, μετὰ ἀπὸ τίς ἀπαραίτητες ἀφαιρέσεις, θεδαίως,

13. Βλ. τὴν ἄκρως διαφωτιστικὴ ἀνάλυσι τοῦ Γιώργου Σταμάτη γύρω ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ἀγορᾶς, *Περὶ νεοφιλελευθερισμοῦ*, ἐκδ. ΚΨΜ, Ἀθήνα 2007, σ. 23-36.

14. Δέν ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ δέουσα σημασία σέ ὅτι, μιλώντας κατ' οὐσίαν γιὰ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα στὴν κοινωνία ἐλεύθερης ἀγορᾶς, ἤδη ὁ Τοκβίλ προσέδλεπε στὴν ἰδέα μιᾶς συνεργατικῆς ὁργάνωσις τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Αὐτὸ θά μπορούσε νά πραγματοποιηθεῖ μέ τὴ μορφὴ συνεταιρισμῶν σέ ὅλους τούς τομεῖς, ὥστε μακροπρόθεσμα νά ὑποκατασταθεῖ ἡ πρωταγωνιστικὴ δράσι μερικῶν ἰσχυρῶν ἀτόμων, δηλαδή καπιταλιστῶν. Ἡ θέση αὐτὴ ἐνέχει τὸ πρόσθετο ἐνδιαφέρον ὅτι συνητάτο ἀπὸ τὸν συγγραφέα μέ τὴ δημοκρατικὴ ἰδέα καί μέ τὴν ἄνοδο τοῦ γενικοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῆς κοινωνίας. Πρότεινε μάλιστα τὴν ἰδέα ἀκόμη καί «βιομηχανικῶν συνεταιρισμῶν ἐργατῶν», ὥστε νά δοθεῖ ἡ δυνατότητα στὰ μέλη τῆς ἐργατικῆς τάξις νά νοιώθουν ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ἐργοστασίου τούς ἀφορᾶ ἅμεσα, «νά ἔχουν συμφέρον ἰδιοκτητὴ στὸ ἐργοστάσιο». Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο μνημόνιο γιὰ τὴ φτώχεια (1837), στὸ βιβλίο: *Μνημόνιο γιὰ τὴ φτώχεια*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2005, σ. 90-91. Στίς ἰδέες αὐτές θά ἐπανέλθει τὸ 1847, συγγράφοντας ἓνα σχέδιο προγράμματος γιὰ τὴ Νέα Ἀριστερὰ τῆς ἐποχῆς του.

15. Αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπὸ τούς κύριους λόγους γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ σύστημα σοβιετικοῦ τύπου παρεξέκλινε καταφανῶς ἀπὸ τὸ πρότυπο μιᾶς σοσιαλιστικῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς δημοκρατίας. Ἡ βαθύτερη ρίζα τῆς τεράστιας διαφορᾶς ἐγκεῖται σέ ὅτι τὸ πρότυπο αὐτὸ μόνο μέ ὅρους συλλογικῆς αὐτονομίας καί δημοκρατικῆς συμμετοχῆς μπορεῖ νά λειτουργεῖ, τόσο στὴν παραγωγικὴ βάση τῆς κοινωνίας ὅσο στὴν πολιτικὴ ὑπερδομή τῆς καί στὴ δημόσια σφαῖρα τῆς.

γιά άποκατάσταση φθορών στίς έγκαταστάσεις και τόν έξοπλιισμό, γιά έπανεπένδυση, γιά φόρους και όφειλές δημοσιονομικού χαρακτήρα, κοινωνική ασφάλιση κλπ. Ωστόσο, αυτή ή ύπεραξία δέν λογαριάζεται ως «κέρδος», κατά κυριολεξία, άφου τά αντίστοιχα μέσα παραγωγής υπόκεινται σέ δημόσια και όχι σέ άτομική ιδιοκτησία, όποτε τό καθαρό εισόδημα πού προκύπτει διανέμεται μεταξύ τών άμεσων παραγωγών.

Άγορά άπαιτείται έν γένει και κατ' άρχήν, ένσώ ή παραγωγή και ή κυκλοφορία έπιτελούνται από κατά τό μάλλον και ήττον άνεξάρτητα μεταξύ τους οικονομικά υποκείμενα, ξεχωριστά από τόν κρατικό μηχανισμό και τή δημόσια διοίκηση. Η κρατική έξουσία δέν μπορεί παρά νά έπιτρέπει αυτή τή σχετική άυτονομία στίς (ούτως ειπείν σοσιαλιστικές) μονάδες παραγωγής και άνταλλαγής. Ο βασικός λόγος είναι ότι τής είναι άδύνατον είτε νά προβεί σέ έξονυχιστικό σχεδιασμό τής οικονομίας είτε, άκόμη περισσότερο, νά έπωμισθεϊ ή ίδια νά θέσει σέ κίνηση τήν παραγωγή και κυκλοφορία, μέ διαδικασίες ιεραρχικής έπιβολής και διοικητικής πειθαρχίας επί τών εργαζομένων.¹⁶

Στήν άρμοδιότητα τής κεντρικής πολιτικής έξουσίας έμπίπτει ό σχεδιασμός του περιγράμματος τής παραγωγής του κοινωνικού βίου. Έντούτοις, καταλείπονται σημαντικοί άναβαθμοί άυτονομίας άφενός στήν τοπική άυτοδιοίκηση, άφετέρου σέ έπί μέρους, άυτοδιαχειριζόμενες μονάδες παραγωγής άγαθών και ύπηρεσιών, προκειμένου νά άναπτύξουν ίδια δράση, κατά τήν εύλογη κρίση τους, σέ συμμόρφωση πάντως προς έναν άδρομερή κεντρικό προγραμματισμό τής παραγωγής. Ύπ' αυτές τίσ συνθήκες, στο σοσιαλιστικό υπόδειγμα ή άγορά άποτελεί άναγκαία συνθήκη και γιά τόν ίδιο τόν κρατικό σχεδιασμό, άκόμη και γιά τήν έπιδίωξη στόχων πού προγραμματίζονται κεντρικά από τήν πολιτική έξουσία.¹⁷ Δέν θά πρόκειται, βεβαίως, γιά «έλεύθερη» άγορά, δηλαδή έλεύθερη από κρατική ρύθμιση, αλλά γιά άγορά δικαιοπολιτικά οργανωμένη.

Η περιπλοκότητα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, ιδίως ό ύψηλός βαθμός συνθετότητας τών σχέσεων μεταξύ έπιχειρήσεων, θέτει εκ τών πραγμάτων άπαραδέλπτους περιορισμούς σέ όποιοδήποτε κεντρικό σχεδιασμό συναφώς. Άκόμη περισσότερο, άκυρώνει όποιαδήποτε άπόπειρα γιά κρατική και εκ τών άνω διεύθυνση τών παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Η αίτια είναι ότι τότε μόνον όποιαδήποτε έπιχείρηση είναι σέ θέση νά κινήσει τήν παραγωγική διαδικασία στο έσωτερικό της, έφόσον διαθέτει και συνταιριάζει στον άρμόζοντα χρόνο όλες τίσ άπαιτούμενες παραμέτρους και τούς συντελεστές παραγωγής, δηλαδή ποσότητες όρισμένης ποιότητας σέ έξοπλιισμό, εργατικό δυναμικό, ένεργεια κλπ. Αυτές, όμως, μπορεί νά προμηθευτεί μόνα από άλλους, μέσα από συναλλαγές άγοράς.¹⁸ Μόνον υπό τήν προϋπόθεση αυτή μπορεί κάθε έπιχείρηση νά παραγάγει και νά άνταλλάξει άγαθά και ύπηρεσίες έγκαιρως, ώστε νά άνταποκριθεϊ στή ζήτηση εκ μέρους άλλων μελών τής κοινωνίας ως προς αυτά. Άλλά όλες αυτές οι διεργασίες δέν μπορεί

νά διεθύνονται κεντρικά και ύπερθεν, σαν νά έπρόκειτο γιά διοικητική λειτουργία του κράτους.

Έφόσον, λοιπόν, σχηματίσουμε μιá διανγή ιδέα γύρω από τή βαθύτερη άλληλεξάρτηση τών δρώντων σέ μακροοικονομικό έπίπεδο, τότε άντιλαμβανόμαστε τήν άναγκαιότητα ενός κοινωνικού καταμερισμού εργασίας πού διαμεσολαβείται από άγορά, χωρίς νά καθορίζεται άυστηρά και λεπτομερώς από τήν κρατική πολιτική. Η άγορά έξακολουθεϊ νά παρεντίθεται ως ένδιάμεση βαθμίδα άνάμεσα στίς έπιχειρήσεις, τούς εργαζομένους και τήν υπόλοιπη κοινωνία. Ειδάλλως, ή κοινωνική άναπαραγωγή διατρέχει τόν κίνδυνο νά άυτοακρωατηριασθεϊ, μέ καταστροφικές συνέπειες γιά τήν εύρύτερη κοινωνία, όπως άνέχεια, πείνα και διάφορα δεινά γιά τόν πληθυσμό.¹⁹

Παρ' όλα αυτά, μολονότι θά παρέμενε διαμεσολαβημένος από δοσοληψίες άγοράς, ό καταμερισμός εργασίας σέ μιá σοσιαλιστική οικονομική δημοκρατία θά κατέτεινε σέ έκτεταμένη μείωση τής κοινωνικής έκμετάλλευσης πού προσιδιάζει στον καπιταλισμό, άφου μακροπρόθεσμα θά κλονιζόταν τό διπλό ύποστύλωμα του τελευταίου. Έλπίζεται δηλαδή ότι θά έτειναν σέ μαρasmus τόσο ή άτομική ιδιοκτησία σέ παραγωγικούς

16. Προφανώς ως πανοπτικός, πολυπλόκαμος και έν τέλει άντιδημοκρατικός, γραφειοκρατικός όργανισμός, πού άπλώνεται επί τής κοινωνίας, συγκεντρώνοντας τό μονοπώλιο του πολιτικού έξουσιασμού και συνάμα τίσ ιδιότητες του ιδιοκτήτη και διανομέα του κοινωνικού πλούτου εκ τών άνω. Η άρνητική έμπειρία από τίσ περισσότερες χώρες πού άυτοαποκλήθηκαν σοσιαλιστικές στον 20ό αιώνα είναι ιδιαίτέρως διδακτική επ' αυτών.

17. Έμβαθυμένη συζήτηση αυτών τών θεμάτων προσφέρει τό τεύχος 14 τής έπιθεώρησης *Actuel Marx*, μέ θέμα *Nouveaux modes de socialisme*, μέ κείμενα τών John Roemer, David Schweickart, Diane Elson, Tony Andréani και Marc Feray, Παρίσι 1993, σ. 19-134.

18. Έτσι και ό Γ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 29-32.

19. Έπάναγκες είναι νά μή λημονούμε τίσ δομικές άντιρροήσεις του Ένγκελς άπέναντι στον Ροντιμπέρτους, ό όποιος είχε προτείνει, σέ περίπτωση σοσιαλιστικής μετάβασης, τή νομοθετική κατάργηση του άνταγωνισμού και του χρήματος *έξ άρχής*, ώστε οι εργαζόμενοι νά άμείβονται βάσει άπόδειξης πού θά βεβαίωνε τό χρόνο εργασίας πού θά είχε καταβάλει ό καθένας από αυτούς. Η άπόδειξη αυτή θά παρείχε στον κάτοχό τής τό δικαίωμα γιά κατ' ευθείαν πρόσβαση σέ όρισμένο αριθμό μέσων κατανάλωσης. Σημειώτεον ότι άνάλογη προβληματική πρόταση έχει καταθέσει και ό Κορνήλιος Καστοριάδης στο έργο του, *Τό έπαναστατικό ζήτημα σήμερα*. Ο Ένγκελς άντέτεινε ότι, στο μέτρο πού οι κανονικότητες του σχηματισμού άξίας στην έμπορευματική παραγωγής διατηρούνται, οι επί μέρους μονάδες παραγωγής μπορούν νά μορφώνουν γνώμη σχετικά μέ τήν κοινωνικά ενεργό ζήτηση κυρίως μέσα από τίσ άξιομετώσεις τών τιμών στην άγορά, δηλαδή μέσω του άνταγωνισμού και τών συναλλαγών τής άγοράς. Πρόλογος (1884), στο έργο του Μάρξ, *Η Άθλιότητα τής Φιλοσοφίας*.

καί φυσικούς πόρους της κοινωνίας, τοπικής και διεθνούς, όσο και η απόσπαση από τους κατόχους κεφαλαίου της υπεραξίας που παράγει η ένωμένη εργατική δύναμη των υπεξούσιων κοινωνικών τάξεων.

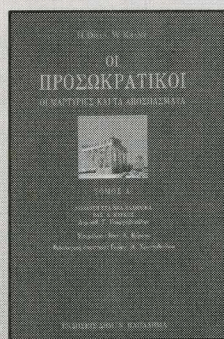
Εάν ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας μπορούσε να εκφλισθεί σε μία εξ υποθέσεως άταξική κοινωνία κοινοκτημοσύνης,²⁰ τότε θεωρητικά οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής θα μπορούσαν να λειτουργούν χωρίς άγρορά και η διανομή να γίνεται με κεντρική άρχη: στον καθέναν ανάλογα με τις ανάγκες του. Σ' αυτή την περίπτωση, η κοινωνία ως τέτοια θα οργάνωνε ευθέως και συνειδητά τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.

Οι μονάδες παραγωγής δεν θα είχαν πλέον τη μορφή επιχείρησης, αλλά θα εξαρτώνταν έντελώς από τα κεντρικά όργανα προγραμματισμού. Ούτε οι μονάδες παραγωγής ούτε οι εργαζόμενοι θα ήταν υποκειμένα σχετικά αυτόνομα από τα όργανα προγραμματισμού και ανεξάρτητες μεταξύ τους οντότητες ως προς τη χρήση των μέσων παραγωγής και τη διάθεση των αποτελεσμάτων της εργασιακής διαδικασίας. Θά ήταν συνεταιρισμένοι παραγωγοί, κατά την έκφραση του Μάρξ, στη συνολική κλίμακα της κοινωνίας. Η κοινωνική παραγωγή θά έχανε τότε τον εμπορευματικό της χαρακτήρα, αφού ό,τι θά παραγόταν δεν θά προοριζόταν πιά προς πώληση σε κάποια άγορά.

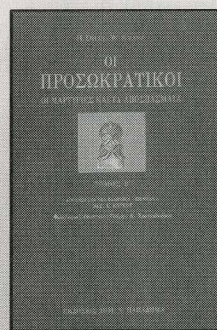
Εντούτοις, έως και τον αιώνα μας τουλάχιστον, τά πράγματα δεν υπήρξαν ποτέ ευνουικά γιά την κοινοκτημοσύνη και ίσως νά μή φανούν γενναιοδωρα προς αυτήν ούτε και στό μέλλον. Μπορούμε νά φαντασθούμε άμυδρά τό ένδεχόμενο άταξικής κοινοκτημοσύνης ευκολότερα σε συνθήκες σχετικά άπλης και μικρής κλίμακας κοινωνικής οργάνωσης, παρά σε συνθήκες σύνθετης κοινωνικής οργάνωσης —και μάλιστα παγκόσμιας—, με ύψηλό βαθμό διαφοροποίησης και κοινωνικής άσυγχρονίας μεταξύ των λαών και των περιφερειών.

Τό ένδεχόμενο αυτό δεν άνταποκρίνεται σε κάποια νομοτελειαική κίνηση της πανανθρώπινης ιστορίας. Άλλά θά χρειαζόταν νά άποτελέσει ένεργητική και συνειδητή επιδίωξη των υποκειμένων, ως κοινωνικό κίνημα μακρής πνοής. Κάτω από ποιές πραγματικές ιστορικές συνθήκες και κάτω από ποιους διαβουλευτικούς όρους οι άνθρωποι στό άπώτερο μέλλον θά δεσμεύονταν σε παρόμοιο στρατηγικό στόχο, αυτό είναι άδύνατον νά προδικαστεί εκ των προτέρων. Έδω τά όρια άνάμεσα σε κανονιστικό πρόταγμα και ιστορική δυνατότητα θολώνουν.

20. Βλ. Κώστας Σταμάτης, *Άστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., 4ο κεφάλαιο.

H. DIELS - W. KRANZ
ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
 ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ
 ΤΟΜΟΣ Α'
 Δεμένος σχ. 8ο, σελ. 974
 Απόδοση στα Νέα Ελληνικά:
 Βασίλειος Κύρκος,
 Δημοσθένης Γεωργοβασίλης
 Φιλολογική Εποπτεία:
 Γ. Α. Χριστοδούλου

H. DIELS - W. KRANZ
ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
 ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ
 ΤΟΜΟΣ Β'
 Δεμένος σχ. 8ο, σελ. 813
 Απόδοση στα Νέα Ελληνικά -
 Επιμέλεια:
 Βασίλειος Κύρκος
 Φιλολογική Εποπτεία:
 Γ. Α. Χριστοδούλου

Προσεχώς θα κυκλοφορήσει και ο Γ' τόμος - Ευρετήριο

Σκοπός της μοναδικής αυτής έκδοσης «των προσωκρατικών» που κυκλοφορεί για πρώτη φορά στην Ελλάδα, είναι η απόδοση στα Νέα Ελληνικά του αυθεντικού λόγου των μεγάλων προσωκρατικών φιλοσόφων και η ανάδειξη της αξίας των αποσπασμάτων που μας διέσωσε η παράδοση.

Η φιλοσοφική σκέψη των προσωκρατικών φιλοσόφων αποτελεί αδιάψευστο κριτήριο της προσπάθειας που κατέβαλε ο άνθρωπος στην Ελλάδα της αρχαϊκής εποχής να υπερβεί το τότε θρησκευτικό κατεστημένο και να δώσει μια καινούργια εξήγηση στο οντολογικό πρόβλημα θραύοντας το περίβλημα της μυθικής ερμηνείας του κόσμου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Δ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
 Από το 1960

Προσφορά στον Πολιτισμό και στην Παιδεία
 Ιπποκράτους 8 Αθήνα, Τηλ.: 210.36.27.318
 www.papadimasbooks.gr • papadimas@atp.gr

Η ΕΠΙΘΕΣΗ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

Ίστορική ανάλυση και επιστημολογική απόκριση

τῆς Ἑλενας Σίχαν (Helena Sheehan)

Μετάφραση: Χρῆστος Κεφαλῆς

Ποιά είναι ἡ ἱστορική προέλευση τῆς παρούσας ἐπίθεσης στήν ἐπιστήμη τήν ὁποία κλήθηκε νά διερευνήσει αὐτό τό συνέδριο; Ποιό ρόλο ἔχει διαδραματίσει ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης στήν ὄξυνση ἢ ἀμβλυνση αὐτῆς τῆς ἐπίθεσης; Ποιές ὑποκείμενες δυνάμεις ἔχουν κατευθύνει τήν ἐπίθεση στήν ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα; Γιατί ὑπάρχει μιά ἐπιστημολογική κρίση τῆς ἐποχῆς μας; Ποιά θά ἦταν μιά κατάλληλη ἐπιστημολογική ἀπόκριση;

ΣΩΣ

Τόσο ἡ ἐπίθεση στήν ἐπιστήμη ὅσο καί ὁ ρόλος πού ἔχει διαδραματίσει ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης σέ σχέση μέ αὐτήν ἀντανανκλῶν μιά βαθιά ριζωμένη κρίση στήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας. Εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐρευνηθοῦν διεξοδικά οἱ κοινωνικοϊστορικές ρίζες τῆς ἐπιστημολογικῆς κατάτησης καί τῆς σύγχυσης τῆς σύγχρονης ἐμπειρίας, καθώς παρουσιάζεται μέ παράλληλους τρόπους σέ μιά σειρά ἀκαδημαϊκῶν κλάδων, καθώς καί στήν εὐρύτερη σφαῖρα τῆς λαϊκῆς κουλτούρας.

Ἡ ἐπιστήμη, πού κάποτε θεωροῦνταν πηγὴ διαφωτισμοῦ καί ἀπελευθέρωσης, ἀντιμετωπίζεται τώρα μέ καχυποψία ἀκόμη καί μέ ἐχθρότητα, μερικές φορές ἀκόμη στιγματίζεται ὡς μυστικοποίηση καί ὑποδούλωση.

Ἀκόμη καί οἱ φυσικές ἐπιστήμες, πού κάποτε θεωροῦνταν τό ἀκλόνητο θεμέλιο τῆς γνώσης μας, διακηρύσσεται τώρα πῶς εἶναι μόνο μιά ἀσυνεχῆς διαδοχὴ ἀσύμβατων Παραδειγμάτων, σέ συνάρτηση μέ τὰ ὁποῖα τὰ ἐρωτήματα τῆς ἀλήθειας καί τοῦ ψεύδους, τῆς ὀρθολογικότητας καί τῆς ἀνορθολογικότητας, δέν μπορεῖ νά τεθοῦν μέ νόημα. Μένουμε χωρίς κριτήρια γιά νά ἐκτιμήσουμε τή μιά ἢ τήν ἄλλη θεωρία, τό ἓνα ἢ

τό ἄλλο παράδειγμα. Καί ἔτσι, ὅπως διακήρυξε ὁ Φαγιεράμπεντ, «anything goes». Ἀστρολογία ἢ ἀστροφυσική; Διαλέγετε καί παίρνετε.

Ὑπάρχει ἓνα εὐρύ φάσμα θέσεων γύρω ἀπό τό ἐρώτημα τοῦ ἐπιστημολογικοῦ κύρους τῆς ἐπιστήμης. Σέ ἀντίθετους πόλους βρίσκονται οἱ θετικιστικές καί οἱ μεταμοντέρνες ἀποκρίσεις. Ὑπάρχουν ρεαλιστικές καί ἀντιρεαλιστικές θέσεις, ἐμπειρικές καί ἀντιεμπειρικές θέσεις. Αὐτές οἱ θέσεις, ἂν καί παίρνουν συχνά κλειστές μορφές στό ἀκαδημαϊκά περιοδικά καί τά συνέδρια, ἀντανανκλῶν ἐπίσης τίς ἐντάσεις μᾶς μείζονος διαδικασίας στήν εὐρύτερη κουλτούρα.

Οἱ διάφορες μορφές τοῦ ἐμπειρισμοῦ –θετικισμός, νεοθετικισμός, φουκάλισμός, μαρξιολογία– προσπάθησαν νά ρίξουν ἓνα διασαφηνιστικό φῶς στή σύγχυση, ἐνῶ ὁ μεταμοντερνισμός κυλίστηκε μέσα στή σύγχυση. Οἱ ὀπαδοὶ του ἐκστασιασθήκαν λυρικά ἀλλά χωρίς σαφήνεια ἀπό τόν Ντερντά, τόν Ντελέζ, τόν Λυοτάρ, τόν Λακάν καί τόν κόσμο τους, ἀπό μετέωρα σημαίνοντα χωρίς σημαίνόμενο, τήν ἀποθέωση, ἐκ μέρους τους, τῆς τυχαιότητας καί τῆς κατάτησης, τίς ἀναγγελίες τους τοῦ θανάτου τῆς ἀλήθειας, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τῆς ἱστορίας, τοῦ νοήματος, τῆς ἀναφορικότητας, τῆς ἀξίας. Ὡστόσο, μιά ἐπαναθεβαίωση τοῦ ἐπιστημονισμοῦ δέν εἶναι ἡ ἀπάντηση, ὅτι καί ἂν πιστεύει σχετικὰ ὁ Ντόκινς.

Τό διανοητικό τοπίο περιλαμβάνει τὰ πάντα, ἀπό τόν πιό ἐπιπόλαιο, ἀντιεμπειρικό, ἀβάσιμο θεωρητικισμό, ὡς τόν πιό ἀφελή, ἀπλοϊκό ἐμπειρισμό πού συλλέγει ἀπλῶς τὰ γεγονότα. Κάθε εἶδος πλαστῆς διχοτομίας εὐδοκμεῖ. Σέ τόσο πολλές διαφορετικές περιοχές βρίσκουμε τὰ ἴδια παράλληλα ρεύματα: ἡ μονότονη μερικότητα ἀπό τή μιά, καί ὁ ἀποδιαρθρωτικός ἐξωτισμός ἀπό τήν ἄλλη. Παρά τό τεράστιο κενό ἀνάμεσα στήν ἀστόχαστη ἀπλοϊκότητα τοῦ ἑνός καί τήν ὑπερστοχαστική πολυπλοκότητα τοῦ ἄλλου, καί τὰ δύο ὀπισθοχωροῦν σέ ἓναν πλουραλισμό τῶν τυχαίων κομματιῶν τῆς ἐμπειρίας, τὰ ὁποῖα δέν μπορεῖ νά ἐνοποιηθοῦν. Καί τὰ δύο ἀντανανκλῶν τήν ἀνικανότητα

* Ἀνακοίνωση στό 13ο Συνέδριο Εὐρωπαϊῶν Σκεπτικῶν γιά τήν ἐπίθεση πού δέχεται ἡ ἐπιστήμη: οἰκοδομώντας μιά ἀπόκριση, 7-9 Σεπτεμβρίου 2007, Δουβλίνο.

νά ολοκληρωθεί ή εμπειρία και νά επιτευχθεί όποιο δήποτε είδος κοινωνικοϊστορικής προοπτικής.

Παράλληλες τάσεις, όπως αυτές, εγείρουν τά εξής ερωτήματα: Τί είναι αυτό στην εποχή μας τό όποιο παράγει έναν τέτοιο διανοητικό κατατεμαχισμό; Ποϋ όφείλεται ή έπιμονή τόσο πολλών πλαστών διχοτομιών; Ποϋ όφείλονται οι τοποθετήσεις ότι δέν υπάρχουν νόμοι, ότι δέν υπάρχει αλήθεια, ότι δέν υπάρχει νόημα, ότι δέν υπάρχει πρόοδος, ότι δέν μπορεί νά υπάρχει συνεκτική αφήγηση;

Είναί ή πεποίθησή μου ότι υπάρχει κάτι στην ίδια την ουσία της παρούσας κοινωνικής τάξης, τό όποιο παρεμποδίζει δομικά τήν ολοκληρωμένη σκέψη, τό όποιο ύπονομεύει τά ίδια τά θεμέλια της ορθολογικότητας, της λογικής και της ήθικης. Υπάρχει κάτι στόν ίδιο τόν πυρήνα της σύγχρονης εμπειρίας, τό όποιο παρεμποδίζει τήν πρόσβαση στην ολότητα, τό όποιο κάνει τή θεωρία νά ίπταται τόσο μακριά από τήν εμπειρία και κρατά τήν εμπειρία νά ψηλαφίζει τόσο ανέλπιστα μέσα στά σκοτάδια. Μόνο ξεπερνώντας τά όριά του, μόνο διεισδύοντας στην ίδια τήν πηγή των έσωτερικών εντάσεων της κοινωνίας και αντιλαμβανόμενοι τόν μηχανισμό πού γεννά τόν κατατεμαχισμό, μόνο κατονομάζοντας τό σύστημα, διερευνώντας και καταπολεμώντας το, μπορεί νά διακρίνουμε τόν δρόμο πρός τά έμπρός.

Τόσο ό θετικισμός όσο και ό μεταμοντερνισμός μάς προσφέρουν μιά καλή μαρτυρία για τήν άποσυνθετική δύναμη του σύγχρονου καπιταλισμού. Και οι δύο θεωρούν τήν ολότητα μή αναπαραστάσιμη. Αυτό εκδηλώνεται σέ πολλά μέτωπα. Μιά δύναμη πού έχει επιτύχει τήν έξουσία τείνει νά υπεκφεύγει από τόν χαρακτήρα της έξουσίας της. Στην περίπτωση του τωρινού παγκόσμιου συστήματος, του πιο ολότικού στην παγκόσμια ιστορία, παρατηρείται παράλυση της συστημικής ανάλυσης, πολλαπλές πιέσεις ενάντια στην ολοκληρώνουσα σκέψη.

Φαίνεται νά έχουμε τυλιχτεί σέ μιά δίνη σχετικότητας, μέ τά κεφάλια μας νά περιστρέφονται γύρω από τήν ανακάλυψη της τεράστιας ποικιλότητας πού έχει υπάρξει ανά τους αιώνες και στις διάφορες κουλτούρες: άπαριθμούμε, έτσι, διαδικασίες, νομενκλατούρες, τρόπους παραγωγής, κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς, νομικά συστήματα, ήθικούς κώδικες, αισθητικές αξίες, θρησκευτικές πίστεις, επιστημολογίες, όντολογίες, κοσμολογίες. Ζοϋμε στό μέσον ενός ιλίγγου συγκρουόμενων αξιώσεων. Τά κριτήρια ώστε νά διακρίνουμε τήν αλήθεια από τήν πλαστότητα, τήν ορθολογικότητα από τόν άνορθολογισμό, τό γεγονός από τή φαντασία, τή δυνατότητα από τήν αυθαιρεσία, έχει γίνει ακόμη πιο δύσκολο νά διατυπωθούν μέ έναν τρόπο πού εξασφαλίζει τήν σιγουριά και τήν συμφωνία.

Η κρίση κνοφορείται εδώ και αρκετούς αιώνες. Η παρακμή της φεουδαρχίας έφερε τήν εκτόπιση του ενός κέντρου της διανοητικής και ήθικης αυθεντίας πού πολλοί είχαν βρει στόν καθολικισμό. Η μεσαιωνι-

κή σύνθεση ύποχώρησε στις επείγουσες ανάγκες της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, της προτεσταντικής μεταρρύθμισης, της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης και μιας κοινωνικής τάξης πού χαρακτηριζόταν από διαρκώς αυξανόμενος καταμερισμός της εργασίας και ολοένα και πιο άτομικιστικά πρότυπα σκέψης. Στην μεγάλη έπεκτατική του περίοδο, οι έξερευνητές των νέων κόσμων έφεραν αφήγησης μιας αφάνταστης ποικιλίας πολιτισμών, εθίμων, κωδικών, κριτηρίων. Ο 18ος αιώνας, στη μεγάλη ορθολογική παράδοση του Διαφωτισμού, προσπάθησε νά βγάλει νόημα από αυτά ανακαλύπτοντας κάποιο είδος διατήρησης σέ όλη τή διογκωνόμενη ποικιλία και διαφοροποίηση στην έννοια μιας άχρονης τάξης της φύσης, σέ μιά απaráλλακτη ανθρώπινη ουσία, σέ μή ιστορικές και καθολικές αρχές ορθολογικότητας και ήθικης. Ο 19ος αιώνας, ώστόσο, κυριαρχούμενος από τήν ιδέα της εξέλιξης έκανε δύσκολο νά ύποστηριχθούν τέτοιες έννοιες, γεννώντας έναν σαρωτικό και άπομυστικοποιητικό ιστορισμό: μιά νέα αίσθηση του χρόνου και της ιστορικής διαδικασίας, μιά νέα αίσθηση της γένεσης, της μεταβλητότητας και της άνοδικής κίνησης: μιά νέα αίσθηση της συνάφειας.

Όλοένα και περισσότερο, ύπήρχαν αδιάφευστες μαρτυρίες της φυσικής προέλευσης των φυσικών φαινομένων, της ανθρώπινης προέλευσης των ανθρώπινων θεσμών, αξιών, εθίμων, πεποιθήσεων και κριτηρίων ορθολογικότητας. Οι αιώνιες δεβαιότητες ανακαλύφθηκαν πώς είχαν συγκεκριμένο χρόνο και τόπο προέλευσης, είχαν διαμορφωθεί μέσα σέ εξαιρετικά περίπλοκα πρότυπα ανάπτυξης, συχνά μέ γραμμές νά διακλαδίζονται στις πιο διαφορετικές κατευθύνσεις. Δέν μπορούσε πιά τό ανθρώπινο είδος και οι θεσμοί μας, οι αξίες και οι νόρμες νά θεωρηθούν πώς είχαν ξεπηδήσει έτοιμες από τά χέρια ενός Δημιουργού ή πώς είχαν κατά κάποιον τρόπο μιά υπερβατική έγκυρότητα, καθώς τώρα ανακαλύφθηκε πώς ήταν τά προϊόντα μιας μακριάς και περίπλοκης εξέλικτικής ιστορίας. Δέν μπορούσε πιά ένα σύνολο πεποιθήσεων, πρακτικών και νομιών μιας οποιασδήποτε κουλτούρας ή περιόδου νά θεωρηθεί δεδομένα ως έγκυρο για όλες τις κουλτούρες και όλες τις εποχές. Η κάθε κουλτούρα, άρχισε νά λέγεται, έπρεπε νά κρίνεται μέ τις δικές της νόρμες. Μέ τήν κατάτμηση νά συνεχίζεται ακόμη παραπέρα, κατέληξε κάποτε νά κρίνεται κάθε άτομο μόνο από τις νόρμες του.

Μιά συνέπεια όλων αυτών ύπήρξε μιά άκρoία σχετικοποίηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ήθικων νομιών, αισθητικών αξιών, κοινωνικών εθίμων, κοινωνικοπολιτικών θεσμών και διανοητικών πεδίων. Ο γνωστικός σχετικισμός, αναδυόμενος παράλληλα μέ διάφορες μορφές του πολιτικού, ήθικου και αισθητικού σχετικισμού, εισχώρησε πρώτα στις άνωπαιστικές σπουδές και μετά στις λοιπές επιστήμες.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, ή κρίση είχε φτάσει άκόμενη και στη φυσική, φαινομενικά τήν περιοχή πού θα

ήταν ή πιό ίκανή νά άντισταθεϊ στή σχετικιστική πλημυρίδα. Η κρίση στή φυσική, ένα πολύπλευρο φαινόμενο, τό όποιο πέρασε διάφορες φάσεις και διατηρείται ώς σήμερα, προέκυψε από έναν αριθμό από συγγλίνουσες αιτίες. Συχνά έχει αναλυθεϊ διαμέσου αυτών των φάσεων, σάν νά πήγαζε αποκλειστικά από προβλήματα που αναπτύχθηκαν μέσα στην ίδια τη φυσική και μιά λύση νά μπορούσε νά βρεθεϊ μέσα στή φυσική μόνο.

Εϊναι ασφαλώς αληθινό ότι ή κρίση αναδύθηκε καθώς νέες ανακαλύψεις άμφοσητούσαν τίς παραδοσιακές έννοιες του χρόνου, του χώρου, της ενέργειας, της αιτιότητας, της αντικειμενικότητας. Ωστόσο, εϊναι επίσης αληθινό ότι τόσο οι κλασικές όσο και οι μετακλασικές έννοιες της φυσικής έχουν διαμορφωθεϊ μέσα σε ένα πιό περιεκτικό κοινωνικο-διανοητικό περιβάλλον. Επιπρόσθετα, οι διάφορες αποκρίσεις στην κρίση άντανανκλουν όλες τους τίς διάφορες έντάσεις μέσα στο ευρύτερο διανοητικό περιβάλλον – από την παράδοση του θετικισμού από τον Μάχ μέσω του Κύκλου της Βιέννης κ.ο.κ., τίς διάφορες μαρξιστικές αναλύσεις της κρίσης στον Κόντγουελ, τον Μπέρναλ, τον Λανζεβέν, τη Ζολιό Κιουρί κ.ά., που προσπάθησαν νά απομυστικοποιήσουν την κρίση, μέχρι τους διάφορους θεολογίζοντες επιστήμονες και επιστημονίζοντες θεολόγους που μυστικοποίησαν την κρίση σε κυριακάτικες λειτουργίες, χρηματοδοτούμενες από τό Τέμπλετον πανεπιστημιακές παραδόσεις, διαλέξεις διασημοτήτων, ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές, μπέστ σέλερ πωλούμενα σε άεροδρόμια, μπλόγκ του Διαδικτύου, DVD, πάντα έτοιμοι νά διακηρύξουν ότι ή επιστήμη έχει φτάσει στα όρια της και εκεί συνάντησε πάλι τον Θεό.

Αυτό που για δεκαετίες ήταν ή κυρίαρχη παράδοση στή φιλοσοφία της επιστήμης –ό λογικός θετικισμός και οι παραλλαγές του– αναδύθηκαν από αυτή την κρίση. Σε σχέση με τίς διάφορες μορφές του σκοταδισμού που εκτράφηκε από αυτή την κρίση, προσπαθούσαν νά θέσουν την επιστημονική όρθολογικότητα και πάλι πάνω σε ασφαλή θεμέλια, νά διατυπώσουν κριτήρια όριοθέτησης, νά υποτάξουν όλη την πίστη στο καθαρό φως του Λόγου και την αυστηρότητα του πειράματος. Τό έκαναν αυτό ώστόσο από μιά βάση που ήταν εξαιρετικά στενή, χρησιμοποιώντας κριτήρια που ήταν πολύ περιορισμένα, αφήνοντας έξω από την εικόνα πάρα πολλά που ήταν έντελως αληθινά, αποκλείοντας τίς ιστορικές, ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, μεταφυσικές διαστάσεις ως μη αναφορικές.

Η διαδρομή αυτής της παράδοσης, από τον θετικισμό στις πολλές ποικιλίες των μεταθετικιστικών φιλοσοφιών της επιστήμης, αντικατοπτρίζει την πίεση μιās περίπλοκης πραγματικότητας σε αντίληψεις πολύ περιορισμένες για νά δώσουν έναν έπαρκή άπολογισμό της. Οι διαδοχικές τροποποιήσεις της παράδοσης με τό πέραςμα των χρόνων, από την έπαλήθευση στή διαφεισιμότητα, την άλλαγή παραδειγμάτων, τό μεθοδο-

λογικό «ντανταϊσμό», υπήρξαν κατά καιρούς έντυπωσιακές αλλά ακόμη άνεπαρκείς προσπάθειες νά συνδιαλλαγούν με τίς μεταφυσικές και ιστορικές διαστάσεις της επιστήμης.

Παρ' όλες τίς σημαντικές παρεκκλίσεις από την αντιμεταφυσική και άνιστορική κληρονομιά του Κύκλου της Βιέννης, δέν μπορεί ακόμη νά ειπωθεϊ ότι οι φιλόσοφοι της επιστήμης έχουν επιτύχει νά αποτυπώσουν τό ακριβές βάρος των συνεπειών της ιστορικότητας στην κοσμοθεωρία της επιστήμης. Επιπρόσθετα, στον βαθμό που έτούτες οι διαστάσεις ήρθαν στο προσκήνιο, αυτό έτεινε νά γίνεται με έναν άρνητικό τρόπο, καθώς γίνονταν άντιληπτές ως ύπονομευτικές της όρθολογικότητας της επιστήμης. Πολλές από τίς τωρινές διαμάχες έχουν τή ρίζα τους σε μιά διαρκή άνικανότητα νά συμφιλιωθεϊ ή όρθολογικότητα της επιστήμης με τον μεταφυσικό και κοινωνικοϊστορικό χαρακτήρα της επιστήμης. Κατά παράδοξο τρόπο, τά κατάλοιπα του θετικισμού παραμένουν ισχυρά και χρωματίζουν τίς απόψεις ακόμη και των πιό ριζικών άντιθετικιστών.

Τό ύποκείμενο ερώτημα εϊναι: Πώς μπορεί ή επιστήμη νά παραμένει ή περίπλοκη, άδέδαιη, έπισφαλής, άνθρώπινη διαδικασία που εϊναι, άξεδιάλυτα συνδεδεμένη με όλα τά είδη των φιλοσοφικών ύποθέσεων και με όλα τά είδη των ευρύτερων κοινωνικοϊστορικών διαδικασιών, και νά συνιστά ακόμη αξιόπιστη γνώση της φύσης;

Καθώς τό δράμα εκτυλίσσεται μέσα στή φιλοσοφία της επιστήμης, βρισκόμαστε άντιμέτωποι με μιά άκραία πόλωση:

Από τή μιά μεριά, βρίσκονται εκείνοι που αποκρίθηκαν στο δίλημμα με προσπάθειες νά δικαιολογήσουν την επιστημονική όρθολογικότητα διατυπώνοντας άνιστορικά, άνεξάρτητα από τά συμφραζόμενα, κριτήρια για νά επιλέξουν ανάμεσα σε αντίπαλες θεωρίες και Παραδείγματα. Για τους Πόπερ, Λάκατος και Λοντάν, ή κοινωνικοϊστορική εξήγηση έρχεται εκεί που ή λογική εξήγηση άποτυχαίνει. Εκείνοι που σκέφτονται με αυτό τον τρόπο σκέφτονται πάντα με όρους εισβολής των κοινωνικών παραγόντων, κοινωνικών περιορισμών, ιδεολογικής διαστρέβλωσης, έξωτερικών παρεμβολών στην επιστήμη.

Εναντία σε αυτή την τάση, έπιθυμώ νά ύποστηρίξω ότι εϊναι λάθος νά περιορίζεται ή κοινωνικοϊστορική εξήγηση στο άνορθολογικό, νά γίνεται άντιληπτή ή επίδραση της κοινωνικής τάξης πάνω στην επιστήμη μόνο με όρους εισβολής, περιορισμού, διαστρέβλωσης ή νά αναπαρίσταται ή σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό περιβάλλον και την επιστήμη ως έξωτερική.

Από την άλλη μεριά, ύπάρχουν τά ιστορικοιστικά ρεύματα, αποκρινόμενα τονίζοντας τον κοινωνικοϊστορικό χαρακτήρα της επιστήμης, ή όποια τείνει προς την άπόρρηψη όποιωνδήποτε κριτηρίων διαφορικής αξιολόγησης των θεωριών και των παραδειγμάτων και όδηγεί, σε μερικές περιπτώσεις, στην έγκατάλειψη της έ-

διας τής έννοιας τής επιστημονικής ορθολογικότητας. Έδω αναφέρομαι στον Φαγιεράμπεντ, στη Σχολή του Έδιμβούργου, στον μεταμοντερνισμό. Ενάντια σε αυτές τις σχολές, θέλω να υποστηρίξω ότι η πλήρης συνειδητοποίηση του κοινωνικοϊστορικού χαρακτήρα τής επιστήμης δεν θά έπρεπε να περιλαμβάνει τήν εγκατάλειψη τής διαφορικής αξιολόγησης, ούτε να υπονομεύει τό κύρος τής επιστημονικής ορθολογικότητας.

Υπάρχουν ασφαλώς διάφορες ενδιάμεσες θέσεις, πού υιοθετούνται από φιλοσόφους τής επιστήμης όπως οι McMullin, Newton-Smith, Harré and Hesse, πού προχωρούν αρκετά μακριά στην κατεύθυνση του να αναδιατυπώσουν μία υπεράσπιση τής επιστημονικής ορθολογικότητας στό φως τής ιστοριστικής πρόκλησης. Επιδιώκουν να βρουν, από περίπτωση σε περίπτωση, τή σωστή ισορροπία ανάμεσα σε λογικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Γιά μένα, ωστόσο, υπάρχει μία μη ικανοποιητική τυχαιότητα σε αυτό τον άπολογοισμό, ό οποίος βλέπει τους κοινωνικούς παράγοντες να παίζουν μόνον έναν ρόλο, αλλά κάπως περιστασιακό.

Υπάρχει επίσης ό μαρξισμός ό οποίος έπιβεβαίωσε μία βαθύτερη ιστορικότητα, μία αδιάρρηκτη σύνδεση ανάμεσα στις γνωστικές και κοινωνικές διαστάσεις τής επιστήμης.

Η θέση πού θέλω να υποστηρίξω είναι ταυτόχρονα ισχυρά ορθολογική και ισχυρά ιστορικιστική. Κατά τήν άποψη μου, αυτό πού άπαιτείται δεν είναι άπλως να αναγνωριστεί ή σημασία τής αναφοράς στα κοινωνικά συμφραζόμενα των επιστημονικών αναπτύξεων ή να έπεξεργαστούμε τή σωστή ισορροπία ανάμεσα στις λογικές και τις ιστορικές θεωρήσεις. Πρέπει να αντιληφθούμε πλήρως ότι ή ίδια ή ορθολογικότητα έχει μία ιστορία, και συνίσταται από αυτή τήν ιστορία.

Πολλοί φιλόσοφοι λησμονούν τό γεγονός ότι ή φιλοσοφία είναι ιστορική, ή περιορίζονται σε μία πολύ κοινότοπη και έπιπόλαιη προσέγγιση τής ιστορικότητας. Ακόμη και όταν ξετάζουν τήν ιστορία τής φιλοσοφίας, κάτι πού πολλοί δεν κάνουν, τήν πραγματεύονται μέ έναν έντελως άνισοτικό και ξεκομμένο τρόπο, έτσι πού ό καθένας θά μπορούσε να είχε πεί πρακτικά τό καθετί όποτεδήποτε. Οι ιδέες του Πλάτωνα, του Ντεκάρτ, του Χιούμ, του Κάντ, του Χέγκελ, του Κάρναπ και του Κουίν αντιμετωπίζονται ως μονάδες διακριτές και ικανές να άλληλομετατεθούν, πρακτικά άνεξάρτητες από τόν χρόνο και τόν χώρο, σαν να γεννήθηκαν σε μία αυτόνομη δραστηριότητα μέ καμιά άναγκαία ή άκέραια σχέση μέ ότιδήποτε άλλο. Αν αναφέρεται ή χρονική άκολουθία των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών ή επιστημονικών αναπτύξεων, αυτό γίνεται μόνο μέ συμπτωματικό ή περιστασιακό τρόπο. Είναι έξαιρετικά σπάνιο σήμερα να βρούμε έναν φιλόσοφο μέ άληθινή άίσθηση τής ροής, τής κίνησης, τής διαδικασίας τής ιστορίας τής φιλοσοφίας και μέ μία ζωντανή άίσθηση τής στενής σχέσης της μέ τήν οικονομία, τήν κουλτούρα, τήν πολιτική και τήν επιστήμη.

Πολλοί αναλυτικοί φιλόσοφοι δεν μελέτησαν ποτέ

τήν ιστορία τής φιλοσοφίας. Οι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι σπαταλήθηκαν μέσα σε μία μεταμοντέρνα άνάγνωση. Ό Φουκώ, πού ακόμη συζητείται πολύ και οι παραπομπές σ' αυτόν άφθονούν, άντιμετώπισε τήν ιστορία τής γνώσης σαν να χαρακτηρίζεται από άκατέργαστη διαδοχή των γεγονότων και τόνισε τή ριζική ένδεχομενικότητα των έννοιων πού έμφανίζονται σε όποιαδήποτε εποχή. Σ' αυτό τό σημείο, δεν υπάρχει άξιωματικόνευτη προόδος, ούτε καμιά ευδιάκριτη συνέχεια. Δεν υπάρχει θεωρία γιά τή φύση τής γνώσης ή τής κοινωνίας ή τής ιστορίας. Εν τέλει, υπάρχει μία ισχυρή άποκήρυξη τής ίδιας τής έννοιας ότι είναι δυνατό να υπάρξει τέτοια θεωρία.

Η κατάρρευση τής ιδέας τής προόδου στην πολιτική σφαίρα δεν είναι άσχετη μέ τήν κατάρρευσή της στην ιστορία τής φιλοσοφίας και τής επιστήμης. Είναι καιρός να τήν ξαναπιάσουμε, να προχωρήσουμε πέρα από τις άπομυστικοποιητικές και υπονομευτικές έπιχειρήσεις, να προχωρήσουμε πέρα από τήν επιστημολογική παράλυση ένόψει των προβλημάτων των ψευδών θεωριών, του υποκαθορισμού, τής ιδεολογίας, του κοινωνικοϊστορικού καθορισμού.

Χρειάζεται να είμαστε πιο ρωμαλέοι, πιο τολμηροί. Χρειάζεται να πάψουμε να έννοιολογικοποιούμε τή γνώση είτε σαν πλήρη είτε σαν μηδενική θεβαιότητα, όποτε κάθε γνώμη είναι έξίσου καλή μέ κάθε άλλη. Χρειάζεται να μην παραλύουμε από τήν άβεβαιότητα, να είμαστε πιο πρόθυμοι να πάρουμε τά ρίσκα μας σε ένα άδέβαιο σύμπαν, να έναποθέσουμε τις τύχες μας σε καλά θεμελιωμένες αλλά όχι πιστοποιημένες δυνατότητες, μέ έγγυημένη έπιβεβαιωσιμότητα, μέ υγιή πιθανότητα. Χρειάζεται να πάμε πέρα από τή διαμάχη ανάμεσα σε μονόπλευρες άκρότητες και τήν ένίσχυση των άποσπασματικών προοπτικών. Χρειάζεται να έπεξεργαστούμε πιο πλούσιες, άναδομημένες έννοιες τής επιστημονικής ορθολογικότητας και τής επιστημονικής προόδου, σε συνέχεια μέ τις παλιότερες έννοιες, αλλά ένοματώνοντας μία κατανόηση όλων εκείνων πού τις όδήγησαν σε κρίση, ιδιαίτερα τής σπουδαιότητας των κοινωνικοϊστορικών συμφραζομένων τής επιστήμης.

Άς σκιαγραφήσω σε άδρες γραμμές, τί έννοώ μιλώντας γιά άναδομημένες έννοιες:

Μία έπιμονή στην αναφορικότητα τής ιστορίας και του κοινωνικού της πλαισίου δεν βασίζεται στην άναγνώριση ότι είναι καλό να γνωρίζουμε ή ότι είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε, αλλά ότι είναι καιριο να γνωρίζουμε. Η ανθρώπινη σκέψη δεν μπορεί να διαχωριστεί από τήν ιστορία και τή συνάφεια του ανθρώπινου στοχασμού χωρίς να παραμορφωθεί έντελως αυτό πού πραγματικά είναι. Η ιστορία τής γνώσης δεν μπορεί να άποσπαστεί από τή διαδικασία τής άνάπτυξής της σε περίπλοκη άλληλεπίδραση μέ ένα ολοκληρο δίκτυο άλλων διαδικασιών χωρίς να άποτύχουμε πλήρως να κατανόησουμε περί τίνος πράγματι πρόκειται. Τά στάδια σε αυτήν τή διαδικασία δεν έχουν υπάρξει άπλως διαδοχικά, ούτε οι άλληλεπιδράσεις έντός της ήταν ά-

πλῶς συμπτωματικές. Τά νέα φιλοσοφικά ρεύματα δέν ἀναδύθηκαν ἀπλῶς ἐπειδή κάποιος τά ἐπινόησε. Οἱ νέες ἐπιστημονικές θεωρίες δέν μπορεῖ νά αἰτιολογηθοῦν ἐξαντλητικά μέ τήν ἀπαρίθμηση τῶν πειραματικῶν ἀποτελεσμάτων.

Υπάρχει ἕνας χτυπητός παραλληλισμός στήν ἱστορία τῶν ιδεῶν ἀνάμεσα στήν ἐπιστημονική θεωρία, τήν κοινωνική τάξη καί τήν κοσμοαντίληψη. Ὑπῆρχε λόγος γιατί τρόποι σκέψης ὅπως ὁ μηχανικισμός καί ὁ ιστορικισμός ἀναδύθηκαν σέ μιά συγκεκριμένη περίοδο. Δέν ἦταν, γιά παράδειγμα, σύμπτωση ὅτι ἡ σωματιδιακή θεωρία τῆς ὕλης ἐμφανίστηκε ταυτόχρονα μέ ἀτομικιστικές κοινωνικές θεωρίες, ἀτομικιστικές ὄντολογίες, μηχανιστικές κοσμολογίες, προτεσταντικές θεολογίες καί τίς ἐπείγουσες ἀνάγκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης. Θά ἦταν μωπικό νά μή δοῦμε κάποια σύνδεση ἀνάμεσα στίς ἀντιλήψεις τῆς αὐτονομίας τοῦ λόγου, τῆς τέχνης γιά τήν τέχνη, τῆς νατουραλιστικῆς πλάνης, τῆς συγκινησιακῆς ἠθικῆς καί σέ μιά κοινωνική τάξη σηματοδεμένη ἀπό τόν διαρκῶς ἀξανάμενο καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Δέν θά προκαλοῦσε ἐκπλήξη νά ἀνακαλύψουμε ὅτι ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς στή βιολογία προέκυψε ταυτόχρονα καί στόν ἴδιο τόπο μέ τή θεωρία τοῦ laissez-faire στήν πολιτική οἰκονομία ἢ ὅτι ἡ ἐκκλήση γιά μιά προλεταριακή ἐπιστήμη στή Σοβιετική Ἐνωση ἀπέκτησε ὑπόσταση τήν ἐποχή πρώτου πεντάχρονου πλάνου καί ὄχι κατά τή διάρκεια τῆς Νέας Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς.

Δέν θεωρῶ ὅτι πρέπει νά ἀναζητᾶμε πάντα ἕνα πρὸς ἕνα ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στίς ιδέες καί τά ταξικά συμφέροντα. Οἱ συνδέσεις δέν εἶναι πάντα ἄμεσες, εὐθείες ἢ συνειδητές. Ὑπάρχουν πολλές περιπλοκές, λεπτομέρειες, ἀλληλοεπικαλύψεις καί ἀκόμη ἀντίρροπες τάσεις.

Πρόκειται γιά μιά ἐξαιρετικά περίπλοκη διαδικασία. Γιά νά τή συλλάβουμε, πιστεύω εἶναι τό καλύτερο νά ἐστιᾶσουμε τήν προσοχή μας στό συνολικό Zeitgeist μιᾶς περιόδου, τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τήν ὅλη ἀλληλεπιδρώσα συνάφεια, πού ἐκφράζει τίς ἐντάσεις μιᾶς δοσμένης κοινωνικῆς τάξης, διαμορφώνει τά θεμελιώδη πρότυπα σκέψης, τοποθετεῖ τά προβλήματα στήν ἡμερήσια διάταξη, θέτει τοὺς ὅρους τῆς διαμάχης. Σέ αὐτά τά συνολικά πρότυπα σκέψης καί στίς πραγματικότητες τῶν κοινωνικοοικονομικῶν τάξεων, στίς ὁποῖες θεμελιώνονται, πρέπει νά ἐρευνᾶμε γιά νά κατανοήσουμε τήν ἱστορία τῆς γνώσης. Εἶναι ἡ συνολική ᾤθηση καί πίεση τῆς ἐποχῆς πού μορφώνει τήν ἐπιστημονική φαντασίαν ὅπως καί καθετί ἄλλο. Ἡ ἐπιστήμη ἀναπτύσσεται σέ συνάρτηση μέ κεντρικές εἰκόνες, μεταφορές, κλειδιά καί φιλοσοφικές ὑποθέσεις πού γεννῶνται σέ μιά πολύ εὐρύτερη διαδικασία. Βρίσκεται ἐντελῶς μέσα στήν ἱστορία.

Ἡ ἴδια ἡ ὀρθολογικότητα ἔχει μιά ἱστορία καί συνίσταται ἀπό αὐτή τήν ἱστορία. Στήν ἀνοδική πορεία μας ἀπό τή σύγχυση καί τό σκοτάδι, ἀπό τά πρῶτα μας ἀδέξια πειράματα μέ χειροτεχνήματα στά πιά λε-

πτελίλεπτα ἐργαλεῖα πού ἀκοῦν τοὺς θορύβους τῶν μακρινῶν γαλαξιών, τό εἶδος μας, ὁ homo sapiens, ἐξόρμησε στό περιβάλλον του καί ἔπλασε μέ τήν πράξη του τόν πολύπλοκο γνωστικό μηχανισμό πού πολλοί σήμερα θεωροῦν δεδομένο. Ἀλλά τό ξετύλιγμα τῆς ἱστορίας εἰσερχόταν σέ κάθε στάδιο καί διαμόρφωνε ἀποφασιστικά τήν ἴδια τήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική σκέψη. Δέν ὑπάρχουν μὴ συναφεῖς, ἀνιστορικές νόρμες. Οὔτε ὑπάρχει ἀνάγκη γιά τέτοιες. Δέν ὑπάρχει ἀρχιμήδειο σημεῖο στήν ἱστορία. Δέν ὑπάρχουν νέα ἀπό τό πούθενά. Δέν ὑπάρχει ἀλήθεια πού νά στέκει πάνω ἀπό τήν ἱστορία ἢ πέρα ἀπό τήν ἱστορία. Ἡ ἱστορία εἶναι τό πᾶν.

Δέν ὑπάρχει τίποτε σέ ὅλα αὐτά πού θά μπορούσε νά ὑπονομεύσει τήν ἐμπιστοσύνη μας στήν ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα. Ἀπεναντίας. Τό γεγονός ὅτι οἱ κανόνες μιᾶς ὀρθολογικότητας μορφώνονται ἱστορικά δέν θά ἔπρεπε νά μᾶς κάνει νά συμπεράνουμε ὅτι εἶναι ἀθεμελιῶτοι, ἀλλά θά ἔπρεπε νά μᾶς καταδείξει πόσο καλά θεμελιωμένοι εἶναι στήν πραγματικότητα, ἀφοῦ ἀντιπροσωπεύουν τήν ἐνσάρκωση αἰῶνων προσπάθειας, δοκιμῆς καί λάθους, συνεχοῦς ἐκλέπτυνσης τῶν γνωστικῶν ἐργαλείων μας. Ἡ γνώση μας θεμελιώνεται σέ αὐτήν τή διαδικασία.

Ἡ ἱστορικότητα δέν ὑπονοεῖ κάποια ἀνορθολογικότητα, αὐθαιρεσία, ἀσυνέχεια, ἀσυμβατότητα, ἀποδόμηση ἢ ὑπερ-στοχαστικότητα. Δέν ἀποκλείει βέβαια ἐντελῶς τή διαφορική ἐκτίμηση συγκρουόμενων ἰσχυρισμῶν σχετικά μέ τή γνώση, τῶν ἀντίπαλων θεωριῶν καί παραδειγμάτων. Ἀπεναντίας, τήν ἀπαιτεῖ. Ἡ ἱστορική διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας ἡ ἐκπληρωμένη γνώση καί τά κριτήριά της γιά τό τί μπορεῖ νά ὑπολογίζουμε σάν γνώση ἔχουν φτάσει σέ μᾶς, σηματοδεύτηκε ἀπό τή συνεχῆ διαφορική ἀξιολόγηση ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν καί τή συνεχῆ δοκιμασία ἐναλλακτικῶν μεθόδων διαφορικῆς ἐκτίμησης τῶν ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν. Στή δοκιμασία αὐτῆς τῆς πραγματωμένης ἐμπειρίας, κοινωνικοϊστορικά ἐκτυλιγμένης, ὑποβάλλουμε, ἀκριβῶς, κάθε νέα ἐμπειρία, προωθώντας τή σκέψη μας καί, ἀκόμη, τήν ἱστορία τῶν ιδεῶν.

Τά θεμέλια τῆς γνώσης μας βρίσκονται σέ αὐτήν τή διαδικασία καί δέν χρειάζεται νά ἀναζητοῦμε θεμέλια εἴτε σέ ἕνα ὑπερβατικό βασίλειο τοῦ Καθαροῦ Λόγου, εἴτε στό κατώτατο ἐπίπεδο τῶν θεωρητικῶν οὐδέτερων παρατηρησιακῶν δηλώσεων. Δέν χρειάζεται νά ἀναζητοῦμε τή γνωστική ἀξιοπιστία σέ κριτήρια ὀρθολογικότητας πού εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τά κοινωνικοϊστορικά συμφραζόμενα. Ἐχουμε ὄντως κριτήρια ὀρθολογικότητας καί εἶναι ὅλα ἐξαρτημένα ἀπό τό κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο καί ὄχι λιγότερο ἀξιόπιστα γι' αὐτό τόν λόγο. Θεωροῦμε τίς πεποιθήσεις ὀρθολογικές ἂν θεμελιώνονται στήν ἐμπειρία, στό μέλλον τῆς ἐμπειρίας, ἂν εἶναι ἀνοικτές πρὸς τή νέα ἐμπειρία, ἂν εἶναι λογικά συνεκτικές καί ἂν εἶναι δομημένες σέ ἕνα ὀργανωμένο σύστημα πεποιθήσεων. Θεωροῦμε τίς πεποιθήσεις ἀνορθολογικές, ἂν δέν βασίζονται στήν ἐμπει-

ρία ή βασίζονται σε ανεπαρκή εμπειρία, αν δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση στο φως της παραπέρα εμπειρίας, αν βασίζονται σε μη αναφορικές θεωρήσεις, αν είναι μη συνεκτικές, αν είναι ασύμβατες με ό,τι υποστηρίζουν άλλες πεποιθήσεις.

Δέν υπάρχει τίποτε σε όλα αυτά που νά απομακρύνει από την ιστορική συνάφεια. Απεναντίας. Όλα περιλαμβάνουν αναφορά στην εμπειρία και η εμπειρία είναι πάντα συνάφεια. Τό θέμα είναι ότι οι πεποιθήσεις πρέπει νά αποδειχτούν μέσα σε μιά πολλαπλότητα συμφραζομένων, όχι ότι πρέπει νά είναι ανεξάρτητες από τά συμφραζόμενα αυτά. Τό νά εκτιμήσουμε τις αντιλήψεις, γιά νά εκφέρουμε πραγματικά κρίση μεταξύ όλων των συγκρουόμενων αξιώσεων γιά τή γνώση μέσα σε μιά κουλτούρα, δέν περιλαμβάνει (έναντια σε πολλούς) τήν έκκληση σε ένα ανιστορικό ουδέτερο πίνακα. Αυτό που όντως περιλαμβάνει, άπεναντίας, είναι η έκκληση στην ιστορική διαδικασία.

Η διχοτομία ανάμεσα στην ορθολογικότητα και την ιστορικότητα, ανάμεσα στην επιστήμη ως αξιόπιστη γνώση τής φύσης και ως κοινωνικοϊστορική διαδικασία, είναι πλαστή. Τελικά, καταλήγει στο ποιά επιστημολογία υπόκειται ή προσέγγισή μας σε αυτά τά έρωτήματα.

Χρειαζόμαστε, πρώτ' απ' όλα, νά αποφύγουμε τις παγίδες των παθητικών, άτομικιστικών, θεωρησιαρχικών, αντικειμενιστικών θεωριών τής γνώσης, οι όποιες βλέπουν τους επιστήμονες σαν νά ανακαλύπτουν χωρίς προβλήματα τά «ακατέργαστα γεγονότα» γύρω από τή φύση όπως είναι «καθεαυτή» και τήν επιστήμη σαν ένα αυξανόμενο απόθεμα από τέτοια γεγονότα γύρω από τή φύση, που δέν χρειάζονται καμιά θεωρία αναφοράς ή κοινωνικοϊστορική πλαίσιαση. Ποτέ δέν γνωρίζουμε τή φύση έξω από τή δική μας γνώση γι' αυτή, τή φύση όπως είναι καθεαυτή, έξω από τόν τρόπο που διαμεσολαβείται από τήν ιστορική εξέλιξη όλου του κοινωνικά δομημένου μας έννοιολογικού μηχανισμού τής ανθρώπινης γνώσης. Συναντάμε τή φύση μόνο μέσω τής ανθρώπινης ιστορίας, μόνο μέσα και διά μέσω των κοινωνικά εξελιγμένων κατηγοριών τής ανθρώπινης σκέψης.

Όστόσο, δέν πρέπει νά παραλύουμε από αυτό και νά αποτυχαίνουμε νά δοῦμε ότι όντως συναντάμε τή φύση. Κατανοῦμε τήν όλη διαδικασία ως συμμετοχοί της. Κατανοῦμε τόν κόσμο σε άλληλεπίδραση με αυτόν. Σε αυτή τήν άλληλεπίδραση θρυσκόμαστε χωρίς άμφιβολία άπέναντι σε έναν κόσμο μή αναγώγιμο στους έαυτούς μας.

Είναι έτσι επίσης άναγκαίο νά αποφύγουμε τήν άλλη παγίδα, αυτή των υπερ-στοχαστικών, κοινωνικά συμβατικών, υποκειμενιστικών θεωριών τής γνώσης, που τείνουν νά παραλύουν τόσο από τήν ιστορική ποικιλότητα στην έρμηνεία των γεγονότων, άκόμη και των πειραματικών αποτελεσμάτων στίς φυσικές επιστήμες, ώστε νά απομακρύνονται από τό θέμα αν κρίνεται κά-

ποιο αντικειμενικό γεγονός και νά συμπεραίνουν ότι μάς απομένουν μόνο ο έαυτός μας και οι δικές μας υποκειμενικές, τυχαίες, αυθαίρετες έπιλογές.

Είναι αλήθεια ότι δέν μπορούμε ποτέ νά αποσπάσουμε τόν έαυτό μας από τό κοινωνικό περιβάλλον μας ώστε νά είμαστε ικανοί νά πούμε πώς φαίνεται ο κόσμος πέρα από αυτό· ωστόσο μπορούμε νά υπερβούμε τά στενά όρια των παρωχημένων πολιτισμών και τής μή κριτικής παραδοχής των δογματικών παραδόσεων και νά άφομοιώσουμε όσο τό δυνατό περισσότερα από τους πολιτισμούς ανά τους αιώνες. Μπορούμε νά κάνουμε δικά μας τά καλύτερα γνωστικά έπιτεύγματα όλων των εποχών και νά ένσωματώσουμε στή σκέψη μας όσο περισσότερα δεδομένα έπιτρέπει ή παρούσα κατάσταση τής γνώσης. Μπορεί νά εκθέσουμε τόν έαυτό μας στα έπιχειρήματα όλων των συγκρουόμενων τάσεων και νά στηρίξουμε τις διανοητικές έπιλογές μας σε μιά όσο τό δυνατόν πιο σταθερή βάση.

Γιά νά τό κάνουμε αυτό με έπάρκεια, χρειαζόμαστε μιά κατάλληλη επιστημολογία, μιά επιστημολογία τής άλληλεπίδρασης, σε αντιπαράθεση με τις αντικειμενιστικές και υποκειμενιστικές επιστημολογίες του παρελθόντος, επιστημολογίες που έχουν ως σημείο άφετηρίας τους μιά ριζική διάσπαση ανάμεσα στο αντικείμενο και τό υποκείμενο, ανάμεσα στή φύση και τήν ιστορία, ανάμεσα στον κόσμο κι έμας. Και οι δύο είναι, άσφαλώς, επιστημολογίες με μιά κοινωνικοϊστορική βάση, οι όποιες αντιπροσωπεύουν στάδια στην άναπτυξη τής ορθολογικότητας, στάδια όμως που πρέπει νά ξεπεραστούν.

Αυτό που χρειαζόμαστε είναι μιά επιστημολογία ή όποια θά έχει ως σημείο έκκίνησής της ένα άνωτερο επίπεδο ολοκλήρωσης, τήν άλληλεπίδραση ανάμεσα στον κόσμο κι έμας. Είναι μιά άλληλεπίδραση που φέρει πάντα τή σφραγίδα του έαυτού μας και όλων των κοινωνικοϊστορικών δυνάμεων που μάς έχουν κάνει αυτό που είμαστε, καθώς και τή σφραγίδα ενός κόσμου που συναντούμε, μή αναγώγιμου σε μάς. Είναι μιά άλληλεπίδραση που άποφέρει στο τέλος, με τόν δικό της περίπλοκο τρόπο και όχι πάντα, αξιόπιστη γνώση τόσο του κόσμου όσο και του έαυτού μας.

Χρειαζεται νά αναδομήσουμε τις έννοιές μας τής επιστημονικής ορθολογικότητας και τής επιστημονικής προόδου σε ένα άνωτερο επίπεδο ολοκλήρωσης. Χρειαζεται νά βλέπουμε τήν επιστήμη ως τήν εξαιρετικά περίπλοκη γνωστική διαδικασία που είναι, λεπτεπίλεπτα και άξεδιάλυτα συνυφασμένη με ένα ευρύτερο δίκτυο διαδικασιών και νά τή βλέπουμε ως μιά διαδικασία με προοδευτικό χαρακτήρα. Πάντα υπήρξε μιά κίνηση έμπρός, όχι μιά ευθεία γραμμή, αλλά ένα ταραγμένο μονοπάτι κατάσπαρτο με παραμερισμένες έννοιες, ανεπαρκή κριτήρια, άποτυχίες, λάθη, τραγωδία, ώμότητα, πραγματικά άκόμη και πολλή «υπεκφυγή, ρητορική και προπαγάνδα», αλλά επίσης και πολύ από αυτό που με σιγουριά άποκαλοῦμε γνώση.

ΑΓΟΡΑ, ΚΡΑΤΟΣ, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Κωστής Νικηφοράκης: in memoriam

του Γιώργου Σταθάκη

Είναι μεγάλη συγκίνηση για μᾶς σήμερα νά εἶμαστε ἐδῶ καί νά παίρνομε τόν λόγο σέ μιᾶ συζήτηση ἀφιερωμένη στόν Κωστή Νικηφοράκη. Ὁ Κωστής δοκίμασε πολλές φορές τούς σχηματικούς τρόπους μέ τούς ὁποίους σκεφτόμαστε τήν πολιτική ἢ τήν ἰδεολογία. Διέβη τά σύνορα τῆς σχηματικῆς σκέψης μέ τρόπους πού προκάλεσαν ἀμηχανία σέ φίλους καί ἐχθρούς. Ἀριστεριστής καί πρόεδρος τοῦ Νομαρχιακοῦ Συμβουλίου, λάτρης τῆς ἀκτιβισμοῦ καί τῆς σύγκρουσης καί ταυτόχρονα πρωτεργάτης στήν πιό παραδοσιακή μορφή χριστιανικῆς φιλανθρωπίας –τά συσσίτια τῶν πτωχῶν–, μοναδικός στήν διαμόρφωση πολιτικῶν συμμαχιῶν καί ταυτόχρονα πρωτεργάτης στήν ἀνάδειξη τῆς πολιτικῆς τῆς διαφορᾶς. Τόν λάτρεψαν φίλοι καί ἐχθροί, τόν ζήλεψαν πολλοί, τόν τιμᾶ ὅλη ἡ πόλη, ὅπως χθές, ἔτσι καί σήμερα.

Τό ἐρώτημα πού τέθηκε ἀπό τήν πλευρά τῶν διοργανωτῶν εἶναι ἡ σχέση ἠθικῆς καί οικονομίας, ἕνα ἐρώτημα μᾶλλον ἀκατανόητο γιά ἕνα οικονομολόγο, διότι ἡ καταστατική συγκρότηση τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης ἔγινε σέ πλήρη ἀποστασιοποίηση ἀπό τήν ἠθική. Γιά τήν ἀκρίβεια, οὔτε οἱ ἀριστεροί οικονομολόγοι ἐπιτρέπεται νά ἠθικολογοῦμε διότι καί ἐμεῖς δροῦμε ὑπό τήν ἐπιρροή τοῦ Μάρξ, ὁ ὁποῖος μέ προσεκτικό τρόπο ἀπέκλεισε τίς ἠθικές ἐννοιες προκειμένου νά θεμελιώσῃ τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οικονομίας. Ἀπέκλεισε τόν καπιταλισμό τῆς «κλοπῆς» καί πληθώρας ἄλλων ἠθικῶν ἐννοιῶν, προκειμένου νά ἀναδείξει τόν δυναμικό καπιταλισμό τῆς ἐκμετάλλευσης. Ἀπέκλεισε τήν ἰδέα ὅτι οἱ ἐργάτες πληρώνονται κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης, προκειμένου νά δείξει ὅτι ἐνῶ ἡ ἐργασία πληρώνεται στήν ἀξία της, ταυτόχρονα παράγεται ὑπεραξία. Συνεπῶς ἀπέκλεισε κάθε ἐνδεχόμενο μιᾶς ἠθικοκεντρικῆς κριτικῆς περὶ «πλουσιῶν» καί «φτωχῶν» καί ἐπικεντρώθηκε πάνω στήν ἴδια τή σχέση κεφαλαίου καί ἐργασίας καί τῆς δυναμικῆς τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης. Ὁ σοσιαλισμός δέν θά ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης πρὸς μιᾶ ἐξισωτική ἢ δίκαιη κοινωνία, ἀλλά τό ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης μιᾶς συγκρουσιακῆς δομῆς τοῦ

καπιταλισμοῦ πού τελματώνει τήν οικονομική μεγέθυνση καί συρρικνώνει τήν κοινωνική πρόοδο.

Ὁ τίτλος ἐπικαλεῖται τίς τρεῖς πιό θεμελιακές ἐννοιες τῆς πολιτικῆς οικονομίας: τήν ἀγορά, τό κράτος καί τή δημοκρατία. Καί ἐπειδή τά ἐπόμενα δεκαπέντε λεπτά εἶναι δύσκολο νά διερευνηθοῦν οἱ ἐννοιες αὐτές σέ βάθος, τό ἐγχείρημα εἶναι πολύ πιό περιορισμένο. Αὐτό πού ἐπιχειρῶ ἐδῶ εἶναι ἡ ἐπαναδιατύπωση τριῶν ἀπλῶν προτάσεων, ἀπλοϊκῶν καί σχεδόν δογματικῶν, πού συχνά ἀμφισβητοῦνται τά τελευταῖα χρόνια:

Πρῶτον, ἡ Δεξιὰ εἶναι ταυτισμένη μέ τήν ἀγορά καί τήν ἀπόσκοπη συσσώρευση πλούτου.

Δεύτερον, ἡ Ἀριστερά εἶναι ταυτισμένη μέ τό κράτος καί τούς δημόσιους θεσμούς πού διασφαλίζουν τήν κοινωνική ἀλληλεγγύη.

Τρίτον, ἡ δημοκρατία συγκροτεῖται καί ἀποκτᾶ νόημα μόνο ὡς σύγκρουση τῆς Δεξιᾶς μέ τήν Ἀριστερά.

Ὁ καλύτερος τρόπος φυσικά δικαιολόγησης τῶν παραπάνω προτάσεων εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς καταγωγῆς τῆς ἀγορᾶς, τοῦ κράτους, τῆς δημοκρατίας, τῆς Δεξιᾶς καί τῆς Ἀριστερᾶς, ἡ ἀναζήτηση τελικά τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖον ἱστορικά διαμορφώθηκαν οἱ κατηγορίες αὐτές.

Ἀγορά καί δημοκρατία

Τό 1848 ἦταν ἡ χρονιά τῶν διαδοχικῶν ἐπαναστάσεων πού σάρωσαν τήν Εὐρώπη στρεφόμενες κατά τῶν ἀ-

* Ὁμιλία στήν ἡμερίδα πού διοργάνωσε ἡ Νομαρχία Χανίων μέ θέμα «Ἠθική καί Πολιτική», πρὸς τιμῆ τοῦ Κωστή Νικηφοράκη στό Πνευματικό Κέντρο Χανίων στίς 25 Φεβρουαρίου 2008.

πολυταρχικῶν καθεστώτων τῆς ἐποχῆς. Ἡ δημοκρατία, ὡς πολιτικό σύστημα πού θά συνδύαζε ὡς καταστατικές ἀρχές τήν ἐλευθερία, τά δικαιώματα καί τήν ἰσότητα, ἔννοιες πού ἔφεραν τό βάρος τοῦ θεωρητικοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ καί φυσικά τοῦ καταλυτικοῦ γεγονότος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, θά ἔπρεπε νά συνδυαστεῖ μέ τή νέα οικονομική πραγματικότητα τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Τό ἐπίμαχο θέμα ἦταν ἐάν ἡ ἐλεύθερη ἀγορά, τό *laissez-faire*, μπορούσε νά συμβιβαστεῖ μέ τίς πραγματικότητες τῶν ἀντιμαχόμενων τάξεων, ἐάν τελικά ἕνα οικονομικό σύστημα πού ἐδραζόταν στήν *οἰκονομική ἀνισότητα* θά μπορούσε νά λειτουργήσει ἐντός ἐνός πολιτικοῦ συστήματος πού ἐδραζόταν στήν *πολιτική ἰσότητα*.

Ἡ φιλελεύθερη παράδοση –πολιτική, φιλοσοφική καί οικονομική–, ἀπό τόν Διαφωτισμό καί μετά, θεωροῦσε ὅτι ὄχι μόνο οἱ ἔννοιες αὐτές ἦταν συμβατές, ἀλλά καί ἀντιπροσώπευαν τή *φυσική τάξη* τῆς κοινωνίας, κατ' ἀναλογία τῆς τάξης πού ἐπικρατοῦσε στό ἀρμονικό σύστημα τῆς φύσης, καί αὐτήν ἀκριβῶς τή φυσική τάξη εἶχε στερήσει τό ἀπερχόμενο ἀπολυταρχικό κράτος. Τά άτομα ἦταν δεδομένο ὅτι, ἂν ἀφήνονταν ἐλεύθερα, θά ἔβρισκαν τούς τρόπους, νά διαμορφώσουν πολιτικούς καί οικονομικούς θεσμούς πού θά διασφάλιζαν τήν ἀπρόσκοπτη οικονομική καί κοινωνική πρόοδο. Οἱ παραδοσιακές φοβίες καί οἱ ἐλιτίστικες προκαταλήψεις ἦταν αὐτές πού ἀποθάρρυναν τήν ἀπόδοση τῆς πλήρους ἐλευθερίας στό ἀτομικό, τῆς δυνατότητάς τους τελικά νά σκέπτονται, νά κρίνουν, νά ἀποφασίζουν καί νά δρῶν. Οἱ μακρόχρονες παραδόσεις τοῦ θρησκευτικοῦ λόγου ἀντιμετώπιζαν τά άτομα, ἀφαιρετικά, ὡς στερούμενα πνευματικότητας, ὡς νά ἦταν ἐπιρρεπῆ στήν ἀνηθικότητα καί τόν ὑλισμό, ὡς «ἀμαρτωλά», κάτι πού ἐπέβαλλε τή μόνιμη ἠθική διαπαιδαγώγηση τῶν ἀτόμων ἀπό θεσμούς πού ἦταν ὑποτίθεται, οἱ θεματοφύλακες μιᾶς προκατασκευασμένης καί ἀναλωίωτης ἠθικῆς.

Ἀντίθετα, οἱ διαφωτιστές τόνιζαν σέ ὅλους τούς τόνους ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι *καλοί* ἀπό τή φύση τους, ὅτι εἶναι ἐπιρρεπεῖς στήν *καλλιέργεια* τοῦ καλοῦ καί ἦταν οἱ καταπιεστικοί θεσμοί αὐτοί πού τά ὠθοῦσαν σέ παραβατικές συμπεριφορές. Ἐάν ἀφήνονταν τά άτομα πλήρως ἐλεύθερα θά ἔβρισκαν τούς τρόπους (εἴτε μέσω τοῦ *κοινωνικοῦ συμβολαίου* εἴτε μέσω τῶν *συμβάσεων* κάθε μορφῆς εἴτε μέσω τῆς θεσμοθέτησης *κοινῶν κανόνων* σεβαστῶν ἀπό ὅλους εἴτε τελικά μέσω τῆς *ἀνεγκικότητας* ἀπέναντι στό διαφορετικό), νά ὑπηρετοῦν τό κοινό καλό καί νά ἐξομαλύνουν τή ἐγωιστικά τους πάθη. Ἀκόμα καί οἱ παραβατικές ἐνεργεῖες θά ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίζονται μέ τή μέγιστη ἐπιείκεια, ὅπως εἶχαν ὑποδειξεῖ οἱ μεγάλοι νομικοί τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀποκλείοντας τήν ἰδέα μιᾶς κοινωνίας τιμωροῦ. Ἡ θανατική καταδίκη θά ἔπρεπε νά ἐξοβελιστεῖ καί τό σωφρονιστικό σύστημα θά ὑπηρετοῦσε τήν μελλοντική ἐπιστροφή τοῦ κατάδικου στήν κοινωνία.

Ἦταν ὅμως συμβατές οἱ διακηρύξεις τοῦ Διαφωτι-

μοῦ μέ τίς νέες οικονομικές πραγματικότητες; Πῶς τό δικαίωμα τῆς ψήφου, γιά παράδειγμα, δέν θά ἀποτελοῦσε ἕνα αὐτονόητο ὄπλο στό χέρι τῶν πολυπληθῶν κατώτερων κοινωνικῶν τάξεων πού θά στρεφόταν κατά τῶν ὀλιγομελῶν προνομιοῦχων τάξεων; Οἱ ἀνησυχίες ἦταν εὐλογες, καί ἡ συντηρητική ἀντίδραση σφοδρή. Στίς περισσότερες περιπτώσεις διαμορφώθηκαν πολιτικά συστήματα πού ἐξαίρεσαν μεγάλες κατηγορίες πληθυσμοῦ ἀπό τά πολιτικά δικαιώματα. Οἱ γυναῖκες γιά ἕναν περίπου αἰῶνα δέν θά ἀπολάμβαναν ὄχι μόνο τό δικαίωμα στήν ψήφο, ἀλλά καί πληθώρα ἄλλων δικαιωμάτων. Οἱ φτωχοί, καί σέ πολλές περιπτώσεις καί οἱ ἐργάτες, ἡ ἄλλως οἱ μὴ κάτοχοι ἰδιοκτησίας, ἀρχικά ἐξαίρεθηκαν. Στήν Ἀγγλία τό 1848 ψήφισε μόλις τό 15% τοῦ πληθυσμοῦ. Τό θεσμικό πλαίσιο, ὅπου ἐπιβίωσε ἡ δημοκρατική ἐξέλιξη, ἐγίνε ἐξαιρετικά περίπλοκο ἔτσι ὥστε νά διασφαλίζει ὅτι ἀκόμα καί μιᾶ πλειοψηφία θά ἀδυνατοῦσε νά ἀλλάξει πάγιες σταθερές τοῦ συστήματος. Αὐτό σήμαινε ὅτι δίπλα στό ἐκλεγμένα κοινοβούλια διατηρήθηκαν ἄλλα πολιτικά ὄργανα (ὅπως ἡ Βουλή τῶν Λόρδων στήν Ἀγγλία), διαμορφώθηκαν διπλά σώματα (Γερουσίας καί Βουλῆς) καί φυσικά, σέ πολλές περιπτώσεις, ἐπιβίωσε ὁ ἴδιος ὁ ἀπολυταρχικός θεσμός τῆς βασιλείας στό νέο κοινοβουλευτικό πλαίσιο. Τά περισσότερα ἀπό αὐτά ἀποτυπώθηκαν στό ἴδιο τό *Σύνταγμα*, τήν πύλο καταστατική –ἀπελευθερωτική ἢ δεσμευτική, ἀνάλογα μέ τήν πολιτική συγκυρία– νομική διάταξη.

Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι πληθώρα ἰδεολογικῶν κατασκευῶν τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα ἐξέφρασαν τούς συντηρητικούς φόβους τῆς ἐποχῆς καί στράφηκαν κατά τῶν ἀξιών τοῦ Διαφωτισμοῦ. Πρόκειται γιά κείμενα καί πολιτικές διακηρύξεις μέ ἔντονη ἀποστροφή πρὸς τούς ἴδιους τούς πολίτες τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, πρὸς τούς φτωχοὺς καί τούς ἐργάτες, τούς ἀμόρφωτους καί τούς περιθωριοποιημένους, πρὸς τό ἀνερχόμενο ἐργατικό κίνημα καί τήν πληθώρα ἄλλων κινήματων τῶν πολλῶν, πού μέ βίαιο τρόπο ἐμφανίζονταν στό πολιτικό προσκήνιο, τήν ἐποχή τῶν ἐπαναστάσεων στήν ὁποία ἀναφερόμαστε. Τό περίφημο ἔργο τοῦ Γουσταύου Λεμπόν περί τῆς *Ψυχολογίας τῶν ὄχλων* γιά παράδειγμα, ἀποτελοῦσε μιᾶ ἀδίστακτη ἀποστροφή γιά τήν ἀπώλεια τῆς ὀρθολογικότητας τῶν ἀτόμων, ὅταν αὐτά ἐντάσσονται σ' ἕνα πλῆθος, σ' ἕνα συλλογικό ὑποκείμενο μέ δική του ὑπόσταση πέρα ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀτόμων πού τό συναποτελοῦν. Ὁ ὄχλος ἀποστερεῖ τήν πύλο θεμελιακή καί καταστατική ἀρχή τοῦ δημοκρατικοῦ ἐγχειρήματος, τόν δημοκρατικό διάλογο καί τή λήψη ἀποφάσεων οἱ ὁποῖες νά ἐκφράζουν τίς ὀρθολογικές ἐπιθυμίες τῶν ἀτόμων πού τό συναποτελοῦν. Ὁ ἀντιδιαφωτιστικός συντηρητισμός παγίωσε ἀντιλήψεις πού βρίσκονται στή ρίζα τοῦ φασιστικοῦ φαινομένου τό πρῶτο μισό τοῦ 20ου αἰῶνα καί μιᾶς πληθώρας συντηρητικῶν αὐταρχικῶν καθεστώτων.

Τά προβλήματα τῆς συμβατότητας τῆς οικονομίας

της αγοράς με τη ελευθερία και την ισότητα είχαν φυσικά τεθεί προγενέστερα, ήδη από την έπαυρο της Γαλλικής Έπανάστασης. Η ελευθερία, ή ισότητα και ή αδελφοσύνη – ως την πούμε καλύτερα *άλληλλεγύη* – οι έννοιες αυτές, ο κοινός τόπος δηλαδή της Γαλλικής Έπανάστασης, είχαν φέρει μαζί τό σύνολο τών κοινωνικών τάξεων στό νεοσύστατο τότε κοινοβούλιο. Ό τρόπος πού κάθισαν εκεί – άλλοι κάθισαν δεξιά και άλλοι *αριστερά* – προσδιόρισαν όριστικά και άμετάκλητα τίς δύο πιό σημαντικές πολιτικές παραδόσεις πού πάνω άπό δύο αιώνες προσδιορίζουν και έπαναπροσδιορίζουν την πολιτική σε κάθε μέρος του κόσμου όπου οι έννοιες αυτές αποκτούν νόημα, όπου δηλαδή υπάρχει ένα νεωτερικό έθνικό κράτος.

Οι έννοιες αυτές έρμηνεύτηκαν άπό την άρχή με διαφορετικό τρόπο άπό αυτούς πού κάθισαν δεξιά και άπό αυτούς πού κάθισαν αριστερά. Σε πολλά, φυσικά, συμφώνησαν ευθύς έξαρχής. Η ελευθερία σημαίνει άπόλυτη ελευθερία έκφρασης, διάδοσης ιδεών, συγκέντρωσης ατόμων, σύστασης ομάδων κ.ο.κ. Η ισότητα σημαίνει πρωτίστως ισότητα άπέναντι στον νόμο, άρα άρχη της άσυλίας τών πλουσίων, τών κρατούντων ή τών ισχυρών για κάθε παραβίαση του νόμου. Σημαίνει επίσης ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν και μπορούν να έχουν ίσα δικαιώματα, άρα αυτά πρέπει να έχουν καθολικό και μόνο καθολικό χαρακτήρα.

Η ελευθερία όμως είχε μία διπλή έννοια, *πολιτική* και *οικονομική*. Η οικονομική ελευθερία παρέπεμπε στην ιδιοκτησία και την άπρόσκοπτη άσκηση του έμπορίου, και ή Δεξιά επέμενε ιδιαίτερα ότι πολιτική ελευθερία δέν μπορεί να υπάρξει χωρίς την οικονομική ελευθερία τών ατόμων. Αυτά θά έπρεπε να άφεθούν άπερίσπαστα να συσσωρεύουν πλούτο, και έτσι να προωθούν συνολικά τό οικονομικό συμφέρον της κοινωνίας. Κάθε περιορισμός στην ελευθερία αυτή σημαίνει άναβίωση του παρεμβατικών ρυθμίσεων για την οικονομία πού χαρακτήριζε τά άπολυταρχικά καθεστώτα του παρελθόντος και τίς εύνοημένες τάξεις, πού ήταν οι ιδιοκτήτες της γής.

Οι διατυπώσεις αυτές της Δεξιάς έδράζονταν στον *οικονομικό φιλελευθερισμό* όπως είχε ήδη διατυπωθεί άπό τον Άνταμ Σμίθ στην Άγγλία και τούς φυσιοκράτες στη Γαλλία, τον όποιο στη συνέχεια, στα μέσα του 19ου αιώνα, οι μεγάλοι οικονομολόγοι (Ρικάρντο, Μάλθους, Μίλς) θά άνέπτυσαν με μεγαλύτερη ακρίβεια. Η ιδέα της αυτόρρυθμιζόμενης οικονομίας του Άνταμ Σμίθ ήταν και παραμένει πολύ ισχυρή. Η άποδέσμευση τών ατόμων-έμπόρων άπό κάθε κοινωνικό και κρατικό περιορισμό, προκειμένου να επιδιώξουν άπερίσπαστα τό άτομικό τους συμφέρον, έξυπηρετούσε χωρίς κανένα στοιχείο άλτρουισμού, άκούσια δηλαδή, και τό κοινωνικό συμφέρον. Μπορεί ή δουλειά κάθε έμπορου, όπως και ή μονότονη εργασία τών εργατών να είχε έντονο τό στοιχείο της αποξένωσης άπό αυτό πού έκανε, αλλά ή προσδοκία του κέρδους ή του μισθού είναι αυτή πού καθιστούσε δυνατή την έμπλοκή

του. Η κλασική πολιτική οικονομία προσέθεσε τίς διατυπώσεις του Σμίθ τον όριστικό έξοβελισμό τών γαιοκτημόνων (Ρικάρντο), τη θεμελίωση του παγκόσμιου έμπορίου ως ελεύθερης αγοράς στην όποία όλα τά συμμετέχοντα έθνη ώφελούνται (Ρικάρντο), τό πρόβλημα τών περιοδικών οικονομικών κρίσεων (Μάλθους, Μίλς, Ρικάρντο), τον προδιαγραφόμενο κίνδυνο ύπερπληθυσμού λόγω της βελτίωσης του οικονομικού επιπέδου του συνόλου του πληθυσμού (Μάλθους), και φυσικά τη διασφάλιση του παγκόσμιου έμπορίου με αξιόπιστο και σταθερό χρήμα, δηλαδή με την εισαγωγή κάποιας μορφής «χρυσού κανόνα».

Η σμιθιανή διατύπωση αποτελούσε μάλλον, κατά γενική όμολογία, μία *ούτοπία*. Διότι αυτή ή άπόλυτη *κυριαρχία της οικονομίας* πάνω στην κοινωνία, ο έξοβελισμός, για την ακρίβεια, της κοινωνίας, μία οικονομία πού έδράζεται αποκλειστικά στην οικονομία, φάνηκε άπό νωρίς, ειδικά στην Άγγλία ότι προσέκρουε σε δύο θεμελιακά πρόβλήματα. Πρώτον, ή *εργασία* δέν μπορούσε να μετατραπεί σε μία τυπική αγορά, όπως όλων τών άλλων έμπορευμάτων. Η κατάργηση τών νόμων για τούς φτωχούς στην Άγγλία έπεδίωξε να αποκόψει τούς εργάτες άπό όποιοδήποτε κοινωνικό σύστημα ύποστήριξης, ακριβώς για να ένταχθούν αναγκαστικά σε μία άπόλυτα ελεύθερη αγορά εργασίας. Μόνο πού αυτό είχε δραματικές συνέπειες, παρά τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης όρισμένων κατηγοριών μισθωτών, και άργότερα άντιστρόφηκε. Για την ακρίβεια, αυτό τό μοντέλο δέν έπαναλήφθηκε άργότερα σε καμία άλλη καπιταλιστική χώρα άπό αυτές πού μπήκαν στο στάδιο της έκβιομηχάνισης. Τό δεύτερο πρόβλημα ήταν ή αντιμετώπιση της ίδιας της φύσης ως ενός άκομα τυπικού έμπειρέυματος, τό όποιο όδηγούσε σε μία τεράστια κατασπαστάληση τών φυσικών πόρων (και σε μη άναστρέψιμες καταστροφές στο περιβάλλον, όπως θά διαπιστωνόταν άργότερα) ταυτόχρονα όδηγούσε στις «φθίνουσες άποδόσεις» τών σχετικών συντελεστών, πρωτίστως της γεωργικής γής.

Ο Μάρξ με έξαιρετική μαεστρία κατέδειξε τό ουτοπικό στοιχείο μιάς αυτόρρυθμιζόμενης οικονομίας της αγοράς αναφορικά όχι μόνο με την αγορά εργασίας, αλλά και με την ακόμα πιό θεμελιακή έννοια της *ιδιοκτησίας*. Ο ιδιωτικός χώρος τών εργοστασίων, πού με κινηματογραφικό τρόπο περιγράφει ο Μάρξ στο *Κεφάλαιο*, μπορεί να απέκτησε αυτή την καταπληκτική πινακίδα «Άπαγορεύεται ή είσοδος στους μη έχοντες εργασίας», προκειμένου να θεμελιώσει την πεποίθηση ότι έπρόκειτο για χώρο όπου ή κοινωνία δέν είχε θέση. Μόνο πού ήταν ψευδαίσθηση. Η ιδιοκτησία στον χώρο παραγωγής δέν μπορούσε να προσομοιάζει με την ιδιοκτησία ενός άντικειμένου χρήσης. Τό εργοστάσιο, ως πεδίο άσκησης άνεξέλεγκτης ιδιωτικής έξουσίας έκτός τών κοινωνικών κανόνων, έμελλε γρήγορα να άπαξιωθεί. Εκεί δέν θά εισέβαλε μόνο ο έφοριακός για να συλλέξει τούς φόρους, αλλά και ο έπιθεωρητής ύγεινής, ο έπιθεωρητής της εργασίας, ο έπιθεω-

ρητής της ασφάλισης, ο επιθεωρητής της τράπεζας, ο εκπρόσωπος του συνδικάτου κ.ο.κ. Ο χώρος αυτός γινόταν εκείνο που πραγματικά ήταν: κοινωνικός χώρος, χώρος όπου η ταξική πάλη αποκτούσε πρωταρχικό περιεχόμενο.

Ο Μάρξ όμως προχώρησε και ένα βήμα παραπέρα. Η ίδια η ιδιοκτησία του χώρου θα έπρεπε να θεωρηθεί ως προσωρινή. Το αρχικό κεφάλαιο Χ θα ήταν κοινωνικό, θα ήταν κοινωνική αποταμίευση ή κεφάλαιο διαμεσολαβούμενο από τις τράπεζες, και η ροή του θα διασφαλιζόταν μόνο και εφόσον ο χώρος αυτός θα λειτουργούσε με βάση τους ισχύοντες κανόνες της συσσώρευσης, θα μπορούσε δηλαδή να παραγάγει τό μέσο ποσοστό κέρδους. Κάθε απόκλιση σήμαινε απαξίωση του κεφαλαίου και άρση της ιδιοκτησίας. Τό κεφάλαιο ταυτιζόταν πλέον με τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας, ακυρώνοντας κάθε πάγια μορφή αυτόνομης ατομικής ύπαρξης της κεφαλαίου, γινόταν πλασματικό κοινωνικό κεφάλαιο αποστασιοποιημένο από κάθε έννοια ατομικού κεφαλαίου, ήταν κοινωνικό κεφάλαιο που απασχολούσε κοινωνική εργασία και ήταν ταγμένο στην εξυπηρέτηση της παραγωγής αγαθών με διασφάλιση του κέρδους.

Άγορά και κράτος

Ένας τρόπος για τη συμφιλίωση των αντιφατικών κελυμάτων που προέρχονταν από την ελευθερία της οικονομίας της αγοράς και των κοινωνικών αιτημάτων περί δικαιωμάτων ήταν η έννοια της αδελφοσύνης, της αλληλεγγύης όπως θα λέγαμε σήμερα. Η αλληλεγγύη κατέστη έννοια διακριτή από τα δικαιώματα, και πάνω στη διάκριση αυτή θεμελιώθηκε η ιδέα του κράτους, του κράτους που φροντίζει για το σύνολο των πολιτών του, την οικονομική, κοινωνική, μορφωτική, κατάσταση των πολιτών, τις συνθήκες εργασίας κ.ο.κ. Από εδώ ξεπήδησε η θεμελιακή ιδέα πάνω στην οποία στηρίχθηκε αυτό που αργότερα θα ονομαζόταν κοινωνικό κράτος.

Αυτό ισχύει, παρά το γεγονός ότι ο αρχικός κατάλογος των δικαιωμάτων που εκπορεύονταν από τη Γαλλική Επανάσταση ήταν πολύ ισχυρός καθώς περιλάμβανε δικαιώματα όπως για παράδειγμα τό δικαίωμα στην εργασία, τα όποια έχουν πάψει σήμερα να είναι αυτόνομα. Αυτό προανήγγειλε την ανάγκη ρυθμίσεων, καθώς από μόνη της η αγορά δεν μπορούσε να τα διασφαλίσει. Η προσθήκη αργότερα των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση, τις ιατρικές υπηρεσίες και την ασφάλιση έθεταν με αποφασιστικό τρόπο την προοπτική μιας ρήξης με την ιδέα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Σε κάθε περίπτωση, ήταν όχι μόνο η προφανής άνοδος του εργατικού κινήματος αυτή που έμελλε να σφραγίσει τις εξελίξεις στα θέματα αυτά, αλλά και οι πόλεμοι, που μαζί με τις τεράστιες αλλαγές που επέφεραν στις δημογραφικές δομές και την απα-

σχόληση όριοθετούσαν τα σημεία τομής στην ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους.

Άλλά ο 19ος αιώνας ήταν ένας αιώνας ειρήνης στην Ευρώπη. Με τους Ναπολεόντιους Πολέμους τελειώνουν οι ενδοευρωπαϊκές συγκρούσεις και η Ευρώπη θα απολάμβανε ένα μακρύ αιώνα ειρήνης μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την εκατονταετή ειρήνη. Τώρα η διομηχανία, τό εμπόριο, οι τεχνικές ανακαλύψεις, η οικονομική πρόοδος θα αποτελούσαν τη νέα μεγάλη προοπτική για τις ευρωπαϊκές χώρες. Ο 19ος είναι ο αιώνας του μεγάλου μετασχηματισμού της οικονομίας και της πολιτικής. Αν στα μέσα του αιώνα μόνο η Αγγλία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί διομηχανική χώρα, στό τέλος του αιώνα είχαν προστεθεί πολλές άλλες: η Γαλλία, η Γερμανία, η Σουηδία, η Τσεχία, η Βόρειος Ίταλία κλπ. Η πορεία εκδιομηχανίσης ακολούθησε στην περίπτωση των νέων χωρών διαφορετικές δρόμους και ήταν απόλυτα συνυφασμένη με τό νέο υποκείμενο, που αναπτυσσόταν δίπλα στην αγορά, δηλαδή τό κράτος.

Τό κράτος είχε βέβαια αναπτυχθεί και στην τελευταία περίοδο της απολυταρχίας, αλλά οι οι προτεραιότητες του παρέμεναν τότε τά δημόσια οικονομικά ως χρηματοδότηση των πολέμων. Στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η αντίληψη του κράτους πρόνοιας άρχισε να αναπτύσσεται ιδιαίτερα κατά κόρο στις ευρωπαϊκές χώρες, είτε επρόκειτο για την κοινωνική οικονομία στη Γαλλία είτε για κοινωνική πολιτική στη Γερμανία είτε για τούς νόμους για τούς φτωχούς στην πιο φιλελεύθερη Βρετανία.

Η φιλελεύθερη οικονομία μπορεί να έπρεπε να μείνει ανεπηρέαστη να παράγει πλούτο, αλλά τό κράτος, παράλληλα με την ισότητα, την ελευθερία και φυσικά την ασφάλεια που καλούνταν να διασφαλίσει, έπρεπε να έγγηθη και την αλληλεγγύη. Η τελευταία συνεπαγόταν τη σύσταση και ενεργοποίηση νέων θεσμών και την ανάδειξη τεχνικών διαχειρίσεων που έφεραν τό βάρος μιας νέας έπιστήμης, της κυβερνητικότητας, για να θυμηθούμε τον όρο του Φουκώ. Η πολιτική αποκτούσε πλέον ένα νέο πεδίο συμφιλίωσης ανάμεσα σε μία διακριτή Δεξιά που έπιζητούσε την πρωτοκαθεδρία της οικονομίας και μιας Αριστεράς που προσέβλεπε στην επέκταση των μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων με κοινωνικό πλέον περιεχόμενο. Η έκδοχή της Αριστεράς αποκτούσε νόημα και ρεαλιστικό περιεχόμενο μόνο εφόσον υπήρχαν δοκιμασμένοι τρόποι και τεχνικές διαχείρισης των πόρων εκτός των κανόνων της αγοράς. Οι τεχνικές αυτές αφορούσαν τη δημόσια διοίκηση, την ανάληψη ευθύνης παραγωγής υπηρεσιών, της διαχείρισης και της κατανομής πόρων από δημόσια υποκείμενα. Η Αριστερά ταυτίστηκε με τό κράτος, αλλά αυτό δεν είναι αποτέλεσμα μιας αντίπαθειας για τούς πλουσίους ή τούς θεσμούς της αγοράς, αλλά της ίδιας της ιστορικής διαδικασίας με την όποια σχηματίστηκαν οι σύγχρονες κοινωνίες. Για την ακρίβεια, η Αριστερά εί-

χε ήδη συμφιλωθει με την αγορά στον 19ο αιώνα, ήταν πολέμια του προστατευτισμού, τη στιγμή που απαιτούσε δραστικότερες αλλαγές στον τομέα εκτός αγοράς, στην κοινωνική οικονομία και βελτιωμένες ρυθμίσεις για τους μισθούς, το ωράριο και τις συνθήκες εργασίας.

Στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο ο Μάρξ και ο Ένγκελς συλλαμβάνουν τις αλλαγές αυτές με ιδιαίτερα διεισδυτική ματιά. Υπογραμίζουν ότι «σέ κάθε βαθμίδα της εξέλιξης της ή αστική τάξη πραγματοποίησε μια αντίστοιχη πολιτική πρόοδο». Και συνεχίζουν: «Η αστική τάξη, επιτέλους, απ' τον καιρό που ιδρύθηκε ή μεγάλη βιομηχανία και ή παγκόσμια αγορά, κατέκτησε για τον έαυτό της, στό σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος, την αποκλειστική πολιτική εξουσία». Η οικονομική πρόοδος μέσω της εκβιομηχάνισης είχε ως προϋπόθεση ή συγκρότηση *ίσχυρου έθνικού κράτους*. Τό σύγχρονο έθνικό κράτος, ως αστικό κράτος, ήταν αντιπροσωπευτικό, διέθετε δηλαδή κάποιες μορφές κοινοβουλευτισμού. Η γαλλική, βρετανική και αμερικανική εμπειρία αυτό υποδήλωνε την εποχή του *Μανιφέστου*.

Στήν όπτική του *Μανιφέστου* ή παγκοσμιοποίηση δέν έχει υπόσταση παρά μόνο σέ συνάρτηση με ή συγκρότηση του έθνικού κράτους. Στό *Μανιφέστο*, ό ανταγωνισμός των ήγεμονικών δυνάμεων της εποχής είναι αυτός ακριβώς που έκανε αναγκαία την πολιτική συγκρότηση σέ έθνικό επίπεδο, έτσι ώστε νά υπάρχει «μία μόνο κυβέρνηση, έναία νομοθεσία, ένα έθνικό ταξικό συμφέρο, ένα μόνο δασμολόγιο».

Ταυτόχρονα όμως τό *Μανιφέστο* αποδίδει στό έθνικό κράτος την ίδια ή διαχείριση της σχέσης του κεφαλαίου με την εργασία. Οί τοποθετήσεις του *Μανιφέστου* περί της αδυναμίας του καπιταλισμού νά συντηρήσει —χωρίς κάποιας μορφής άρωγή— την ίδια την εργατική τάξη φάνταζαν αρχικά ως λίγο υπερβολικές, αλλά ήταν απόλυτα ακριβείς. Έντούτοις, τό *Μανιφέστο* έπισημαίνει πώς οι συνθήκες της εργατικής τάξης βελτιώνονται υπό ή διπλή επίδραση, πρώτον των διεκδικήσεων της (τό δεκάωρο κλπ.), και δεύτερον της πολιτικής ένεργοποίησης που επιβάλλει ή αστική τάξη κατά καιρούς ενάντια σέ παρωχημένες τάξεις, ενάντια σέ τμήματά της ή ενάντια σέ άλλες αστικές τάξεις. Με μία φράση, ή αστική κοινωνία, ή παγκόσμια αγορά, οι έθνικές συγκρούσεις και οι ταξικές αντιθέσεις συγκλίνουν σχεδόν μονοσήμαντα προς την κατεύθυνση του ισχυρού έθνικού κράτους.

Ας επανέλθουμε όμως στους αρχικούς μας συλλογισμούς. Η διαχείριση της πρόνοιας, οι ισχύουσες συνθήκες στους τόπους παραγωγής, οι συνθήκες εργασίας, τό ωράριο και, από ένα σημείο και μετά ή ρύθμιση των μισθών, έγιναν τά προνομιακά πεδία αυτού που ό Μάρξ όρισε ως *ταξική πάλη*.

Από τά μέσα του 19ου αιώνα και μετά σχηματίζονται με ευδιάκριτο τρόπο, ίσως με διαφορετικούς ρυθμούς, τό κλασικό δικομματικό σύστημα, με τά δεξιά

και τά άριστερά κόμματα, με προεξέχουσες περιπτώσεις εκείνες της Γερμανίας, της Άγγλίας και λίγο άργότερα της Γαλλίας, της Ισπανίας και της Ιταλίας, αποκτώντας σχετικά σαφή προγράμματα αναφορικά με την οικονομία. Η Δεξιά παραμένει δέσμο της άρχικής έμφασης στην οικονομική έλευθερία και την ισότητα, ή διαφορετικά στην άτομική ιδιοκτησία και τό έλευθερο έμπόριο. Η Άριστερά χρησιμοποιεί την τρίτη άρχή, αυτήν της αδελφούσης, επαναπροσδιορισμένη ως κοινωνική αλληλεγγύη, ως αναπόσπαστο τμήμα των δύο άλλων. Με μία φράση, αυτή της κοινωνικής οικονομίας.

Τό κράτος κοινωνικής πρόνοιας αποτέλεσε τον *συμβιβασμό, τον μόνο διαρκή ιστορικό συμβιβασμό, ένα ι-διότυπο συμβιβασμό μακράς διάρκειας* ανάμεσα στή Δεξιά και την Άριστερά. Η οικονομία θά λειτουργούσε υπό τους κανόνες της αγοράς, έφόσον ένας σημαντικός τομέας της οικονομίας θά οργανωνόταν πάνω σέ κοινωνικές αρχές που έμπορεύονταν από την άρχή της αλληλεγγύης. Ανάλογα με τον συσχετισμό ανάμεσα στους δύο πολιτικούς πόλους, όρισμένα από τά στοιχεία ένισχύονταν ή αποδυναμώνονταν, τό κέντρο βάρους μετατοπιζόταν προς ή μία ή την άλλη έκδοχή.

Ο κοινωνικός τομέας δέν μπορούσε παρά νά οργανωθεί από τό κράτος. Η δημόσια διοίκηση ήταν ήδη οργανωμένη με ιεραρχικές μορφές και είχε ένσωματώσει τεχνικές διοίκησης και χρήσης των οικονομικών πόρων που εξασφάλιζαν, σέ κάποιο βαθμό την όρθολογική λειτουργία της γραφειοκρατίας. Μπορεί ή καταγωγή αυτών των τεχνικών νά ήταν ή διαχείριση των πολέμων, όταν έπρεπε νά συγκεντρωθούν πόροι και νά διοχετευτούν για ή συντήρηση των στρατευμάτων, αλλά οι τεχνικές αυτές βελτιώθηκαν σημαντικά στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Τό κράτος κοινωνικής πρόνοιας μετατράπηκε στό νέο πεδίο επέκτασης αυτής της *γραφειοκρατικής όρθολογικότητας*.

Η προσαρμογή του συστήματος της διακυβέρνησης, των ιδεών περί κρατικής πολιτικής και οι τεχνικές διοίκησης των δημόσιων θεσμών είναι αυτές που επέτρεψαν στό κράτος νά επιδιώσει και νά επαναπροσδιορίσει τά πεδία που κάθε φορά κρίθηκε ότι έμπιπτουν έντός, ή εκτός, της άρμοδιότητάς του, τά πεδία που είναι έσωτερικά ή έξωτερικά απέναντι στην άρροσκοπη λειτουργία της αγοράς. Στήν εξέλικτική αυτή διαδικασία της κρατικής λειτουργίας οι κυβερνήσεις καθιερώνουν γενικούς τρόπους με τους όποιους ασκούν την εξουσία τους, που δέν είναι παρά ένας συνδυασμός *νομοθεσίας και διοικητικών πρακτικών*. Η πολιτική οικονομία του 19ου αιώνα δέν προσέφερε μόνο ένα νέο αντικείμενο, την οικονομία, και ένα νέο μηχανισμό, την αγορά, αλλά και μία συνδυασμένη αντίληψη, του πληθυσμού, της διοίκησης και του γεωγραφικού χώρου. Τό κράτος δέν προέκυψε μόνο ως ένας θεσμός άφοσιωμένος σέ όρισμένες δράσεις, αλλά ως ή

ποκείμενο λογικής συμπεριφοράς ικανό να προστατεύει τα κοινά συμφέροντα.

Συμπερασματικά ο σχηματισμός και η ανάπτυξη της οικονομίας τήν αγοράς συνδυάστηκε με μία παράλληλη διαδικασία, η οποία μπορεί να ονομαστεί διαμόρφωση ή *σχηματισμός του κράτους*. Το κράτος δέν μετατρέπεται σε απλό χαρτογράφο των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που επικρατούν σ' έναν πληθυσμό, εντός μίας γεωγραφικής περιφέρειας, αλλά αυτά τα στατιστικά δεδομένα μετατρέπονται σε πηγές κυβερνητικής πρακτικής που εκπορεύονται από αρχές διαφορετικές από εκείνες που προκύπτουν από την αγορά.

Κράτος και δημοκρατία

Ο 20ός αιώνας είναι αναμφίβολα ο αιώνας του κράτους. Στή διάρκειά του, μετά από οικονομικές κρίσεις, ή σε πολλές περιπτώσεις μετά από πολέμους, προκύπτουν νέες ρυθμίσεις που εξέφραζαν τόν ιστορικό συμβιβασμό ανάμεσα στή Δεξιά και τήν Αριστερά και κινούν τήν καπιταλιστική οικονομία προς πιο σύνθετες μορφές ρυθμίσεων. Μετά τήν κρίση του 1929 και κυρίως μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο, τό κράτος επεκτείνεται πέρα από τή δημόσια διοίκηση και τήν οργάνωση τής κοινωνικής πρόνοιας. Τά νέα πεδία συμβιβασμού περιλαμβάνουν τίσ *οικονομικές πολιτικές* και τή *διανομή του εισοδήματος*. Η πιο φιλελεύθερη από όλες τίσ οικονομίες στήν Ευρώπη, ή Αγγλία, αποκτά ένα πρωτοποριακό ΕΣΥ, ένα πρωτοποριακό σύστημα εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, καθώς και τό μεγαλύτερο κύμα κρατικοποιήσεων στή βιομηχανία, τά όρυχέα, τίσ συγγκοινωνίες, τίσ τηλεπικοινωνίες και τίσ υποδομές.

Αυτή ή συσσωρευμένη εμπειρία διαχείρισης των πόρων δημιούργησε τήν εντύπωση, αν όχι τή βεβαιότητα, ότι τό κράτος θά μπορούσε να υποκαταστήσει τήν ίδια τήν αγορά και να αποτελέσει τήν αποκλειστική μορφή οργάνωσης τής οικονομίας. Μετά τή Ρωσική Έπανάσταση, στή δεκαετία του '30, ή σταλινική κολλεκτιβοποίηση επεδίωξε να μετατρέψει τό κράτος σε αποκλειστικό υποκείμενο διαχείρισης των οικονομικών πόρων, μέ στόχο τή γρήγορη εκβιομηχάνιση που κατέληξε σε μία λίγο ως πολύ μόνιμη «πολεμική οικονομία». Η «πολεμική οικονομία» σήμαινε εξοβελισμό κάθε έννοιας δημοκρατίας, όχι μόνο ανάμεσα σε μία άχρηαστη Δεξιά, αλλά και ανάμεσα σε κάθε μορφής Αριστεράς, που προσέκρουε στήν αυταρχική μονολιθική Αριστερά. Τό σοβιετικό μοντέλο ήδη από τά τέλη του '50 έπαψε να έχει οποιαδήποτε επίρροή στίς δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες.

Στή Δύση, τό κράτος αναπτυσσόταν μέ γοργούς ρυθμούς, εδραιωμένο στίς παλιές παραδόσεις του 19ου αιώνα, στήν εμπειρία του Νιού Ντίντλ, ενός σύνθετου συστήματος διακανονισμών ανάμεσα στό κράτος, τήν

αγορά και τά συνδικάτα, στή διαχείριση τής «πολεμικής οικονομίας» του Β' παγκοσμίου πολέμου σε ΗΠΑ και Βρετανία και σε μία σοσιαλδημοκρατία που αναδεικνυόταν πανίσχυρη στή μεταπολεμική Ευρώπη.

Στήν οικονομική θεωρία, ο Κένυς είχε ήδη διαμορφώσει τήν πολιτική άτζέντα. Προσέφερε τή θεωρητική δυνατότητα μίας θετικής έπιστήμης που έδινε νόημα στή διαδικασία λήψης των αποφάσεων από τούς πολιτικούς, τούς δημόσιους λειτουργούς και τούς δημόσιους φορείς. Η δημοσιονομική και ή νομισματική πολιτική, ή βιομηχανική και ή αγροτική πολιτική, οι κοινωνικές πολιτικές, ή πολιτική για τίσ πόλεις και τίσ περιφέρειες και οι πολιτικές σε πληθώρα άλλων τομέων γίνονται τά πεδία ανάπτυξης τής «έπιστήμης τής άσκησης πολιτικής», που οι ρίζες της βρίσκονταν στον 19ο αιώνα. Οι κοινωνικές έπιστήμες θεωρήθηκε ότι προσφέρουν άπαντήσεις στήν όρθολογική ιεράρχηση των αποφάσεων στίς σύνθετες σύγχρονες κοινωνίες. Οι θεσμοί και οι φορείς μπορούν να έλέγχουν τό κοινωνικό περιβάλλον και, μέσω συνειδητών πράξεων, να έπιτυγχάνουν έπιθυμητές καταστάσεις. Η συμφιλίωση του κράτους μέ τήν αγορά έδινε τήν προοπτική μίας άπροβλημάτιστης συμβατότητας ανάμεσα στήν οικονομική μεγέθυνση, τήν αναδιανομή του εισοδήματος και των βασικών δημοκρατικών κανόνων.

Η νέα πολιτική πραγματικότητα του μεταπολεμικού κόσμου έφερε όμως μία νέα θεματική στό προσκήνιο αυτήν τής *ανάπτυξης*. Η άποαποικιοποίηση, ο Ψυχρός Πόλεμος και ο αναπτυσσόμενος ανταγωνισμός ανάμεσα στίς υπερδυνάμεις, καθώς και ή ιδεολογική σύγκρουση καπιταλισμού-κομμουνισμού προσφέρουν τό πολιτικό πλαίσιο για τίσ ιδεολογικές υποθέσεις εργασίας που περιβάλλουν τή θεωρία και τήν πρακτική τής ανάπτυξης. Όλα συνέκλιναν σε μία θεμελιακή πρόταση που θεωρούσε ότι ή κρατική ή θεσμική γενικότερα παρέμβαση και ο *προγραμματισμός* ήταν έφικτός.

Η Άγορά έναντίον του κράτους και τής δημοκρατίας

Η οικονομική κρίση τής δεκαετίας του '70 προκάλεσε τεράστιες ανακατατάξεις και αναδιαρθρώσεις στήν παγκόσμια αγορά. Ο νεοφιλελευθερισμός εμφανίστηκε ως ένα σύστημα ιδεών που προσέδιδε νέο δυναμισμό στίς στάσιμες οικονομίες. Στίς αρχές τής δεκαετίας του '90 ή πτώση του κομμουνισμού και άλλες πολιτικές εξελίξεις άφηναν περιορισμένο στήν κριτική σκέψη. Οι θεωρίες περί παγκοσμιοποίησης ισχυρίστηκαν ότι μέ μικρές παραλλαγές υπήρχε πλέον μία και μοναδική στρατηγική, τόσο για τίσ αναπτυσσόμενες όσο και τίσ αναπτυσσόμενες χώρες.

Τό συμβατικό δόγμα φάνηκε προς στιγμή ότι ήταν άκαταμάχητο. Η πτώση του κομμουνισμού και ή υπαναχώρηση των θεωριών τής εξάρτησης άφησε ένα ά-

νοικό πεδίο πού μιά μεταρρυθμισμένη νεοκλασική προσέγγιση γρήγορα κάλυψε. Αυτή ενσωμάτωσε τόσο τό παραδοσιακό φιλελεύθερο δόγμα όσο και σημαντικό μέρος τής κριτικής πρὸς αὐτό. Σύμφωνα μέ τήν ἐπικρατούσα προσέγγιση, τό θέμα τής οικονομικῆς ἀνάπτυξης εἶναι θέμα οικονομικῆς μεγέθυνσης. Αὐτό εἶναι τό κλασικό ἐπιχείρημα τῶν παραδοσιακῶν φιλελευθέρων οικονομικῶν. Ἡ μεγέθυνση προκαλεῖται ἀπό τήν ἐλευθερία τῆς ἀγορᾶς καί τήν κατανομή τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν ἀνάμεσα σέ διαφορετικῆς χρήσεις καί τομεῖς κατά τόν πιό ἀποδοτικό τρόπο. Συνεπῶς, ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ διεθνούς ἐμπορίου καί ἡ διεθνῆς κινητικότητα κεφαλαίων καί ἐμπορευμάτων περιστρέφεται γύρω ἀπό τὰ θεμελιακά δεδομένα τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτῆς.

Ἐντούτοις, οἱ ἀγορές δέν εἶναι τέλειες. Ἀσύμμετρο πληροφορία, οικονομίες κλίμακας, ἀνθρώπινο κεφάλαιο, μονοπώλια, καί μιά πληθώρα ἄλλων οικονομικῶν δομῶν, κοινωνικοὶ περιορισμοί καί ἀποτυχίες ὀρθολογικῆς λειτουργίας τῶν θεσμῶν καθιστοῦν ἀναγκαῖες τίς μεταρρυθμίσεις. Ἡ καλή διακυβέρνηση καί οἱ θεσμοὶ ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία. Τό Διεθνές Νομοματικὸ Ταμεῖο καί ἡ Παγκόσμια Τράπεζα φαίνεται νά ἔχουν ἐνσωματώσει πρόσφατα μερικές ἀπό τίς μεταρρυθμιστικές ιδέες. Ἡ σκληρή «συναίνεση τῆς Οὐάσινγκτον» ἀντικαταστάθηκε ἀπό τή «συναίνεση τῆς μετα-Οὐάσινγκτον».

Ἄν ἕνα ἐνοποιημένο δόγμα φαίνεται νά κυριαρχεῖ στή σκηνή σέ Δύση καί Ἀνατολή, Βορρᾶ καί Νότο, ἐντούτοις οἱ κριτικές φωνές πού ἀμφισβητοῦν τήν καθιερωμένη ὀρθοδοξία ἔχουν γίνει πιό ἔντονες. Ἔτσι ἡ πρώτη κρίση τῆς ὀρθόδοξης σκέψης ἐμφανίζεται τή στιγμή τῆς ἀπόλυτης ἐπιτυχίας τῆς.

Ἀνάμεσα στίς νέες ιδέες περιλαμβάνονται μιά ἀξανανόμηνη συνειδητοποίηση τῶν ὁρίων τῶν φυσικῶν πόρων γιά τή διατήρηση τῶν σημερινῶν ἐπιπέδων κατανάλωσης καί μιά νέα *οἰκολογική ἠθική*. Περιλαμβάνονται ἐπίσης μιά σαφῆς μέριμνα γιά τὰ θέματα τῆς *ἰσότητας καί τῆς διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος*, ἰδιαίτερα στίς χώρες πού ἐμφανίζουν πετυχημένες περιόδους οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἀκόμα, ὑπάρχει ἀύξημένη ἀνησυχία γιά τίς ἀντιθέσεις πού προκαλεῖ ἡ διαδικασία τῆς παγκοσμιοποίησης, ἐνῶ ἰδιαίτερη μνεία γίνεται πλέον τόσο στίς πλούσιες όσο καί στίς φτωχές χώρες, στίς ἀρχές τῆς αὐτοδιάθεσης καί τῆς ἀποκεντρωμένης καί συμμετοχικῆς λήψης τῶν ἀποφάσεων.

Ἐπίσης, ὑπάρχει μιά βαθύτερη κατανόηση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή λειτουργία τῶν ἀγορῶν καί τοὺς θεσμούς, καί κυρίως ἡ σαφῆς ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνωτερότητας τῶν *δημοκρατικῶν θεσμῶν* στήν ἀντιμετώπιση τῆς φτώχειας καί στή λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ χώρου. Ἡ μελέτη τοῦ Ἀμάτια Σέν εἶναι ἱστορικῆς σημασίας, διότι ἀποδίδει οικονομική σημασία στήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Στό περίφημο βιβλίο του γιά τοὺς λοιμούς δείχνει μέ πολύ πειστικό τρόπο ὅτι ἐάν ἡ κοινωνία δέν εἶναι ἐλεύθερη δέν ἔχει δηλαδή ἐλεύθερη

πληροφόρηση καί δέν συζητᾶ ἀνοικτὰ τὰ θέματά τῆς, τότε τὰ θύματα τοῦ λοιμοῦ πολλαπλασιάζονται.

Γιά νά τό σκεφτοῦμε: Ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τή φτώχεια, ἡ φτώχεια μεγαλώνει, ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τήν οἰκολογία, ἡ κατάσταση τοῦ περιβάλλοντος ἐπιδεινώνεται, ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τό ρατσισμό, αὐτός ἐπεκτείνεται, ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τοὺς ἀποκλεισμένους, αὐτοὶ πολλαπλασιάζονται.

Αὐτή ἡ ὀπτική μᾶς ἐπαναφέρει στήν καρδιά τοῦ προβλήματος. Κάθε προσπάθεια ἀποσύνδεσης τῶν οικονομικῶν ἀπό τή δημοκρατία ὀδηγεῖ σέ ὀξυνση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων πού ἡ οικονομικὴ πρόοδος ὑποτίθεται ὅτι θεραπεύει. Οἱ παραπάνω σκέψεις ὑποδεικνύουν τήν ἀνασυγκρότηση τῆς ἔννοιας τῆς ἀνάπτυξης ὡς *κοινωνικοοικονομικῆς καί πολιτικῆς* διαδικασίας, καί ἂν μὴ τί ἄλλο ἐπιβάλλουν μιά σοβαρὴ ἐπαναθεώρηση τῶν δογμάτων περὶ οικονομικῆς μεγέθυνσης. Τό σίγουρο εἶναι ὅτι ἡ ἀτζέντα τῶν κλασικῶν οικονομολόγων ἐπανερχεται καί μετατρέπεται σέ ἀναπόσπαστο κομᾶτι τῶν σύγχρονων ἀναζητήσεων. Ἡ ἰσότητα, ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀλληλεγγύη ἐπανερχονται ὡς φαντάσματα πού ἀπειλοῦν πάλι τή συμβατότητα τῆς δημοκρατίας καί τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν μέ τήν οικονομία τῆς ἀγορᾶς καί ἐπιζητοῦν τὰ νέα πεδία σύγκρουσης πού ὀριοθετοῦνται στίς περισσότερες περιπτώσεις πάλι μέ τοὺς ὅρους τοῦ κράτους καί τῆς ἀγορᾶς, ἂν καί μέ πιό σύνθετους καί περίπλοκους τρόπους. Ὁ παραδοσιακὸς διαχωρισμὸς Ἀριστερᾶς καί Δεξιᾶς εἶναι ἀπόλυτα ἐπίκαιρος, ὅπως ἔγκαιρα εἶχε διαπίστωσε ὁ Μπόμπιο, σέ μιά στιγμή ὅπου ἀρκετοὶ τὸν θεωροῦσαν ξεπερασμένο.

Ἡ ὁμιλία ἀντλεῖ σκέψεις ἀπό κλασικά βιβλία καί ὀρισμένα πιό πρόσφατα ἐνδεικτικά:

Eley G., *Forging Democracy, The History of the Left in Europe, 1850-2000*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

Foucault, M., "Governmentality", στό G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (ἐπιμ.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago, The University of Chicago Press, 1991.

Marx K. καί F. Engels, *Τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (μετ. Γ. Κόττης καί Β. Καπεταγιάννης, εἰσ. Ε. Hobsbawm), Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Μπόμπιο Ν., *Δεξιά καί Ἀριστερά*, (μετ. Ε. Ἀνδρεαδάκη, εἰσ. Κ. Τσουκαλάς), Ἀθήνα, Πόλις, 1995.

Polanyi K., *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press, 2001 (α' ἔκδ. 1947).

Smith, A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford, Oxford University Press, 1996 (α' ἔκδ. 1776).

Sen, A., *On Ethics and Economics*, Oxford, Blackwell, 1987.

Θ. ΒΑΛΕΝΤΗΣ

ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΤΡΥΦΕΡΟΤΗΤΑ

του Δημήτρη Ἀντωνακάκη

Τήν Τετάρτη 23 Ἰανουαρίου 2008 στό Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐκθεσης «Ὁ ἀρχιτέκτονας Θουκυδίδης Βαλεντής» πού ἐπιμελήθηκαν ἐκ μέρους τοῦ Α.Π.Θ. ἡ Χ. Σαχανᾶ, ἡ Α. Στεφανίδου, ἡ Σ. Τσιτιρίδου, ἡ Α. Σαμονηλίδου, πραγματοποιήθηκε ἐκδήλωση μέ θέμα: «Ὁ ἀρχιτέκτονας Θουκυδίδης Βαλεντής καί τό ἔργο του (1908-1982)».

Στήν ἐκδήλωση αὐτή ἀπό τήν ομάδα πού εἶχε τήν ἐπιμέλεια τῆς ἐκθεσης, μίλησαν μέ τή σειρά ἡ Αἰμιλία Στεφανίδου καί ἡ Σοφία Τσιτιρίδου, ἡ Ἀγνή Παπαϊωάννου, ἀναπληρώτρια καθηγήτρια τοῦ Ε.Μ.Π., ὁ Δημήτρης Ἀντωνακάκης, ὁ Δημήτρης Φατούρος καί ὁ πρόεδρος τοῦ Α.Π.Θ. Νίκος Καλογήρου.

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ ὁμιλία τοῦ ἀρχιτέκτονα Δημήτρη Ἀντωνακάκη, πού διετέλεσε ἐπιμελητής τοῦ Θουκυδίδη Βαλεντή στά χρόνια πού δίδαξε στήν Ἀρχιτεκτονική Σχολή τοῦ Ε.Μ.Π.

Στό θαυμάσιο βιβλίο-κατάλογο, πού κυκλοφόρησε μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐκθεσης καί μέ τή φροντίδα τῶν συναδέλφων πού ὀργάνωσαν καί τήν ἐκθεση, κατέθεσα ἕνα μικρό κείμενο πού ἀναφερόταν στόν Θουκυδίδη Βαλεντή, ιδιαίτερα ὡς δάσκαλο τῶν Ἀρχιτεκτονικῶν Συνθέσεων.

Σήμερα, θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά μιλήσω λίγο περισσότερο προσωπικά ἀπ' ὅ,τι συνηθίζεται σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἐπειδή ἔτυχε νά εἶμαι κάτι περισσότερο ἀπό μάρτυρας τῆς ζωῆς πού ἔζησε στό Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο ὁ Θουκυδίδης Βαλεντής –ἴσως μάλιστα ἕνα κομμάτι τῆς–, γιατί εἴμαστε πολλές ὥρες μαζί, ὅταν δέν βρισκόμαστε στίς αἰθουσες διδασκαλίας.

Ἔτσι ἡ «καθημερινότητά» μας διαμορφωνότανε καί ρυθμιζότανε σ' ἕνα βαθμό «ἀπό κοινού» παρά τή χάρδη διαφορά πού ἦταν δεδομένη ἐκείνη τήν ἐποχή ἀνάμεσα σ' ἕνα καθηγητή –ὅποιας βαθμίδας– καί ἕναν ἐπιμελητή –ὅπως ἤμουν ἐγώ– ἢ βοηθό. Ἐπιτρέψτε μου λοιπόν, νά σᾶς μιλήσω λίγο καί γιά μένα ἀφοῦ περνοῦσα ὥρες πολλές δίπλα στόν Θουκυδίδη Βαλεντή, καθώς ἤμουν τόσο κοντά του καί ταυτόχρονα τόσο μακριά του.

Τόσο μακριά, ὅσο ἡ ζωή μᾶς κρατοῦσε καί μᾶς ξεχώριζε ἡ διαφορά τῶν ὑποχρεώσεών μας, καί τόσο κοντά ὅσο, ὅπως ἐγώ τουλάχιστον πιστεύω, καθώς αἰσθανόμουν πάντα ὅτι μοῦ ἔδειχνε μιά ἐμπιστοσύνη ιδιαίτερη, πράγμα πού μέ τιμοῦσε ἐξαιρετικά. Ἐμπιστοσύνη πού τήν ἀπέδειξε ἄλλωστε καθώς δέχτηκε ὅλες τίς εἰσηγήσεις μου, προκειμένου νά προσλάβει ὡς βοηθούς συναδέλφους πού σήμερα εἶναι ὅλοι καί ὅλες καθηγητές καί καθηγήτριες σέ κάποια βαθμίδα στήν Ἀρχιτεκτονική σχολή τοῦ Ε.Μ.Π. Ἐμπιστοσύνη πού ἀξιοποιοῦσα δουλεύοντας σχεδόν μέ πλήρη αὐτονομία στίς μεγάλες τάξεις, πάντα ἐνημερώνοντάς τον, καί συζητώντας τίς ἀπόψεις του πού μοῦ φαίνονταν πάντα ιδιαίτερα ἀνστηρές καί σέ κάποιο βαθμό παγιωμένες ἕως «δογματικές».

Ὅμως, παρακαλῶ, μή θεωρήσετε αὐτό τό χαρακτηρισμό μόνο μέ τήν ἀρνητική του ἀπόχρωση, δεδομένου ὅτι ὁ Βαλεντής ἦταν ἀνοιχτός στόν διάλογο, ἄκουγε, δεχόταν τά ἐπιχειρήματα, τά συζητοῦσε, ἔμενε ὅμως ἀμετακίνητος σέ ὅ,τι ἀφοροῦσε τίς σπουδές καί τή διδασκαλία, ἀμετάπειστος ὡς τό τέλος, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀπευθύνεται στόν μέσο σπουδαστή, ὁ ὁποῖος, ὅπως πίστευε, ἔχει ἀνάγκη ἀπό βεβαιότητες.

«Ὁ ἰκανός», ἔλεγε, «θά τίς ξεπεράσει, ὅμως ὁ μέ-

τριος θά ἔχει κάπου νά στηριχτεῖ». Αὐτή ἡ σιγουριά, πού ἔμοιαζε νά τόν χαρακτηρίζει, νομίζω ὅτι ἔκρυβε καλά μιὰ ἐκτίμηση γιά ὅλα ὅσα ἀναγνώριζε ὡς ἄξια λόγου, ἀλλά πού δέν θά τά σχεδίαζε ὁ ἴδιος ποτέ καί πού ποτέ δέν θά ἐπέτρεπε στόν ἑαυτό του νά διδάξει.

Ἴσως τελικά νά τοῦ ταίριαζε αὐτό πού γράφει κά- που ὁ Valéry «μιὰ ὑπέρτατη βεβαιότητα πού ἀναδύο- νταν ἀπό μιὰ ὑπέρτατη ἀβεβαιότητα».¹

1

Συναντηθήκαμε μέ τόν Θουκυδίδη Βαλεντή γιά πρῶ- τη φορά τό 1960. Ἀνθυποσημαγός ἐγώ στήν Τεχνική Ὑπηρεσία τῆς Πολεμικῆς Ἀεροπορίας, Προϊστάμενος ὁ Θ. Βαλεντής. Ἦταν λίγα χρόνια πρὶν γίνει καθηγη- τῆς στή Θεσσαλονίκη. Αὐστηρός καί τελειομανής, ἀλ- λά πάντα καλοσυνάτος μέ τούς στρατευμένους ἀρχιτέ- κτονες. Ὅλα τά ἔργα τῆς ἀεροπορίας τότε περνοῦσαν ἀπό τά χέρια του ἢ ἀπό τήν ἐγκρισή του. Ἀμφιθέα- τρα, ἐργαστήρια, αἴθουσες διδασκαλίας, ὑπνωτήρια. Οἱ ἀμύνητοι τό ἤξεραν καί ἦταν σέ κείνον πού προσέ- τρεχαν ὅταν εἶχανε κάποιο πρόβλημα νά λύσουν. Ὅλα ὅσα ἐκπροσωποῦσαν τήν Τεχνική Ὑπηρεσία ἔπρεπε νά παρουσιαστοῦν ἀπό ἐκεῖνον. Τώρα γιατί ἄραγε δέν ἦ- ταν ἐκεῖνος διευθυντής τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας;

«Ἴσως εἶναι καλύτερα», ἔλεγε, «λιγότερες φιοριτοῦ- ρες».

Ὅταν ἦρθε ἀπό τό Α.Π.Θ. στό Ε.Μ.Π. τό 1965, ἐγώ ἤμουνα ἤδη ἐκεῖ ἀπό τό 1959. Ἔξι χρόνια, ὡς «ἀμι- σθος ἐπιμελητής» καί εἶχα μόλις διοριστεῖ ὡς «ἐπιμε- λητής», ἀμειβόμενος αὐτή τή φορά.

2

Ὁ Θουκυδίδης Βαλεντής ἐξελέγη «ἔκτακτος» καθηγη- τῆς στό Ε.Μ.Π. χωρίς νά ἔχει διδακτορικό, ἀπαραίτητη προϋπόθεση τότε σύμφωνα μέ τόν νόμο, καθώς εἶχε τόν τίτλο τοῦ καθηγητῆ ἀπό τό Α.Π.Θ., ὅπου τόν εἶ- χαν ἤδη ἐκλέξει πρὶν λίγα χρόνια οἱ ἤδη νέοι τότε κα- θηγητές Ἀργυρόπουλος, Μουτσόπουλος καί Φατούρος.

Μιὰ παρένθεση ἐδῶ γιά ὅσους δέν γνωρίζουν:

Γιά νά στελεχωθεῖ τό τμήμα ἀρχιτεκτόνων τοῦ Α.Π.Θ. εἶχε καταργηθεῖ γιά κάποια χρόνια ἡ ἀπαίτη- ση τοῦ διδακτορικοῦ γιά τούς καθηγητές τῶν συνθετι- κῶν ἐδρῶν. Ἦταν ἓνα κόλπο τοῦ Ὑπουργείου Παι- δείας πού ἐπαναλαμβάνονταν κατά τό δοκοῦν. Ἔτσι ἔ- γιναν τότε καθηγητές ὁ Φατούρος, ὁ Βαλεντής καί ὁ Καραντινός. Θυμίζω ἀκόμα ὅτι ἐκεῖνη τήν ἐποχή, τήν πρό τοῦ νόμου πλαισίου τοῦ ΠΑ.ΣΟ.Κ., γιά ὅλες τίς βαθμίδες τοῦ «ἐπί θητεία» καί τοῦ «ἔκτακτου», πού ἀντιστοιχοῦν στόν σημερινό «ἐπίκουρο» καί «ἀναπλη- ρωτή», ψήφισαν στό Ε.Μ.Π. ὅλοι οἱ τακτικοί καθηγη- τές του καί μόνο, οἱ ὅποιοι ἤλεγχαν ἀπόλυτα ὅλες τίς βαθμίδες καί τίς ἐξέλιξεις τους. Ἀντίθετα, ἡ πρόσλη- ψη καί ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐπιμελητῶν καί τῶν βοηθῶν ἦ- ταν στή διακριτική πρωτοβουλία τοῦ «ἔκτακτου» ἢ

τοῦ «ἐπί θητεία» καθηγητῆ τῆς ἔδρας. Κλείνει ἡ πα- ρένθεση.

Ὁ Βαλεντής λοιπόν ἐξελέγη ἔκτακτος καθηγητής στό Ε.Μ.Π. καί δέν ἔγινε τακτικός παρά μόνο τίς πα- ραμονές τῆς συνταξιοδότησής του. Αὐτός ἦταν καί ὁ λόγος πού ὅταν δέν συμφωνοῦσε μέ ἀποφάσεις, ὅπου λόγω βαθμίδας δέν τοῦ ἐπιτρεπόταν νά ψηφίσει, αὐ- τοσαρκάζόμενος ἔλεγε: «Ἐγώ δέν εἶμαι, βλέπεις, τακτι- κός καθηγητής, εἶμαι ἄτακτος».

Αὐτά γιά νά μὴν ξεχνᾶμε τό πλαίσιο μέσα στό ὁ- ποῖο ἐργάστηκε καί ἐκτιμήθηκε αὐτός πού τιμοῦμε σή- μερα.

3

Ἦταν ἓνα ἀπόγευμα ἀργά μετά τό μάθημα τοῦ Β' ἔτους. Τέσσερις ὥρες ἐξοντωτικῆς προσοχῆς. Διόρθωση στόν πίνακα γιά ὅλη τήν τάξη, μέ προ- βολές τῶν σέ διαφάνειες φωτοαντιγραφημένων σχεδίων, μέ τούς φοιτητές μπαϊλντισμένους ἀπό τίς ἐπίμονα ἐπαναλαμβανόμενες παρατηρήσεις νά ἀραιώσουν σιγά σιγά, καί ἐκεῖνος νά ἐπιμένει ξα- ναλέγοντας τίς ἴδιες παρατηρήσεις μέχρι καί στήν τελευταία ἀκόμα ομάδα.

Λίγα λεπτά διάλειμμα στό γραφειάκι του πρὶν φύγουμε. Ἔρχεται καί ἓνας καφές.

— Κάτσε λίγο μοῦ λέει, ξέρεις ὅτι δέν μοῦ ἀρέ- σουν οἱ θεωρίες, ἡ *architecture parlante*, ἀλλά βλέπεις... ἂν δέν ἐξηγήσεις πῶς θά πείσεις; Πρέ- πει νά εἶσαι ἀκριβῆς καί αὐτό γίνεται μόνο μέ τό σκίτσο.

— Δέν πειράζει, τοῦ λέω, ἴσως ἔτσι εἶναι πιό ἐ- λείθεροι οἱ φοιτητές νά προχωρήσουν μέ ἓνα δι- κό τους τρόπο.

— Ὅχι, ὄχι, μοῦ λέει, δέν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ ὥρα γιά νά πάρουν τέτοιες πρωτοβουλίες. Τώρα πρέπει νά μάθουν νά σχεδιάζουν τό «σωστό».

Δέν ἀντιμίλησα. Σκεφτόμουν πῶς ἴσως εἶχε δί- κιο. Ἀλλά ποιό ἄραγε εἶναι τό σωστό;

Θυμήθηκα τόν Wittgenstein²
«Τό ἴδιο τό παιχνίδι τῆς ἀμφιβολίας
προϋποθέτει βεβαιότητα».

Ὁ Θ. Βαλεντής ἀπέφευγε νά μιλήσει εὐθέως γιά θέ- ματα πού δέν εἶχαν ἀμεση σχέση μέ τό δοσμένο τυπι- κό πρόγραμμα καί τόν σχεδιασμό πού προέκυπτε ἀπό αὐτό. Δέν ὑπογράμμισε π.χ. τή φθορά τοῦ οἰκογενεια- κοῦ θεσμοῦ πού διαφαίνονταν ἤδη ἀπό τότε. Δέν ἐπέ-

1. Paul Valéry: Ὁ κύριος Τέστ, μετάφραση Τ. Πατρίκιος, Ὀλκός/Μικρή Ἄρκτος, Ἀθήνα 1995, σελ. 58.

2. Wittgenstein: Στοιχασμοί, Στιγμή, Ἀθήνα, 2007, σελ. 47.

μενε στην αλλαγή που είχε συντελεστεί με τις ομαδικές τουριστικές μετακινήσεις προς την Ελλάδα, που διαβρώνανε συστηματικά το ήθος της τουριστικής ανάπτυξης που καλλιεργούσε εκείνη την εποχή με ιδιαίτερη επιμονή στον Ε.Ο.Τ. ο Άρης Κωσταντινίδης. Όταν δέ κάποτε είχαμε θέμα ξενοδοχείου και του πρότεινα να καλέσουμε τον Κωσταντινίδη να μιλήσει στα παιδιά, μου ανέθεσε όλη την ευθύνη των συνεννοήσεων και την οργάνωση της διάλεξης και παρέστη απλά παρουσιάζοντας ευγενικά τον ομιλητή.

Παρ' όλα αυτά ο τρόπος που οργάνωνε το πρόγραμμα της κατοικίας και η επιμονή προσπάθεια του στις διορθώσεις που έκανε στους φοιτητές για να εγκαταστήσει μία τάξη στις προτάσεις τους, αντικατόπτριζαν την εικόνα μίας κοινωνίας στην οποία ο μικροαστός ή ο εσωτερικός μετανάστης των χρόνων του '60 έμοιαζε να επιδιώκει με σαφήνεια τυπικές διεκδικήσεις για ένα συμμαζεμένο και καλά οργανωμένο σπίτι, για μία οικογένεια «τυπική» –φανταστική για την εποχή–, μία οικογένεια που άρχιζε και τελείωνε με τους γονείς και δύο παιδιά, με ένα χρόνο σταματημένο, όπου οι καθημερινές εξελίξεις δεν επηρεάζουν την οργάνωση του χώρου, και όπου δεν διερευνάται ή προσαρμογή στην πιθανή αλλά απρόσμενη φθορά του χρόνου.

Ήταν άπαιτητικός δάσκαλος ο Βαλεντής και αν και μία φορά του έλεγα ότι ζορίζει πολύ τους φοιτητές, η απάντηση ήταν απότομη και ξεκομμένη:

«Εγώ δεν λυπᾶμαι τόν έαυτό μου, γιατί πρέπει να λυπηθῶ τούς φοιτητές; Τούς ζητῶ, απλά, να δουλέψουν ὅπως δουλεύω κι εγώ».

Οι παρατηρήσεις του στους φοιτητές δεν ήταν απλώς τεκμηριωμένες κριτικά, αλλά συνιστούσαν μία διόρθωση που κατέληγε πάντα στο ΠΙ και στο ΠΩΣ πρέπει να επιλυθεί το συγκεκριμένο πρόβλημα.

«Δέν μέ πειράζει να αντιγράφουν τὰ παιδιά, απλῶς πρέπει να μάθουν ν' αντιγράφουν τήν καλή ἀρχιτεκτονική και θά ἔρθει ἡ ὥρα που οἱ ἱκανοί θά μπορέσουν να ἀρθρώσουν τόν δικό τους λόγο».

Πόση ἀλήθεια αλλά και πόση σκληρότητα ταυτόχρονα κρύβει αυτή η φράση όταν αναφέρεται στο σύνολο μᾶς τάξης...

Γιά τόν λόγο αυτό, προσπαθοῦσε να θωρακίσει τούς φοιτητές με στοιχεῖα βιβλιογραφίας που τούς παρείχε ἀντλώντας τα ἀπό περιοδικά τὰ ὁποῖα μοίραζε σέ ἄθλια φωτοαντίγραφα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς προκειμένου να τούς βοηθήσει να μάθουν τήν ἀξία τῆς ἐνημέρωσης πρῖν πιάσουν τό μολύδι.

Γιατί, ὅπως εἶπα και στήν ἀρχή, ἤξερε να ἐκτιμᾷ τήν καλή Ἀρχιτεκτονική ἀνεξάρτητα ἀν ἦταν συμβατή μέ τίς δικές του ἀρχές. Κι αὐτή ἡ ἀνοιχτόμυαλη ἀντιμετώπιση ἀποκαλύπτονταν ὅταν τόν καλοῦσα να κάνει τήν τελική κρίση στίς τάξεις που εἶχα ἐγώ τήν ευθύνη. Ήταν τότε που ἔνωθα πῶς ὑπόγεια συμφωνούσαμε, καθώς ἡ τελική κριτική ἦταν πάντα συμπληρωματική γιά ὅσα ἐπιχειροῦσα να συζητήσω και να πείσω τούς φοιτητές.

Ὅχι μόνο συμφωνούσαμε ἀπλά, ἀλλά τόν θυμᾶμαι σέ διπλωματικές ἐργασίες γιά τίς ὁποῖες μου παραχωροῦσε πολλές φορές τήν ἀπόλυτη ευθύνη, καθώς δέν τὰ προλάβαινε ὅλα, και γιά τίς ὁποῖες τόν ἐνημέρωνα συστηματικά στίς φάσεις τῶν κρίσιμων ἀποφάσεων, τόν θυμᾶμαι λοιπόν να δακρῦζει ἀπό τή συγκίνηση ὅταν ἔβρισκε σ' αὐτές κάτι ἐξαιρετικό, ὅταν οἱ φοιτητές μας ἔπειθαν ὅλους τούς κριτές, που ἦταν πάντα καθηγητές, γιά τή συστηματικότητα, τή μέθοδο και τήν ἀνοιχτόμυαλη ἀντιμετώπιση.

Ἐκεῖ, σ' αὐτές τίς κρίσεις ἔβλεπε κανείς ὅτι ἐπιβράβευε λύσεις που ἦταν τελείως διάφορες μέ τίς παγιωμένες ἀπόψεις που ἐπέμενε να διδάσκει στό Β' ἔτος, και αἰσθανόσουν ὅτι ἔβλεπε πέρα ἀπ' αὐτό που συνέπιπτε μέ τίς «ἀρχές» του. Μποροῦσε να ἐκτιμῆσει τήν προσπάθεια τῶν φοιτητῶν και ἐκνευρίζονταν ὅταν ἔβλεπε ὅτι τήν ὑπεράσπιση τῆς πρότασής τους ἀναλάμβαναν οἱ ὑπεύθυνοι γιά αὐτούς καθηγητές. Πίστευε ὅτι ὁ δάσκαλος ἔπρεπε να παρεμβαίνει σ' αὐτές τίς κρίσεις μόνο ὅταν οἱ παρατηρήσεις τῶν κριτῶν στόν φοιτητή ἀναφέρονταν σέ κάτι που ἐκεῖνος εἶχε εἰσηγηθεῖ και ὑποστηρίξει. Κι αὐτό τό ἔκανε πράξη. Ἀναλάμβανε πάντα τήν ευθύνη τῆς ἀποψῆς του χωρίς μισόλογα και ψευτοεργενείες. Ἀντιδράσεις που δέν τόν ἔκαναν ιδιαίτερα συμπαθή σέ πολλούς συναδέλφους του καθώς δέν διαπραγματεύονταν.

Ἄσυνήθιστο ἤθος γιά πολλούς πανεπιστημιακούς, ἤθος που οἱ φοιτητές ὁμως ἐκτιμοῦσαν ιδιαίτερα.

4

Δεκαετία του '60. Ἐπιτροπή στό ΤΕΕ. Θέμα τό διάταγμα γιά τούς ἀρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς. Φεύγαμε τελευταῖοι ἐξουθενωμένοι ἀπό τήν τρίωρη συζήτηση. Στό ἀσανσέρ οἱ τρεῖς μας: ἐκεῖνος, ἡ Σουζάνα κι ἐγώ. Ἐξω κροῦ κι ἀέρα.

– Τώρα θά πᾶμε νά σᾶς κερᾶσω κάτι στόν Ἀπόσο (ἦταν ἀκόμα τότε τό μαγαζί στή Σταδίου), γιατί εἶμαι νηστικός ἀπό τό πρωί. Ἀκολουθήσαμε ἀμφιβάλλοντας ἀν θά ἦταν ἀνοιχτά. Ὅμως προλάβαμε, καθίσαμε –ἦταν ἀκόμα ἄλλα δύο ζευγάρια ἐκεῖ– και παρήγγειλε.

– Σέ λίγο κλείνουμε, προειδοποίησε τό γκαρσόνι. Ἀπτόητος ἄρχισε να διηγείται προσωπικές ἱστορίες. Πόσο ἀδιαφοροῦσε γιά τό ντύσιμό του, σέ τί δύσκολη θέση τόν φέρνουν ὅταν τόν καλοῦν σέ ἐπίσημα δεῖπνα, και μάλιστα τώρα τόν χεიმῶνα που πρέπει να ἔχεις και καλό παλτό. Και ποῖός μπορεῖ σήμερα να ναυπηγήσει ἕνα παλτό, μου λέτε;...

Τά γκαρσόνια μᾶς κοίταζαν ἐνοχλημένα και τά δύο ζευγάρια σηκώθηκαν να φύγουν. Ἐκεῖνος κάλεσε τό γκαρσόνι:

– Φτιάξε μας ἀκόμα ἕνα σαχανάκι παρακαλῶ, και σάν ἄταχτο πειραχτήρι συνέχισε τήν ἱστορία μέ λεπτομέρειες.

– Τό παλτό μου, τό βλέπετε, σκέτος κετσές. Πῶς νά πάω ἔτσι στή δεξίωση; Τό παίρνει πού λέτε ἢ κυρία Ἐλένη, πιάνει μιά συρματοδουρτσα καί σοῦ τό κάνει σέ λίγα λεπτά μ' ἓνα πέλος. Νά! Σάν καινούργιο.

Ἔρχεται τό σαχανάκι. Τά γκαρσόνια ἀγριεμένα ἀρχίζουν νά βάζουν τίς καρτέλες πάνω στά τραπέζια.

– Δέν φαντάζεστε πόσο μ' ἀρέσει νά μέ διώχνουν γιά νά κλείσουν τό μαγαζί, μᾶς λέει τήν ὥρα πού βγαίναμε ἀπ' τήν πόρτα, ἀκούγοντας πίσω μας τή μουρμούρα τῶν γκαρσονιῶν.

Μερικές φορές εἶχα τήν αἴσθηση ὅτι ἤθελε παρέα. Ὅτι ἤθελε κάποιον γιά νά τοῦ πει ἱστορίες πού τίς ἔλεγε μέ πολύ κέφι καί εἰρωνεία γιά τόν ἑαυτό του πρῶτα καί γιά τούς ἄλλους ὕστερα.

Μιλοῦσε μέ ἀπέραντο σεβασμό γιά τούς δασκάλους τοῦ Μοντέρνου κινήματος. Τόν Le Corbusier, τόν Mies Van der Rohe, τόν Gropius, τόν Breuer, ἀλλά καί τόν Πικιῶνη. Κι ἔδινε στους φοιτητές, σέ ἐκεῖνα τά ἄθλια πολυγραφημένα χαρτιά, ἔργα τους γιά νά τά μελετήσουν.

Μοῦ ἔλεγε ἱστορίες ἀπό τίς ἐπιτροπές πού συμμετεῖχε, ἐπιτροπές σέ ὑπουργεῖα, σέ ὑπηρεσίες, ἢ σέ ἀρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς, ὅταν γύριζε ἀπό τίς τελευταῖες συνεδριάσεις ἱκανοποιημένος μέ τά ἀποτελέσματα, ἢ ὅταν γύριζε σκασμένος γιατί δέν τά κατάφερε νά προωθήσει τή λύση πού πίστευε ὅτι θά ἦταν ἡ καλύτερη. Εἶχε ἓνα ἀπίστευτο αἶσθημα εὐθύνης ὅταν μετεῖχε σ' αὐτές τίς ἐπιτροπές, πού δέν τόν ἀφῆνε σέ ἡσυχία, ἐπιμένοντας μέχρι νά ὀλοκληρώσει τήν ἀποστολή του καί νά φέροι τό καλύτερο κατά τήν γνώμη του ἀποτέλεσμα. Γι' αὐτόν τόν λόγο εἶχε καί τήν ἀπέραντη ἐκτίμηση τῶν συναδέλφων του πού τόν ἐξέλεξαν δύο φορές πρόεδρο τοῦ συλλόγου ἀρχιτεκτόνων.

5

1973. Λίγες μέρες μετά τήν ἐξέγερση στή Νομική. Τόν καλοῦν στήν Ἀσφάλεια, Μπουμπουλίνιας. Μοῦ ζητᾶ νά τόν περιμένω νά γυρίσει. Ἡ ὥρα περνάει. Ἀνυπομονῶ. Ἐπιτέλους ἀκούω τά θήματά του στό διάδρομο. Ἔρχεται καί σωριάζεται στή πολυθρόνα τοῦ γραφείου του. Βαριανασαίνει.

Δέν τοῦ μιλῶ... περιμένω. Γρήγορα συνέρχεται, ἡσυχάζει.

– Τί ἔγινε; τόν ρωτῶ.

Μοῦ κάνει νόημα νά μή μιλῶ, ἀνοίγει τά συρτάρια ἓνα-ἓνα καί μοῦ δείχνει σάν κάτι νά ὑπάρχει μέσα, ταυτόχρονα μέ τό δάχτυλο μοῦ κάνει νόημα συνέχεια νά μή μιλῶ. Μοῦ δείχνει τό ταβάνι, τά ντουλάπια, τόν διπλανό τοῖχο... Τόν κοιτάζω σιωπηλός. Μαζεύει τά πράγματά του καί ἐπιτέλους ἀνοίγει τό στόμα του.

– Πᾶμε, μοῦ λέει.

Κι ὅταν πιά βγήκαμε ἔξω καί πρῖν νά χωριστοῦμε μοῦ εἶπε ὅτι τόν εἶχε ἀνακρίνει ὁ Μπάμπαλης:

– Ἔχετε κάνει γιάφκα ἐκεῖ στό γραφεῖο σας κύριε καθηγητά, τοῦ εἶπε. Αὐτό μᾶς λένε οἱ συνάδελφοί σας καί θά ἤθελα νά σᾶς προειδοποιήσω... Νά προσέχετε!

– Αὐτή εἴμαστε ἡ πνευματική ἡγεσία τοῦ τόπου, σχολίασε μέ ἀηδία.

Θά τελειώσω μέ κάτι ἀσυνήθιστο πού ἔνοιωσα καθῶς σημειῶνα αὐτά τά λίγα καί ἴσως παράξενα πού ἤθελα νά σᾶς πῶ σέ μιά τέτοια βραδιά. Κάτι πού ἀναφέρει ὁ Goethe: «Ὅλα τά κοντινά μου ἀπομακρύνονται», γράφει.

Εἶναι κάτι παρόμοιο πού ἔνοιωσα κι ἐγώ γράφοντας γιά τόν Θουκυδίδη Βαλεντή, πῶς ὄλο καί περισσότερο αἰσθάνομαι ν' ἀπομακρύνομαι ἀπ' αὐτόν.

Σά νά τόν εἶχα γνωρίσει ὅταν ἦμουν παιδί. Ὅχι σάν δικό μου δάσκαλο –εἶχα τήν τύχη νά ἔχω ἄλλους– ἀλλά σάν Δάσκαλο μέ Δ κεφαλαῖο. Μέ ὅλα τά χαρακτηριστικά πού θά ἤθελα νά ἀνταποκρίνονται σ' αὐτόν τόν ρόλο.

Ἐντιμο, μειλίχιο, ἀποφασιστικό, ἐπίμονο, πού θά ἔχει τό θάρρος τῆς γνώμης του, καί δέν θά διαπραγματεύεται τήν ψῆφο του, μέ αἶσθημα εὐθύνης καί ἀξιοκρατίας γιά ὅλα ὅσα συμβαίνουν στό Πανεπιστήμιο καί γενικότερα στόν τόπο μας, πού θά τόν ἀπασχολεῖ τό οὐσιώδες καί δέν θά καλύπτεται ἀπό τυπικότητες, καί τέλος μέ πραγματικό καί πρωταρχικό ἐνδιαφέρον πρῖν ἀπ' ὅλα γιά τούς μαθητές του. Τούς μαθητές του, πού θά ἤθελε νά τούς δεῖ ἐκτός ἀπό καλούς ἀρχιτέκτονες καί ἐνεργούς πολίτες.

Καί σήμερα, σ' αὐτόν τόν χῶρο, σκέφτομαι πῶς ἔχει ξεπεράσει τό φράγμα τῆς ἀπουσίας κι ὅτι παρίσταται ἀνάμεσα στά ἔργα του, ἀνάμεσά μας μέ τήν κοντόχοντρη ἀγαπητερή φιγούρα του, τό κεφάλι του νά γέρνει ὅπως συχνά συνήθιζε λίγο στ' ἀριστερά καί τό καλοσυνάτο του χαμόγελο στό φτωινό του πρόσωπο.

Ἔτσι μοῦ μοιάζει σάν νά κρῦβεται πίσω ἀπό τίς φωτογραφίες καί τά ἔργα πού χτίστηκαν κάτω ἀπό τήν δική του φροντίδα, ἀργά πρῖν χρόνια πολλά, μέ ἀγωνίες καί ξενύχτια, ὥρες σιωπῆς καί αὐτοσυγκέντρωσης. Κι ὅλα μαζί τά ἔργα του γύρω μας, μιά γειτονιά, φτιαγμένη μέ σεβασμό κι ἀγάπη ἀπ' τούς δικούς του μαθητές πού ἀποδείξανε ἔτσι πῶς τόν θυμούνται, ὄχι μέ λόγια, ἀλλά σάν γόνιμη ἀνάμνηση ζωντανή, μνήμη διαρκείας, κατώφλι ἐκκίνησης.

Τί ἄλλο θά μπορούσε νά ἱκανοποιήσει περισσότερο ἓναν ἀπλό κι ἀφοσιωμένο δάσκαλο;

Ξεχάστηκα ὅμως καί φλυᾶρησα...

Συμβαίνει, ξέρετε, αὐτό ὅταν μιλάμε γιά τίς παλιές ἀγᾶπες.

Ἐλπίζω νά μοῦ τό συγχωρήσετε.

Η ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Πλάτων, *Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη. Εὐθύφρων-Ἀπολογία-Κρίτων*,
ἀρχαῖο κείμενο, ἀπόδοση στά νέα ἑλληνικά: Τάκης Θεοδωρόπουλος,
ἐκδ. Ὠκεανίδα, Ἀθήνα 2007

τοῦ Δημήτρη Ι. Κυρτάτα

Ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτη ἔχει ὅλα τὰ συστατικά μιᾶς ἱστορίας ἀπό τὴν ὁποία δέν μποροῦμε νά ἀπαλλαγοῦμε εὐκόλα. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, τὸ θέμα συζητήθηκε μὲ ἐπιμονή –στὴν ἀρχὴ σέ μικροὺς κύκλους ἀφοσιωμένων μαθητῶν, ὕστερα κάπως εὐρύτερα. Στούς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἀναδείχτηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι ὑπέδειξαν τὸν ἀθηναῖο σοφὸ ὡς πρόδρομο τῶν δικῶν τοὺς μαρτύρων. Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ὕστερα, ὁ θνήσκων Σωκράτης ἐπανέρχεται σταθερὰ στὴν τέχνη καὶ τίς φιλολογικὲς ἐρευνες. Οἱ φιλόσοφοι πάλι, πού ἀντιμετώπισαν καὶ ἀντιμετωπίζουν τὸν Σωκράτη ὡς θεμέλιο τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, δέν μποροῦν νά παραμείνουν ἀδιάφοροι ἀπέναντι στοῦ θανάτου του – πόσο μᾶλλον πού ἓνα σημαντικό μέρος τῆς διδασκαλίας πού τοῦ ἀποδίδεται περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ τὴν ἀθανασία τῆς. Ἰδιαιτέρως προβληματισμένοι παραμένουν πάντως οἱ ἱστορικοί. Μὲ τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν πού διαθέτουν φωτίζουν ἄπλετα τίς λεπτομέρειες τῆς ὑπόθεσης. Ἔχουν ὡστόσο συχνά τὴν αἴσθηση ὅτι τοὺς διαφεύγει ἡ οὐσία. Κατανοοῦν τὴ διαδικασία καὶ τοὺς μηχανισμούς ἀπονομῆς δικαιοσύνης στὴν Ἀθήνα τοῦ πρώτου τέταρτου αἰῶνα, ἀλλὰ δέν εἶναι ποτέ σίγουροι ὅτι ἀντιλαμβάνονται τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς συγκεκριμένης δίωξης καὶ θανατικῆς καταδίκης.

* Τὸ κείμενο αὐτὸ διαβάστηκε στὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου, πού φιλοξενήθηκε στὸ Βιβλιοπαλαιο τοῦ Ἑστίας στίς 2 Φεβρουαρίου 2008. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ μετάφραση διάβασε ὁ Βασίλης Παπαβασιλείου.

Ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, ἂν δέν κάνω λάθος, στὴν ὑπόθεση δόθηκε μιὰ διάσταση πολιτικῆ. Σέ μιὰ ἐποχὴ πού οἱ μελετητές τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος θαύμαζαν ἰδιαιτέρως τὴ Σπάρτη, ὑπεύθυνη θεωρήθηκε ἡ δημοκρατία τῆς Ἀθήνας πού δέν ἀνεχόταν τοὺς ξεχωριστοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπιθυμοῦσε νά κρίνει τοὺς πάντες μὲ τὰ μέτρα τοῦ ἀμαθοῦς ἀλλὰ πανίσχυρου πλήθους. Τὸν 20ό αἰῶνα, ὅταν ἡ δημοκρατία εἶχε πλέον πολλοὺς καὶ φανατικούς φίλους, ἡ ὀπτικὴ ἄλλαξε. Συνεκτιμήθηκαν οἱ συγκεκριμένες συνθήκες, ἡ τραγικὴ κατάληξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ἡ Τυραννία τῶν Τριάκοντα (στοὺς ὁποίους πρωταγωνιστοῦσαν φίλοι καὶ μαθητές τοῦ Σωκράτη), οἱ ἐκατόμβες τῶν νεκρῶν, ὄχι μόνο τοῦ πολέμου, ἀλλὰ ἐπίσης τοῦ λοιμοῦ – κυρίως αὐτῶν πού σφαγιάστηκαν ἀπὸ τοὺς τυράννους. Ἡ ἀποκαταστημένη ἀθηναϊκὴ δημοκρατία εἶχε ἐπιδείξει ὅλη τῆς τὴ μεγαλοφυχία παρέχοντας γενικὴ ἀμνηστία καὶ ἀπαγορεύοντας τίς πολιτικὲς διώξεις. Ἀλλὰ οἱ μνήμες ἦταν ἀκόμα νωπές καὶ τὰ πνεύματα ὀξυμένα. Πολλοὶ μελετητές πιστεύουν ἀκόμα ὅτι ὁ Σωκράτης ἔπρεπε θύμα μιᾶς ταραγμένης ἐποχῆς σέ μιὰ ἄτυχη συγκυρία. Ἐπιφυλακτικὸς ἕως ἐχθρικός ἀπέναντι στὴ δημοκρατία, καθῶς ἦταν, δάσκαλος καὶ φίλος αὐτῶν πού τὴν καταπάτησαν, ἐπέσυρε τὴ μῆνιν πολλῶν πολιτῶν. Ἐπειδὴ δέν ἦταν ἐπιτρεπτό νά κατηγορηθεῖ γιὰ πολιτικὸ ἀδίκημα, κατηγορήθηκε γιὰ εἰσαγωγὴ καινῶν δαιμονίων καὶ διαφθορὰ τῶν νέων. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα σοβαρὸ λάθος τῶν δημοκρατικῶν πολιτῶν, ἀλλὰ ὄχι γιὰ ἐγγενὲς πρόβλημα τῆς δημοκρατίας.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ, πού παραμένει καὶ σήμερα κυ-

ρίαρχη σέ διάφορες παραλλαγές, εἶναι ἐλκυστική καί ἐνδέχεται νά προσεγγίζει ἰκανοποιητικά τήν πραγματικότητα. Σκοντάφτει ὡστόσο σέ μιά δυσκολία πού δέν ἔχει ξεπεραστεῖ ἀποτελεσματικά. Οἱ πρωτογενεῖς μαρτυρίες, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ξενοφῶντα καί, στό βαθμό πού φωτίζει τό γενικότερο κλίμα, τοῦ Ἀριστοφάνη, δέν κάνουν κανέναν ὑπαινιγμό πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Ὁ Πλάτων καί ὁ Ξενοφῶν δέν δίστασαν νά ἐπικρίνουν τή δημοκρατία καί νά ἐκφράσουν τήν ἐκτίμησή τους γιά ἄλλα πολιτεύματα πού ἔδιναν πολύ λιγότερα δικαιώματα στό πλῆθος τῶν πολιτῶν. Παρουσιάζοντας ὡστόσο τίς διαφορετικές τους ἐκδοχές γιά τήν ὑπόθεση τῆς δίκης δέν θεωρήσαν ὅτι τό πρόβλημα βρισκόταν στους θεομούς ἢ τίς πολιτικές προτιμήσεις τοῦ δασκάλου τους ἢ τῶν κριτῶν του.

Ἐξακολουθοῦμε ἔτσι νά ἐπιστρέφουμε στήν καταδίκη τοῦ Σωκράτη μέ εἰλικρινές ἐνδιαφέρον καί ἀπορία. Ἡ ὑπόθεση μᾶς ἀφορᾷ ὅλους ἐπειδή σέ αὐτήν ἐνέχονται ἡ δημοκρατία, ἡ ἐλευθερία, τά ἀτομικά δικαιώματα, ἡ πολιτική καί ἡ θρησκευτική συνείδηση, ὁ φιλοσοφικός, καί ἰδιαίτερος ὁ μεταφυσικός στοχασμός. Μᾶς ἀφορᾷ ἐπειδή μᾶς θυμίζει ἄλλες δίκες καί καταδίκες πού θεωροῦμε ἐπίσης ἀδίκες. Ἐπειδή μᾶς θέτει κάποτε ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν μας. Καί ἐπειδή οἱ περισσότεροι ἀπό ἐμᾶς δέν ἔχουμε τό χρόνο νά διαβάσουμε συνεχῶς κείμενα καί μελέτες, αἰσθανόμεστε εὐτυχεῖς ὅταν μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἀκούσουμε κάποια νέα θεωρία ἢ νά ξαναθυμηθοῦμε τίς παλαιές ὑποθέσεις καί ἐρμηνεῖες.

Στή συζήτηση ἀποφάσισε νά ἐμπλακεῖ —καί νά μᾶς ἐμπλέξει— ὁ Τάκης Θεοδωρόπουλος. Τόν εὐχαριστοῦμε γιά τή γενναϊὸδωρη προσφορά του. Τόν γνωρίζαμε ὡς λογοτέχνη, καί μάλιστα μέ ἀρχαιογνωστικά ἐνδιαφέροντα· τώρα τόν μαθαίνουμε ἐπιπλέον ὡς μεταφραστή κλασικῶν κειμένων. Δικαιούμεστε λοιπὸν νά ρωτήσουμε τί νεότερο ἔχει νά κομίσει καί γιατί ἀποφάσισε νά προσθέσει μιά ἀκόμα ἐκδοχή σέ ὅσες ἤδη ὑπάρχουν. Θά πρέπει ἄλλωστε τελικῶς νά ἀφανθοῦμε ἐάν κερδίσαμε κάτι ἀπὸ τή νέα αὐτή μεταφραστική πρόταση.

ΣΟΚΡ

Ὅπως καθίσταται ἀμέσως προφανές, ὁ Τάκης Θεοδωρόπουλος εἰσηγεῖται τή διαδοχική ἀνάγνωση τριῶν πλατωνικῶν διαλόγων. Ὅποτε μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία —καί ἀσφαλῶς δέν μᾶς δίνεται πολύ τακτικά— διαβάσουμε μεμονωμένους διαλόγους, τόν καθένα ξεχωριστά. Ἦδη ἀπὸ τήν ἀρχαιότητα ἔχει ὑποδειχθεῖ ἓνας διαφορετικός τρόπος ἀνάγνωσης κατὰ ὁμάδες. Ἡ πρώτη ὁμάδα περιλαμβάνει τόν *Εὐθύφωνα*, ἡ ἱστορία τοῦ ὁποῖου διαδραματίζεται τήν ἡμέρα πού ὁ Σωκράτης πληροφορήθηκε τήν καταγγελία σέ βάρος του, τήν *Ἀπολογία*, πού ἀναφέρεται στή δίκη καί

τήν καταδίκη, τόν *Κρίτωνα*, πού ἀναφέρεται σέ κάποια μέρα στή φυλακή, καί τόν *Φαῖδωνα*, πού περιγράφει τήν τελευταία ἡμέρα καί τό θάνατό του. Ὁ Θεοδωρόπουλος ἀκολουθεῖ αὐτή τήν ταξινόμηση ἀλλά παραλείπει τόν *Φαῖδωνα*, ἓνα ἀπὸ τά σημαντικότερα καί γνωστότερα συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα.

Ἡ ἐπιλογή του ἔχει ἐνδιαφέρον, καθὼς μᾶς καλεῖ νά ἐπικεντρωθοῦμε στή δίκη, τό κατηγορητήριο, τήν ἀπολογία καί τήν ἐτυμηγορία. Ὁ ἓνας διάλογος συμπληρώνει τόν ἄλλο μέ πρόσθετα στοιχεῖα καί φωτίζει τήν ὑπόθεση ἀπὸ μιά διαφορετική ὀπτική. Ἡ παράλειψη μάλιστα τοῦ *Φαῖδωνος*, ὁ ὁποῖος, ὅπως γίνεται δεκτό σήμερα, συντάχθηκε κάπως ἀργότερα ἀπὸ τόν Πλάτωνα, φαίνεται νά ὑπηρετεῖ τόν ἴδιο σκοπό. Κεντρικό θέμα στή μεταφραστική ὑπόδειξη δέν εἶναι ὁ μεταφυσικός στοχασμός γύρω ἀπὸ τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς πού γονιμοποιεῖται ἀπὸ τόν ἐπικείμενο θάνατο, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ θανατική καταδίκη. Ἄς ἀποδεχτοῦμε τήν ὑπόδειξη καί ἄς παρακολουθήσουμε τίς συνέπειές της.

Ὁ Θεοδωρόπουλος εἰσηγεῖται ἐπίσης, καί αὐτό εἶναι τό σημαντικότερο, ἓναν ἰδιαίτερο τύπο μετάφρασης. Μέ τά πλατωνικά συγγράμματα ἀσχολοῦνται συνήθως φιλόλογοι καί φιλόσοφοι — κάτι ἀπολύτως εὐλόγο. Προέχει ἡ κατανόηση τῶν λέξεων καί τῶν ἐννοιῶν, ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀπόδοσης, ὁ σεβασμός στό ἀρχικό νόημα. Τά συγκεκριμένα συγγράμματα εἶναι ἡ ἀφετηρία ἑνὸς προβληματισμοῦ πού γονιμοποίησε καί γονιμοποιεῖ ἔως σήμερα τή δυτική σκέψη. Οἱ φιλόλογοι καί οἱ φιλόσοφοι πού ἐπιχειροῦν νά ἀποδώσουν τά συγγράμματα αὐτά, ὅταν μάλιστα εἶναι ἐπαρκεῖς καί σοβαροί, τά ἀντιμετωπίζουν μέ σεβασμό — συχνά μέ δέος. Ὅπως ἀρμόζει στά κλασικά γράμματα καί τίς φιλοσοφικές πραγματείες.

Ἡ μετάφραση πού μᾶς προσφέρεται ἀπὸ τόν Θεοδωρόπουλο ἔχει ἄλλες προτεραιότητες. Δέν ἀναδεικνύει ὄρους, δέν σέβεται μέ σχολαστικότητα τή σύνταξη καί τοὺς γραμματικούς τύπους, δέν προσηλώνεται στήν ἀκρίβεια τοῦ νοήματος. Αὐτό πού κυρίως τήν ἐνδιαφέρει εἶναι τό ὕφος, ἡ ροή τοῦ λόγου, τό *ἐπίπεδο τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας*. Μέ δύο λόγια ὁ Θεοδωρόπουλος δέν διαλέγεται μέ τόν Πλάτωνα-φιλόσοφο ἀλλά, ὡς λογοτέχνης ὁ ἴδιος, μέ τόν Πλάτωνα-λογοτέχνη.

Διαβάζοντας τή νέα μετάφραση δέν μεταφερόμαστε σέ ἓνα ἀμφιθέατρο μέ ἔδρανα καί καθέδρες ἀλλά στοὺς δρόμους καί τήν ἀγορά τῆς Ἀθήνας. Ἐκεῖ πού κυκλοφοροῦν πολῖτες, μέτοικοι καί δοῦλοι πλούσιοι καί φτωχοί· μορφωμένοι καί ἀμόρφωτοι· ἄνδρες καί γυναῖκες. Ἐτσι δέν ἀκούμε νά ὁμιλεῖ ἓνας ἀκριβολόγος φίλος τῆς σοφίας ἀλλά ἓνας περαστικός, πού ἔτυχε νά ἀνοίξει μιά ἀπλή συζήτηση μέ εὐληπτα παραδείγματα ἀπὸ τήν καθημερινή ζωὴ γιά μεγάλα θέματα, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε ὁ Σωκράτης. Δύσκολα ἓνας ἰκανὸς φιλόλογος καί ἀκόμα δυσκολότερα ἓνας

ἔμπειρος φιλόσοφος θά ἐπιχειροῦσαν νά μεταφράσουν Πλάτωνα μέ αὐτή τήν ἀφέλεια καί ἀπλότητα.

Δέν ξέρω ἂν ἡ μεταφραστική αὐτή ἐπιλογή μᾶς φέρνει πλησιέστερα στόν Πλάτωνα, τόν Σωκράτη, τά κλασικά γράμματα καί τήν ἑλληνική φιλοσοφία. Γιά τό ζήτημα αὐτό θά ἀποφανθοῦν ἄλλοι ἀρμοδιότεροι. Μπορῶ νά βεβαιώσω ὡστόσο ὅτι οἱ πλατωνικοί διάλογοι διαβάζονται ἔτσι πιό εὐχάριστα καί ὅτι εἶναι πιό εὐχρηστοί σέ σχέση μέ ἄλλες μεταφράσεις πού συνηθίζουμε νά συμβουλευόμαστε. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐπιλογή μᾶς φέρνει πλησιέστερα στούς Ἀθηναίους πού δίκασαν καί καταδίκασαν τόν Σωκράτη. Μᾶς ἐπιτρέπει νά καταλάβουμε ὄχι μόνο τή γλώσσα τους, ἀλλά τή νοοτροπία πού ἀποκαλύπτεται ἀπό τό γλωσσικό τους ἰδίωμα. Διότι, τελικῶς, αὐτό τό ὁποῖο καλούμαστε νά κατανοήσουμε, πέρα ἀπό φιλοσοφικά νοήματα καί μεταφυσικές προτάσεις, εἶναι τά αἷτια τῆς καταδίκης. Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ἡ συγκεκριμένη μετάφραση μᾶς βοηθᾶ νά ξαναδιαβάσουμε τήν πλατωνική ἐκδοχή γιά τό δραματικό ἐκεῖνο γεγονός μέ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο.

ΣΩΚΡ

Ἄς πάρουμε τό παράδειγμα τοῦ πρώτου ἀπό τούς τρεῖς διαλόγους. Μέ αὐτόν ὑποτίθεται ὅτι θά μάθουμε τά προκαταρκτικά τῆς δίωξης. Πληροφοροῦμαστε ὡστόσο πολύ περισσότερο γιά μιᾶ ἀλλή δίωξη πού ἄσκησε ὁ συνομιλητής τοῦ Σωκράτη, ὁ Εὐθύφρων. Ἡ ἐπιλογή αὐτή δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Ἡ ἱστορία τοῦ Εὐθύφρονος ἐπέχει ἀσφαλῶς θέση εἰσαγωγῆς στήν ὑπόθεση πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Καθώς ὁ Σωκράτης ἐτοιμάζεται νά ἐπισκεφθεῖ τόν ἄρχοντα στόν ὁποῖο ἔχει κατατεθεῖ μήνυση σέ βάρος του, συναντᾶ ἕνα φίλο του καί γνωστό μάντη, πού μῆνυει τόν πατέρα του. Ὁ διάλογος στρέφεται ἔτσι γύρω ἀπό τήν παράδοση αὐτή νομική περιπλοκή.

Ὁ Εὐθύφρων εἶχε ἕναν ἐπιστάτη, ὁ ὁποῖος, πάνω στό μεθύσι του, σκότωσε ἕνα δοῦλο στή Νάξο ὅπου γεωργοῦσαν μαζί. Ὁ πατέρας τοῦ Εὐθύφρονος συνέλαβε τόν δολοφόνο καί τόν ἀλυσόδεσε ἕως ὅτου πληροφορηθεῖ ἀπό τόν ἐξηγητή στήν Ἀθήνα τί ὀφείλε νά πράξει. Ἀμέλησε ὡστόσο τόν κρατούμενό του καί αὐτός πέθανε ἀπό τήν κακομεταχείριση. Ὁ υἱός, μέ τή σειρά του, εἰδικός σέ θέματα λατρείας, στράφηκε ἐναντίον τοῦ πατέρα του, κατηγορώντας τον γιά ἀνοσιούργημα. Ἡ συζήτηση γυρίζει στό θέμα τῆς εὐσέβειας καί τῆς ὁσιότητας. Πῶς ὀρίζονται, πῶς διακρίνονται ἀπό τά ἀντίθετά τους καί ἄλλα παρόμοια.

Ὅπως συμβαίνει συχνά στούς πλατωνικούς διαλόγους, τό βασικό ἐρώτημα παραμένει ἀναπάντητο. Ὁ ἀναγνώστης ὡστόσο, ἰδιαίτερος ὁ σημερινός ἀναγνώστης, ἔχει ἀντιληφθεῖ δυό-τρία βασικά πράγματα.

Πρῶτον, παρουσιάζοντας τό πρῶτο στάδιο τῆς δίω-

ξης, ὁ Πλάτων ἐπέλεξε νά ἀσχοληθεῖ μέ ζητήματα θρησκευτικότητας – ὅπως θά τά ὀνομάζουμε σήμερα. Δεύτερον, οἱ θρησκευτικές πεποιθήσεις στήν κλασική Ἀθήνα ἦταν τόσο σημαντικά ζητήματα, πού δίχαζαν οἰκογένειες. Τρίτον, ἡ εἰσαγωγική πληροφορία ὅτι ὁ Σωκράτης διώκεται γιά θρησκευτικό νεωτερισμό καί τή συναφή διαφθορά τῶν νέων ἀποκτᾶ πληρέστερο νόημα καί πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη.

Ὁ 19ος καί ὁ 20ός αἰώνας δέν θέλησαν νά πιστέψουν ὅτι τό ἐπίσημο κατηγορητήριο ἦταν ὁ πραγματικός λόγος τῆς δίκης καί τῆς καταδίκης ἐπειδή ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη γιά τήν κλασική Ἀθήνα δέν ἀπέδιδε τέτοια χαρακτηριστικά στήν ἀθηναϊκή θρησκευτικότητα. Ἡ θρησκεία θεωρήθηκε τό ἄλλοθι γιά πολιτικές συγκρούσεις. Ἀλλά ἀκόμα καί ἂν αὐτό ἀληθεύει (κάτι διόλου βέβαιο), τό πρόβλημα εἶναι πῶς ἦταν ποτέ δυνατόν νά γίνονται θρησκευτικά ἐπιχειρήματα δεκτά ὡς ἄλλοθι γιά πολιτικές συγκρούσεις.

Νομίζω ὅτι σήμερα εἴμαστε σέ θέση νά πιστέψουμε τόσο τόν Πλάτωνα ὅσο καί τόν Ξενοφῶντα. Ἡ κλασική καί δημοκρατική Ἀθήνα ἦταν μιᾶ βαθύτατα θρησκευόμενη κοινωνία, μιᾶ κοινωνία πού ζοῦσε στά ὅρια τῆς δεισιδαιμονίας. Ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης ἦταν ὄχι μόνο εὐσεβής ἀλλά καί θεοσεβής, μέ ὅλη τή σημασία τῆς λέξης. Πίστευε σέ ὁράματα καί χρησμούς, ὄνειρα καί οἰωνούς. Τελοῦσε τίς θρησκευτικές του ὑποχρεώσεις καί συμμετείχε στίς πομπές καί τίς θυσίες τῆς πόλης ἀνελλιπῶς. Ἔτσι, ἐάν θέλουμε νά πάρουμε στά σοβαρά τό κατηγορητήριο, πού τονίζει τόν θρησκευτικό παράγοντα στήν ὑπόθεση, θά πρέπει νά στρέψουμε τήν προσοχή μας ὄχι τόσο πολύ στόν Σωκράτη καί τούς κατηγορούς του, ὅπως γίνεται συνήθως, ἀλλά στούς τυπικούς καί ἀντιπροσωπευτικούς ἀθηναίους πολίτες πού ἐκδίκασαν τήν ὑπόθεση. Τό ἐνδιαφέρον ἐρώτημα δέν εἶναι γιατί κατηγορήθηκε ὁ Σωκράτης, ἀλλά γιατί μέ τή κατηγορία αὐτή ἦταν δυνατόν νά καταδικαστεῖ.

Ἡ μετάφραση τοῦ Θεοδωρόπουλου ἀποδεικνύεται ἔτσι διεισδυτικότερη ἀπό πολλές καλές φιλολογικές καί φιλοσοφικές μεταφράσεις. Μᾶς δείχνει ὅτι ἡ προκαταρκτική συζήτηση σχετικά μέ τήν εὐσέβεια δέν ἔγινε μέ τεχνικούς ἢ βαρύγδουπους ὅρους, ἀλλά μέ τό λεξιλόγιο μᾶς εὐκαιριακῆς κουβέντας στήν ἀγορά. Μέ τόν τρόπο πού μιλοῦσαν οἱ ἀπλοῖ Ἀθηναῖοι – καί ἀσφαλῶς οἱ περισσότεροι ἄλλοι Ἕλληνες. Γιά νά μνηθοῦμε στό κλίμα τῆς ὑπόθεσης δέν μᾶς χρειάζεται τόσο πολύ ἡ Ἀπολογία ἢ, ἀκόμα λιγότερο, ὁ Φαίδων, ὅσο ὁ Εὐθύφρων. Δέν μᾶς κατατοπίζει τόσο πολύ ὁ πολιτικός ἢ ὁ μεταφυσικός στοχασμός τοῦ Σωκράτη, ὅσο ἡ αὐθόρμητη καί κάπως συγκεχυμένη ἀντίληψη τοῦ μάντη γύρω ἀπό τήν εὐσέβεια καί τήν ὁσιότητα. Ὅπως ἀκριβῶς εἰσηγεῖται ὁ Θεοδωρόπουλος μέ τή συνολική ἐκδοτική καί μεταφραστική του πρόταση.

Τό παράδοξο εἶναι ὅτι ἕνας λογοτέχνης καταφέρει

νά αποδώσει με μεγαλύτερη ακρίβεια τά ιστορικά δεδομένα μιάς εποχής για τήν όποία νομίζουμε ότι γνωρίζουμε πολλά. Υποθέτω ότι ή επιτυχία αυτή, για τήν όποία τού χρωστά χάρη όχι μόνο τό ευρύτερο αναγνωστικό κοινό αλλά και ό ιστορικός, όφείλεται στην αντίληψη πού έχει για τά έργα πού μετέφρασε. Όπως είναι σαφές, αναγνώρισε τή λογοτεχνική χάρη τών πλατωνικών διαλόγων και μάλιστα τήν ιδιότητά τους νά αποδίδουν τόν καθημερινό προφορικό λόγο. Προσπαθώντας νά τόν αποδώσει ικανοποιητικά στό δικό μας ιδίωμα, μās έφερε έτσι πλησιέστερα στους πεντακόσιους περίπου Αθηναίους πού ανέλαβαν νά εκδικάσουν τήν υπόθεση.

808

Η πολιτική συγκυρία όρισε ασφαλώς τό γενικότερο πλαίσιο τής δίκης. Αλλά ή καρδιά τού ζητήματος δέν βρισκόταν στην πολιτική βρισκόταν στή θρησκεία. Ό κόσμος στόν όποίο ζούμε δέν αφήνει καμιά αμφιβολία. Η θρησκεία μπορεί νά διχάσει τό ίδιο έντονα με τήν πολιτική. Κάποτε έντονότερα. Η θρησκεία εξάπτει πάθη με έναν έντελως ιδιαίτερο τρόπο. Μέσα από τό πρίσμα της δέν χάνει τό νόημά της μόνο ή ζωή τών άλλων, τών έχθρών και τών αντιπάλων, αλλά και ή ζωή τών ίδιων τών διωκτών. Ό διώκτης πού περιφρονεί τή δική του ζωή δέν έχει κανένα λόγο νά δείξει οίκτο ή ανοχή. Ό θάνατος φαίνεται κάποτε εύλογος, αναπόφευκτος ή αναγκαίος, απλά και μόνο για μιά ιδέα ή μιά διατύπωση ιδέας.

Όσοι έχουν ασχοληθεί συστηματικά με τόν Σωκράτη βεβαιώνουν ότι υπήρξε πράγματι νευτεριστής, ότι όντως εισήγαγε καινά δαιμόνια. Η αντίληψή του για τήν ήθική δέν ήταν απολύτως συμβατή με τίς αντιλήψεις τού καιρού του. Οί θεοί τού Σωκράτη δέν ήταν ακριβώς οι ίδιοι θεοί με τούς θεούς τού μέσου Αθηναίου. Στή δημοκρατική Αθήνα είχαν άκουστεί πολιτικές απόψεις πολύ πιό ακραίες από αυτές τού Σωκράτη, τού Πλάτωνα ή τού Ξενοφώντα. Σπανίως ώστόσο όδηγοῦσαν σέ διώξεις και σχεδόν ποτέ δέν όδηγοῦσαν σέ θανατικές καταδίκες. Αλλά και στά θρησκευτικά ζητήματα υπήρχε, γενικώς, μεγάλη ανοχή. Ό πολυθεϊσμός τού αρχαίου ελληνικού κόσμου φιλοξενούσε πρόθυμα νέους θεούς και νέες μορφές λατρείας. Τό πρόβλημα βρισκόταν όταν μιά μορφή θρησκευτικότητας δέν συμπλήρωνε απλώς τήν άλλη αλλά συγκρουόταν μαζί της.

Ό Σωκράτης δέν έγραψε βιβλία - πολύ λίγοι θά τά διάβαζαν έτσι κι αλλιώς. Δέν έκανε ιδιωτικά και ακριβοπληρωμένα φροντιστήρια - αυτά άφορούσαν μιά χούφτα πλουσιόπαιδα. Τριγυρνούσε στους δρόμους και τήν αγορά, συναναστρεφόταν περαστικούς, άργόσχολους και άνυποψίαστους. Όπως ισχυρίζεται ό ίδιος, πίστευε πώς είχε λάβει για τό σκοπό αυτό

έντολή από τόν Θεό. Όφειλε έτσι νά κάθεται σαν άλογόμυγα πάνω στην πόλη και νά κρατά σέ έγρηγορη όποιον πετύχαινε, νά τόν νουθετεί και νά τόν ψέγει όλη μέρα, αν αυτό ήταν έφικτό. Αντλούσε τή δύναμή του από τήν πίστη του και δέν ήταν διατεθειμένος νά κάνει καμία παραχώρηση. Τά καθήκοντα πού είχε αναλάβει ήταν τόσο σημαντικά, ώστε ή θανατική του καταδίκη για τήν πραγμάτωσή τους τού φαινόταν παντελώς αδιάφορη.

Για νά κατανοήσουμε τό πρόβλημα ίσως νά μή χρειαζόμαστε τόσο πολύ φιλοσοφικά εφόδια όσο μιά καλή πληροφόρηση για τήν καθημερινή ζωή στην κλασική Αθήνα. Νά συνομιλήσουμε με Αθηναίους πού ήταν διατεθειμένοι νά άμνηστεύσουν τούς πολιτικούς τους αντιπάλους, αλλά έντελως άπρόθυμοι νά άποδεχτοῦν κάποιον πού άμφισβητούσε τή θρησκευτικότητα τους. Όπως άποδείχτηκε, οι μισοί περίπου δικαστές, 281 για τήν ακρίβεια, πίστεψαν ότι ό Σωκράτης προσέβαλε τό θρησκευτικό τους αίσθημα και διέφθειρε τούς νέους. Οί υπόλοιποι 221 δέν πείστηκαν ότι τό πρόβλημα ήταν τόσο σοβαρό. Αλλά όταν έφτασε ή στιγμή νά προσδιοριστεί ή ποινή, 80 από αυτούς πού τόν είχαν άθωώσει, ψήφισαν μαζί με τούς 281 για τή θανατική του καταδίκη. Η υπόθεση παρέμενε ρευστή έως τήν τελευταία στιγμή.

Η μετάφραση τού Θεοδωρόπουλου καθιστά τό Σωκράτη και τούς συμπολίτες του οικείους, έπειδή τούς παρουσιάζει νά κουβεντιάζουν όπως έμεις στην καθημερινή μας ζωή. Στην καθημερινή ζωή πού μās παθιάζει και μās βγάζει κάποτε από τά ρούχα μας. Έάν ή καταδίκη τού Σωκράτη παραμένει ακόμα άλυτος γρίφος, αυτό ένδέχεται νά όφείλεται στην άπροθυμία μας νά δεχτοῦμε ότι οι Αθηναίοι πού τόν καταδίκασαν παθιάζονταν με τά θρησκευτικά θέματα, όπως συμβαίνει όλο και συχνότερα στόν κόσμο πού ζούμε.

Τζ. Μ. Κουτού

Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς

Μετάφραση: Ἀθηνᾶς Δημητριάδου, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2007

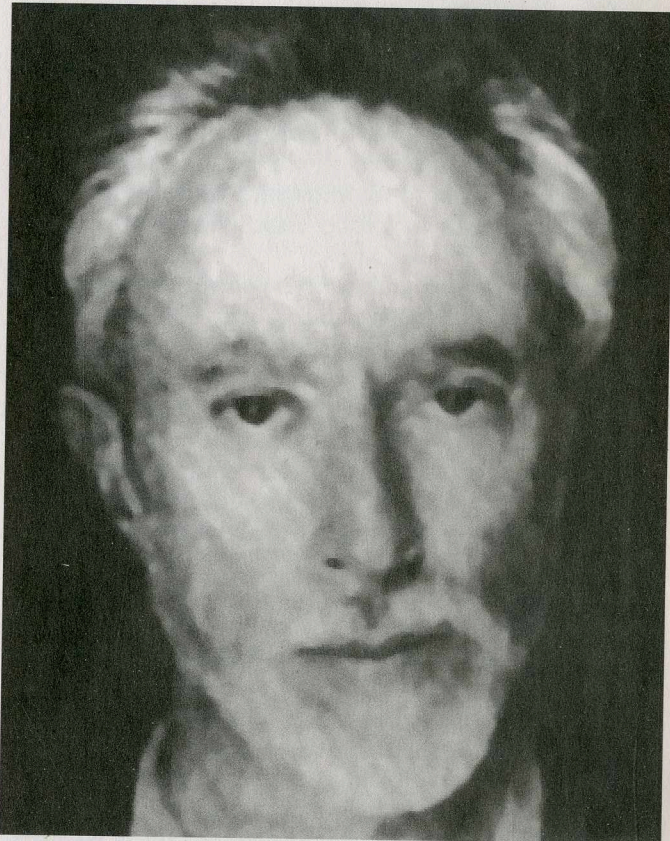
τῆς Ἀθηνᾶς Δημητριάδου

Ἀκριδῶς τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς*, τὸ 1977, ὁ Κουτού ἐξέδιδε ἓνα ἄλλο μυθιστόρημα σὲ μορφὴ ἡμερολογίου, μὲ τίτλο *Στὴν καρδιά τῆς χώρας*.

Εἶχα τὴν τύχη νὰ μεταφράσω καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα καὶ αὐτὸ πού θά προσπαθῆσω νὰ κάνω ἀπόψε θά εἶναι ἀφενὸς νὰ ἐντοπίσω κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὸ πρῶμο καὶ στὸ ὄψιμο «ἡμερολόγιο» –τοῦτο τὸ δεύτερο ἐντὸς εἰσαγωγικῶν καὶ θά ἐξηγήσω στὴ συνέχεια γιατί– ἀφετέρου νὰ καταθέσω τὴν ἐμπειρία μου ἀπ' αὐτές τῖς δύο μεταφράσεις.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κοινὰ τους εἶναι ὅτι διεκδικοῦν καὶ τὰ δύο τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἡμερολογίου. Ἄς δοῦμε κατὰ πόσο τὸν δικαιολογοῦν. Τὸ πρῶτο ἓνα ἐξαιρετικά, θά ἔλεγα, ἀφόρητα πυκνὸ κείμενο –σᾶς διαβεβαῖω ὅτι ὅταν τὸ μετέφραζα, εἶχα πολὺ ἐντονη τὴν αἴσθησις ὅτι εἶχα μπροστά μου ἓναν πρωτόπειρο ζωγράφο, πού πειραματιζόταν ἀκατάπαυστα μὲ τὰ χρώματα στὴν παλέτα του, κάνοντας ἀμέτρητους συνδυασμούς– ἔχει μορφὴ ἡμερολογίου, δεδομένου ὅτι εἶναι χωρισμένο σὲ 266 μέρη πού παραπέμπουν σὲ ἡμερολογιακὲς καταχωρίσεις. Τὸ δεύτερο εἶναι ρητὰ ἡμερολόγιο, ὅμως καὶ τὰ δύο ἀποκλίνουν ἀπὸ ὅ,τι ὀρίζουμε παραδοσιακὰ ὡς ἡμερολόγιο.

Κατ' ἀρχάς ὑποθέτω πὼς συμφωνοῦμε ὅτι ὡς ἡμερολόγιο ὀρίζουμε τὸ κείμενο ὅπου καταγράφονται σὲ γραμμικὴ ἐξέλιξη γεγονότα ἀπὸ τὴ ζωὴ ἐκείνου πού τὸ γράφει, γιὰ μιὰ μικρὴ ἢ μεγάλη, συγκεκριμένη πάντως, περίοδο τῆς ζωῆς του, ἐνίοτε διευρυμένα μὲ σκέψεις καὶ παρατηρήσεις. Στὴν οὐσία τὸ ἡμερολόγιο εἶναι τὸ πιὸ εὐήκοον οὗς πού μποροῦμε νὰ ἔχουμε γιὰ τῖς μύχιες σκέψεις μας καὶ ταυτόχρονα ἓνας αὐστηρὰ προσωπικὸς χώρος, ὅπου μποροῦμε νὰ ἀναπτύξουμε τῖς σκέψεις αὐτές κατὰ τὸ δοκοῦν.

Μὲ βάση τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ ἔχουμε ἤδη μιὰ ἀνατροπὴ κοινὴ στὰ δύο βιβλία. Γραμμικότητα δέν ὑπάρχει, ὅπως δέν ὑπάρχει καὶ αὐστηρὰ καθορισμένος χρόνος. Στὴ μὲν *Καρδιά τῆς χώρας*, ὑπάρχει, σὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωσις τουλάχιστον, τὸ πρόσωπο πού γράφει, ἢ

μία φωνή κατά τό παραδοσιακό ἡμερολόγιο, ὅμως ἡ φαινομενικά γραμμική ἐξέλιξη ὑπονομεύεται διαρκῶς, δεδομένου ὅτι αὐτό πού ὁ ἀναγνώστης πρὸς στιγμήν θεωρεῖ συνέχεια τῆς ἐξέλιξης, δέν εἶναι παρά μία ἀναδίπλωση τοῦ προσωπικοῦ χρόνου, συχνά δέ ἡ ἐξέλιξη αὐτή συνεχίζεται ἢ ἀνατρέπεται ἀπό μία ἄλλη, φανταστική. Ἐπιπλέον ὁ καθορισμός τοῦ χρόνου εἶναι πολύ χαλαρός, κάπου μέσα στήν τελευταία ἐκατονταετία. Αὐτός ὁ οὐ χρόνος, ἡ μή ιστορικότητα, ἐξυπνέτησε τόν συγγραφέα, κατά τή γνώμη μου, σέ μία περίοδο ἀσφυκτικῆς λογοκρισίας, στήν ἀμφισβήτηση τόσο τοῦ ἀπαρτχάιντ ὅσο καί τῶν παραδοσιακῶν δομῶν τῆς ἀποικιοκρατίας πού δυναμίτιζαν κάθε μορφή ἀνθρώπινης ἐπαφῆς. Ἴδου πῶς ἀντιμετωπίζει ἡ ἡρωίδα τήν ἔννοια τοῦ χρόνου. (π. 237) *Τά καλοκαίρια καί οἱ χειμῶνες ἔρχονται καί φεύγουν. Πῶς περνοῦν τόσο γρήγορα, πόσα ἔχουν περάσει δέν τό ξέρω, γιατί δέν εἶχα ἀπό παλιά προνοήσι ν' ἀρχίσω νά τραβάω χαρακιές στό ξύλο ἢ νά ριγῶνω τόν τοῖχο ἢ νά κρατῶ ἡμερολόγιο σάν τόν καλό ναυαγό. Ὁ χρόνος κυλοῦσε ἀδιάκοπα καί τώρα πιά εἶμαι σ' ἀλήθεια μία τρελή γριά παλιόγρια καμπουριασμένη, μέ μύτη γαμπή καί δάχτυλα ροζιασμένα. Μπορεῖ νά κάνω λάθος πού περιγράφω τόν χρόνο σάν ποτάμι πού κυλάει ἀπό τό ἄπειρο στό ἄπειρο καί μέ παρασέρνει σάν φελλό ἢ σάν κλαδάκι... Ἡ μπορεῖ ὁ χρόνος νά μὴν ὑπάρχει, μπορεῖ νά ἀπατῶμαι πιστεύοντας ὅτι φορέας μου εἶναι ὁ χρόνος, ἴσως εἶναι μόνο ὁ χῶρος...*

Στό *Ἠμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιᾶς* ἀφετέρου, καί συγκεκριμένα στό πρῶτο μέρος, στίς Σκληρές Ἀπόψεις, ἔχουμε μία καί μοναδική, πολύ γενική χρονική ἔνδειξη, 12 Σεπτεμβρίου 2005 –31 Μαΐου 2006, ἀλλά τίποτα ἐπί μέρους, τίποτα πού νά θυμίζει καθημερινή ἢ ἔστω καί ἀραιότερη καταχώριση, ἐνῶ στό δεύτερο μέρος, στίς Ἠπιές Ἀπόψεις, δέν ὑπάρχει ἀπολύτως καμιά ἡμερολογιακή ἔνδειξη. Γιά τό συγκεκριμένο θέμα ἔχω ἤδη ἐκφέρει γνώμη στό ἐπίμετρο τοῦ βιβλίου. Ὁ σεniόρ Κ ξέρε ὅτι ἔχει ἀρχίσει γι' αὐτόν ἡ ἀντίστροφη μέτρηση, πόσες μέρες τοῦ μένουν. Ἄρα ἡ συμβατική καταχώριση ἐλάχιστα τόν ἀφορᾷ. Βέβαια ἔχουμε ἀρκετά στοιχεῖα πού συνεισφέρουν σέ κάποια περαιτέρω χρονική τοποθέτηση τοῦ ἡμερολογίου, π.χ. ἡ ἀναφορά στήν ἀπονομή τοῦ Νόμπελ στόν Χάρολντ Πίντερ, ἡ γρίπη τῶν πτηνῶν, ὁ ρόλος τοῦ Ντόναλντ Ράμφελντ στό Γκουαντάναμο, ὡς γεγονότα τοῦ παρόντος –ἐδῶ πλέον τά πρόσωπα ἔρχονται ἀντιμέτωπα μέ τήν ἱστορία καί ὁ συγγραφέας παύει νά μιλάει μέ σύμβολα– ἀλλά καί πάλι τό πλαίσιο εἶναι εὐρύ καί ὁ χρόνος ρευστός, δέν ἀφήνουν περιθώρια ἀντιμετώπισης του ὡς συμβατικοῦ ἡμερολογίου. Ἡ ἐξέλιξη ἀπό τήν *Καρδιά τῆς χώρας* στό *Ἠμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιᾶς* εἶναι ἡ ἐξέλιξη ἀπό μία καταπιεσμένη ιστορικότητα, ὅπου οἱ χαρακτήρες βιώνουν τόν χρόνο ἀταβιστικά (ὅπως ἀργότερα ὁ Μάικλ Κ) σέ μία κα-

τά μέτωπο σύγκρουση μέ τήν ἱστορία. Πάντως ὁ Κουτού, λάτρης τῆς ὑπονόμησης τῆς παραδοσιακῆς φόρμας, εἴτε πρόκειται γιά τό παραδοσιακό βουκολικό μυθιστόρημα τῆς Νότιας Ἀφρικῆς, εἴτε γιά κλασική λογοτεχνία, ὅπως ὁ *Ροβινσώνας Κροῦσσος*, ἀκολουθεῖ γιά μία ἀκόμη φορά τήν προσφιλή του πρακτική, ὑπονομεύοντας αὐτό πού ὀρίζουμε ὡς ἡμερολόγιο.

Ἐνα ἀκόμη κοινό στοιχεῖο ἀνάμεσα στά δύο βιβλία εἶναι τό ποιός μιλάει. Στό συμβατικό ἡμερολόγιο μιλάει αὐτός πού γράφει, καί ὅποτε παραθέτει ἀπόψεις τρίτων, τίς παρουσιάζει διυλισμένες μέσα ἀπό τά μάτια του. Στήν *Καρδιά τῆς χώρας* μιλάει κατ' ἀρχάς ἡ Μάγδα, ἡ ἡρωίδα. Ἡ Μάγδα ὅμως δέν καταχωρίζει ἀπλῶς τά γεγονότα τῆς ἡμέρας τῆς ἀλλά παράγει ἕνα κείμενο μέ μορφή ἡμερολογίου, κάτι πού καθιστᾷ ἐξαρχῆς σαφές χρησιμοποιώντας τό ρῆμα διανθίζω, ἔμμεση ἀναφορά στήν ἐπινοητικότητα τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας. Σέ κάποιο σημεῖο πού ἡ ἀφήγηση φτάνει σέ ἀδιέξοδο ἡ Μάγδα παροτρύνει ἐαυτήν, *Προέκτεινε τόν ἑαυτό σου... Ὑφαινε, ὕφαινε!* Ἄρα ἔως ἐδῶ ἔχουμε δύο πρόσωπα, τήν ἡρωίδα ὡς ἡρωίδα καί τήν ἡρωίδα ὡς συγγραφέα. Ὁ κριτικός Ἴαν Γκλεν προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο: στίς δύο αὐτές φωνές προσθέτει ἄλλες δύο, τή φωνή τοῦ Κουτού πού μέσω τῆς Μάγδας μάς προειδοποιεῖ ὅτι ἐνδεχομένως ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕναν χαρακτήρα ὄχι μέ σάρκα καί ὅστά ἀλλά βγαλμένο ἀπό τήν πένα ἑνός συγγραφέα καί τή φωνή τοῦ Κουτού πού καί πάλι μέσω τῆς Μάγδας στοχάζεται τούς περιορισμούς πού θέτει τό κείμενο κατά τή διαδικασία τῆς γραφῆς του.

Στό *Ἠμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιᾶς* ἡ μία φωνή εἶναι ἀναμφισβήτητα τοῦ μυθιστορηματικοῦ προσώπου, τοῦ σεniόρ Κ, διάσημος συγγραφέα πού γράφει τίς ἀπόψεις του γιά μία συλλογική ἔκδοση καί τίς ἐμπειρίες του ἀπό τή γνωριμία του μέ τή νεαρή καί ἐλκυστική Ἄννα. Εἶναι ὅπως ὅποτε καί ἡ φωνή τοῦ Κουτού, ὁ ὁποῖος μέσω τοῦ σεniόρ Κ, ἐκφράζει τόν ἔντονο προβληματισμό του γιά τή σημερινή κοινωνία καί τά ἀδιέξοδά του ὡς συγγραφέα, μεταξύ ἄλλων, τούς περιορισμούς πού τοῦ θέτει ἡ ἡλικία γιά νά γράψει μυθιστόρημα. Μιά τρίτη φωνή εἶναι ἡ φωνή τῆς Ἄννα καί μία τέταρτη τοῦ Ἄλαν στούς ὁποίους ὁ σεniόρ Κ καί ὁ συγγραφέας Κουτού ἐκχωροῦν μέρος στό δικό του ἡμερολόγιο χῶρο γιά νά μιλήσουν.

Σέ ἕνα συμβατικό ἡμερολόγιο ὁ συγγραφέας Κουτού θά μιλοῦσε μέσω τῶν σκληρῶν ἀπόψεων ἢ ἔστω παραθέτοντας σπαράγματα ἀπ' αὐτές. Τά κείμενα αὐτά εἶναι τά πῶς κοντινά του, αὐτά πού ἀνταποκρίνονται στήν καθημερινότητά του εἴτε ὡς σκέψεις εἴτε ὡς ἐνασχόληση. Κατ' εἰκόνα του κατασκευάζει τόν σεniόρ Κ, τό alter ego του. Στή συνέχεια ὅμως βάζει τόν σεniόρ Κ νά συναναστραφεῖ τήν Ἄννα καί τόν Ἄλαν. Ἡ ἐμπλοκή τῆς Ἄννα καί τοῦ Ἄλαν μέ τό

έν εξελίξει βιβλίο τοῦ σενιόρ Κ εἶναι μιά ἐμπλοκή τοῦ πραγματικοῦ μέ τό φανταστικό, εἶναι τό μυθιστόρημα. Εἶναι στήν οὐσία ἡ ὑπονόμηση τῶν σκληρῶν ἀπόψεων. Ἡ μυθιστορηματική φωνή τῆς Ἄννα πάντως εἶναι τόσο ἰσχυρή ὥστε ἐπηρεάζει τόν ἐν μέρει μυθιστορηματικό σενιόρ Κ νά γράφει ἕναν δεύτερο κύκλο ἀπόψεων, ἠπιότερων ἀυτῆ τῆ φορά. Ὁ ἀναγνώστης ἐν ὀλίγοις παρακολουθεῖ ἕνα ἔργο ἐν προόδῳ, τήν ὥρα πού γράφεται ἢ ἂν προτιμάτε, δακτυλογραφεῖται, κάτι πού ἀντιβαίνει στή φύση τοῦ ἡμερολογίου.

Τελικά τί κρατάει ὁ Κουτού ἀπό τό παραδοσιακό ἡμερολόγιο; Ὅπωςδήποτε καί στά δύο βιβλία τό κέλυφος, τήν ἀνάμνηση τῆς φόρμας. Μόλις ἀντικρίσουμε τή σελίδα, τό μυαλό μας πηγαίνει ἀμέσως σέ ἡμερολόγιο. Βέβαια, ὀφείλουμε νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἀκόμη καί στό συμβατικό ἡμερολόγιο, ὁ συγγραφέας του γράφει τά ὅσα γράφει ἔχοντας κάπου στό βάθος τοῦ μυαλοῦ του ὅτι ἴσως κάποτε διαδαστοῦν. Ὁ Λούσιαν Φρόντ, πού τό σκίτσο του κοσμεῖ τό ἐξώφυλλο τοῦ *Ἡμερολογίου*, γράφει κάπου, «Ἡ τέχνη μου εἶναι καθαρά αὐτοβιογραφική. Ἀντί νά κρατάω ἡμερολόγιο, ζωγραφίζω». Πάντα, λοιπόν, ἐπικρέματα ὁ κίνδυνος τῆς ὠραιοποίησης, τῆς ὑπονόμησης, τῆς ἀλλοίωσης. Εἶναι ἀνθρώπινο.

Ἐνα τελευταῖο κοινό πού θά ἐπισημάνω στά δύο βιβλία εἶναι οἱ ἀντηχήσεις τῶν μεγάλων ἔργων τῆς λογοτεχνίας. Ὁ Κουτού εἶναι βαθύς γνώστης τῆς λογοτεχνίας, αὐτό ἄλλωστε φαίνεται καί ἀπό τά δοκίμιά του. Εἰδικά στό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς*,

ἔχοντας περάσει μιά ζωή μέ αὐτά τά κείμενα, ἀποτίει φόρο τιμῆς στόν Ντοστογιέβσκι, στόν Τολστόι, σέ ὄλους αὐτούς πού τόν συντρόφεψαν στήν πορεία του.

Ἡ μετάφραση καί τῶν δύο βιβλίων ἦταν γιά μένα ἐμπειρία. Ἡ ἐξαντλητική δουλειά πού ἔχει γίνει ἀπό τόν συγγραφέα, αὐτό τό ἀλφάδιασμα τῶν λέξεων, θέτει ἕνα πολύ αὐστηρό πλαίσιο στόν μεταφραστή, πού προϋποθέτει μόχθο καί προκαλεῖ ἄγχος. Παρ' ὅλες τίς φοβερές δυσκολίες πού ἀντιμετώπισα μεταφράζοντας τό *Στήν καρδιά τῆς χώρας* πιστεύω ὅτι ἦταν γιά μένα ὁ μπουσουλός γιά τό ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Κουτού. Μοῦ δίδαξε τήν οἰκονομία τοῦ λόγου του καί μέ ἔκανε νά διακρίνω τή σωρεία τῶν μοτίβων πού ἐπαναλαμβάνονται στό μετέπειτα ἔργο του. Δέν θά πῶ ὅτι ἐνωθα εὐτυχῆς πού τό μετέφρασα, γιατί ἦταν γιά μένα μιά πολύ σκληρή ἄσκηση.

Γιά τό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς* μπορῶ νά δηλώσω ὅτι ἐνωθα εὐτυχῆς μεταφράζοντάς το. Ἐδῶ πλέον ὁ Κουτού ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπό τά δεσμά πού τόν καθήλωναν, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος γιά τόν Τολστόι, καί ἔχοντας ἀποστασιοποιηθεῖ, προχωρεῖ σέ ἕνα ξεκαθάρισμα χωρίς προηγούμενο. Παράλληλα ὁ λόγος του εἶναι καίριος χωρίς νά εἶναι δυσνόητος, ἡ δέ θεματολογία του, παρότι εὐρύτατη, ἀνοίγει ἀναπόφευκτα διάλογο μέ ἄτομα τῆς ἡλικίας μου. Ἄν στήν *Καρδιά τῆς χώρας* εἶχα μπροστά μου τόν ζωγράφο πού πειραματίζεται μέ τά πάντα, στό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς* εἶχα μπροστά μου τόν ζωγράφο πού μέ ἐλάχιστες πινελιές δίνει τήν συνταρακτική εἰκόνα.

Τζ. Μ. Κουτού

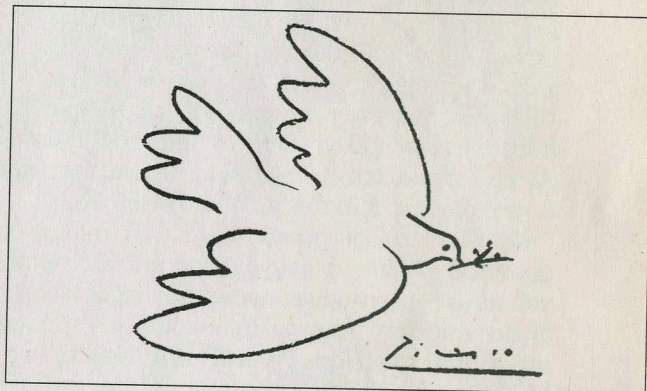
Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς

Μετάφραση: Ἀθηνᾶς Δημητριάδου, Μεταίχιμο, Ἀθήνα 2007

τοῦ Ἄρη Μπερλή

Τό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς*, τό τελευταῖο, ἐνδέκατο μυθιστόρημα τοῦ Κουτού ἔχει, καθῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης ἀμέσως μέ τό πού θά ξεφυλλίσει τό βιβλίο, τρεῖς παράλληλες γραμμικές ἐξελίξεις πού ἀναπτύσσονται σέ κάθε του σελίδα. Ἄς τίς ὀνομάσουμε πάνω, μεσαία, καί κάτω.

Στό πάνω μέρος τῆς σελίδας ἔχουμε τίς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, τοῦ Σενιόρ Κ, ὑπό μορφήν ἄρθρου,

ὀμιλίας ἢ μονολόγου, γιά ποικίλα κρίσιμα θέματα τῆς ἐποχῆς πού ζοῦμε, ἀλλά ὄχι μόνο. Ἐτσι, παράλληλα μέ τή διατύπωση ἀπόψεων γιά τήν Ἀλ Κάιντα, τό σύγχρονο πανεπιστήμιο, τό Γκουαντάναμο, τή γρίπη τῶν πτηνῶν, τόν Τόνυ Μπλέρ, τόν Χάρολντ Πίντερ, ἔχουμε καί σκέψεις γιά διαχρονικά θέματα ὅπως τό κράτος, ὁ ἀναρχισμός, ἡ δημοκρατία, ἡ ἀριστερά καί ἡ δεξιά (βλ. μιά εὐστοχη ἀπόπειρα ἐρμη-

νείας τῆς κατάρρευσης τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ στή σελ. 130), ἡ θεωρία τῶν πιθανοτήτων, ὁ δαρβινισμός καί ἡ θεωρία τοῦ νοήμονος σχεδιασμοῦ, ἡ κλασική μουσική, ἀλλά καί γιά μεγάλους μουσικούς ἢ μυθιστοριογράφους ὅπως ὁ Μπάχ, ὁ Ντοστογιέφσκι καί ὁ Τολστόι, καί ἀκόμη κάποιες σελίδες ἀπροκάλυπτα αὐτοβιογραφικές, γιά τίς ἐμπειρίες τοῦ συγγραφέα ὡς πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ, τίς ἀναγνωστικές του συνήθειες, τόν πατέρα του, τίς προτιμήσεις του, τίς βαθύτερες σκέψεις του γιά τή μεταθανάτιο ζωή, τόν ἔρωτα κ.ἄ.

Στό μεσαῖο μέρος μιλάει πάλι ὁ συγγραφέας ἀλλά ἐδῶ ἀφηγεῖται τή σχέση του μέ τήν Ἄννα, μιά κοπέλα ιδιαίτερα θελκτική, ἐρωτικά θελκτική. Ἡ ἀφήγηση, μολονότι σέ πρώτο πρόσωπο, περιλαμβάνει καί διαλόγους.

Στό τρίτο μέρος, στό κάτω μέρος τῆς σελίδας, αὐτός πού μιλάει εἶναι ἡ κοπέλα, ἡ Ἄννα, πού ἀφηγεῖται καί αὐτή τήν ἐξέλιξη τῆς σχέσης της μέ τόν συγγραφέα, καί παράλληλα μιλάει γιά τή σχέση της μέ τόν Ἄλαν, ἕναν νεαρό χρηματιστή.

Ἐχουμε λοιπόν τρία πρόσωπα –τόν συγγραφέα, μέ τό ὄνομα Σενιόρ Κ, τήν Ἄννα καί τόν Ἄλαν– καί δύο ἐξελίξεις σχέσεων, τοῦ συγγραφέα μέ τήν Ἄννα καί τῆς Ἄννα μέ τόν ἐραστή της. Ἐχουμε δηλαδή τά βασικά στοιχεῖα τῆς πλοκῆς ἑνός μυθιστορήματος. Τό βιβλίο εἶναι πράγματι μυθιστόρημα κι ἄς μήν μᾶς ἐξαπατᾷ ἡ ἀνορθόδοξη δομή του ἢ ἡ δεδηλωμένη ἡμερολογιακή μορφή του. Τό πάνω μέρος, τό λιγότερο ἄς ποῦμε «μυθιστορηματικό», οἱ ιδέες καί σκέψεις τοῦ συγγραφέα ἐπί ποικίλων θεμάτων, ὄχι μόνο τῆς ἐπικαιρότητας, συμβάλλει οὐσιαστικά στήν ἀπεικόνιση τοῦ χαρακτήρα του, διαγράφει πληρέστερα τόν κεντρικό ἥρωα τοῦ μυθιστορήματος –πού εἶναι πράγματι ὁ κεντρικός ἥρωας, γιά αὐτόν γράφει ὁ Κουτού. Κι ἐδῶ προκύπτει τό ἐρώτημα. Ταυτίζεται πράγματι ὁ συγγραφέας Κουτού μέ τόν Σενιόρ Κ;

Θά ἔλεγα ἀπερίφραστα ναί. Κι ἂν ἀκόμη δέν εἶχε φροντίσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας νά μᾶς προειδεάσει γιά αὐτό –ἡ νοτιοαφρικανική του προέλευση, ἡ ἀποδημία του στήν Αὐστραλία, ἀκόμη καί ἡ ἀναφορά στό βιβλίο του *Περιμένοντας τούς βαρβάρους*–, πολλά ἄλλα οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς σκέψης καί τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Σενιόρ Κ. συμπίπτουν ἀπόλυτα μέ τίς σκέψεις καί τούς προβληματισμούς τοῦ ὑπαρκτοῦ συγγραφέα Τζών Κουτού, ὅπως τίς γνωρίζουμε ἀπό παλαιότερα δημοσιεύματά του, π.χ., οἱ ἀπόψεις του γιά τήν παιδοφιλία καί τόν φεμινισμό, γιά τά ζῶα, γιά τήν ἀγγλική γλώσσα κ.ἄ., ἔχουν διατυπωθεῖ ἐκτενῶς σέ δοκίμια καί μελέτες του. Ὅλα αὐτά μᾶς κάνουν νά ταυτίζουμε τόν Κουτού μέ τόν συγγραφέα κεντρικό ἥρωα τοῦ μυθιστορήματός του.

Καί τό ξεμάλισμα τοῦ Σενιόρ Κ μέ τήν Ἄννα; Εἶναι καί αὐτό βιογραφικό στοιχεῖο, συμπίπτει καί ἐδῶ ὁ μυθιστορηματικός ἥρωας μέ τόν Τζών Κουτού; Ἔνας ἀνακριτής ἢ ντέτεκτιβ κατά πάσα πιθανότητα δέν θά ἀνακάλυπτε τίποτε τό σχετικό. Ὡστόσο, αὐτοβιογραφικά στοιχεῖα δέν εἶναι μόνο τά πραγματικά γεγονότα ἀλλά καί ἡ προβολή τῶν ἐπιθυμιῶν μας, τῶν φαντασιώσεων ἢ τῶν φόβων μας. Ὅλη ἡ λογοτεχνία εἶναι ὑποκειμενική καί αὐτοβιογραφική. Καθώς ἔχουν πεῖ, ποίηση πού δέν ἔχει «τή χροιά τοῦ χαρακτήρα καί τῶν διαθέσεων τοῦ ποιητῆ δέν εἶναι ποίηση». Ὅλη ἡ λογοτεχνία εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ὑποκειμενική. Τό λογοτέχνημα εἶναι βασικά προσωπικό ἔργο, εἶναι ἡ ἔκφραση τῶν ιδεῶν καί τῶν αἰσθημάτων ἑνός συγκεκριμένου προσώπου, τοῦ συγγραφέα. Κι ἔπειτα, αὐτό τό θέμα τῆς σχέσης ἑνός μεσήλικα μέ μιά κατά πολὺ νεότερη γυναίκα εἶναι βασικό μοτίβο τῶν τελευταίων μυθιστορημάτων τοῦ Τζών Κουτού. Ὑπάρχει στό καλύτερο μυθιστόρημά του τό *Disgrace* (τή *Ντροπή*, πού ἀτυχῶς μεταφράστηκε στά ἑλληνικά ὡς *Ἀτίμωση*), ὑπάρχει στόν *Ἄργό Ἄνθρωπο*, κυριαρχεῖ στό *Ἡμερολόγιο*. Τόν ἀπασχολεῖ μόνιμως. Αὐτό καί μαζί μέ αὐτό, σέ συνδυασμό μέ αὐτό, τόν ἀπασχολεῖ τό ἐπερχόμενο γῆρας, ὄχι τόσο ὁ θάνατος ὅσο ἡ ἐπερχόμενη ἀνημπορία, ἡ φθορά, ἡ ἀγριότητα τῶν γερατειῶν.

Εἶναι ἐνδιαφέρον τό ὅτι παρόμοια θεματολογία χαρακτηρίζει τήν πρόσφατη παραγωγή ἑνός ἄλλου μεγάλου σύγχρονου μυθιστοριογράφου, τοῦ ἀμερικανοῦ Φίλιπ Ρόθ. Ἀναφέρομαι στά δύο τελευταῖα μυθιστορημάτα του, τόν *Καθένα καί τό Exit Ghost*. Ἐκεῖνο πού ἐκπλήσσει ἐν προκειμένω τόν ἀναγνώστη εἶναι ἕνας ρεαλισμός πού δέν ὀρρωδεῖ πρό οὐδενός, ὅσο καί ἂν αὐτό ἐκθέτει τόν ἀφηγητή/συγγραφέα. Βεβαίως καί τά γηρατεῖα ἀποτελέσαν ἀνεκάθεθον θέμα τῆς λογοτεχνίας, περισσότερο τῆς ποίησης, λιγότερο τῆς πεζογραφίας. Ἀλλά πόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τήν ἡπια μεταφορικότητα τοῦ Σαίξπηρ πού, σέ ἕνα λαμπρό πράγματι σονέτο του, παρομοιάζει τό γῆρας μέ τό μούχρωμα τῆς μέρας πού τέλειωσε, τίς στάχτες τοῦ ξύλου πού κάρηκε, ἢ τά λίγα κίτρινα φύλλα στά κλαδιά ἑνός δέντρου πού σείονται στόν παγερό ἄνεμο:

*When yellow leaves, or none, or few, do hang
Upon those boughs which shake against the cold.*

Πόσο ἐξιδανικευμένες μᾶς φαίνονται αὐτές οἱ εἰκό-
νες σέ σύγκριση μέ τήν ὠμή καί ἀφοπλιστική εἰλικρί-
νεια τοῦ Κουτού ἢ τοῦ Ρόθ πού δέν εἶναι διατεθει-
μένοι νά κρύψουν ἢ νά ἐξωραίσουν ἀπολύτως τίπο-
τα, ἀκόμη καί τίς πιό ταπεινωτικές ἐμπειρίες πού
διανούν στά γηρατεῖα τους οἱ ἥρωες μέ τούς ὀ-
ποιούς οἱ ἴδιοι στήν οὐσία ταυτίζονται, ὁ Σενιόρ Κ,
ὁ Ζούκερμαν, ὁ Καθένας. Ὁ Κουτού, ὅπως καί ὁ

Ρόθ, όπως και ο Τολστόι στόν *Θάνατο του Ίβάν Ίλιτς*, δέν χρησιμοποιεῖ μεταφορές (ἤ, τίς περιστέλλει κατά τό δυνατόν) γιά νά περιγράψει τή φθορά καί τό ἄλγος, σωματικό καί ψυχικό, πού συνοδεύουν τήν ὄριμη ἀνδρική ἡλικία· χρησιμοποιεῖ τίς πιό ἀφόρητες κυριολεξίες.

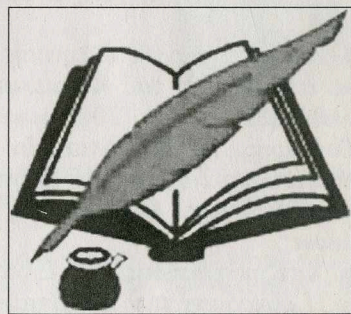
Ἄλλά ἂν τό λογοτέχνημα εἶναι προσωπικό καί ὑποκειμενικό, ἂν φέρεῖ ἐκτυπη τή σφραγίδα τῆς προσωπικότητας καί τῶν ἐμπειριῶν τοῦ δημιουργοῦ του, τό ἴδιο θά λέγαμε προσωπική εἶναι καί ἡ ἀνταπόκριση τοῦ ἀναγνώστη. Ὁ ἀναγνώστης κομίζει ἐπίσης τίς ἐμπειρίες του στήν ἀνάγνωση καί εἶναι αὐτονόητο οἱ ὄριμοι στήν ἡλικία ἀναγνώστες, καί μάλιστα οἱ ἄντρες, νά εἶναι σέ θέση νά ἐκτιμήσουν καί νά ἐννοήσουν καλύτερα τά διεκτραγωδούμενα καί ταυτοχρόνως διακωμωδούμενα πάθη τοῦ Σενιόρ Κ ἢ τοῦ Ζούκερμαν. Βέβαια αὐτή ἡ παρατήρηση δέν ἔχει ἀπόλυτη ἰσχύ. Δέν χρειάζεται νά εἴμαστε αἰμοσταγεῖς βασιλεῖς γιά νά καταλάβουμε τόν Μάκμιθ οὔτε παιδοκτόνοι γιά νά κατανοήσουμε τή Μήδεια. Αὐτό πού ἐννοῶ εἶναι ὅτι ὁ μεσήλικας ἀναγνώστης, ἀκόμη καί ἂν οἱ ἐμπειρίες του δέν συμπίπτουν μέ αὐτές τοῦ Σενιόρ Κ, βρίσκεται σέ προνομιακή θέση ἔναντι τοῦ νεαροῦ ἀναγνώστη ἢ τῆς ἀναγνώστριας τοῦ μυθιστορηματος γιά τό ὅποιο μιλάμε σήμερα. Καί ἀκόμη, εἶναι φανερό ὅτι πληθαίνουν τόν τελευταῖο καιρό τά πεζογραφήματα πού θίγουν, ἀπροκάλυπτα καί ἀπροκατάληπτα, θέματα τῆς μέσης καί δὴ τῆς ἀνδρικής ἡλικίας. Σάν νά ἐμφανίζεται σιγά-σιγά ἕνα νέο λογοτεχνικό εἶδος, ἀντιστρόφως ἀνάλογο τῆς ἐφηβικῆς λογοτεχνίας.

Ὅπωςδήποτε τό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς* δέν εἶναι μόνο αὐτό, δέν εἶναι μόνο ἡ ἱστορία τοῦ μάταιου ξεμυαλισματος ἐνός ἐβδομηντάρη, οὔτε μόνο μιᾶ ἐκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα γιά ἕνα πλῆθος ἐπικαιρῶν ἢ καί ἀνεπίκαιρῶν θεμάτων. Παρά τήν ἀνορθόδοξη δομή του εἶναι ἕνα πολύ καλό μυθιστόρημα, μέ ἀρχή, μέση καί τέλος καί τρεῖς χαρακτηριστικές πού σκιαγραφοῦνται πολύ πειστικά. Ἀκόμη, εἶναι ἕνα μυθιστόρημα πού ὀρισμένοι θά τό ἀποκαλοῦσαν μεταμοντέρνο, δεδομένης τῆς ὑπονόμευσης τῆς παραδοσιακῆς οἰκονομίας τοῦ ρεαλιστικοῦ μυθιστορηματος καί ἐνός ἄς ποῦμε θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ πού ἐνσωματώνεται στή μυθολογία. Πεποιθήσή μου εἶναι ὅτι οἱ σχετικές ἀναλύσεις γιά τή μεταμοντερνικότητα τοῦ μυθιστορηματος ἀποπροσανατολίζουν μᾶλλον παρά βοηθοῦν τόν μέσο ἐπαρκῆ ἀναγνώστη τῆς λογοτεχνίας, πόσο μᾶλλον πού στήν Ἑλλάδα, ἀλλά καί διεθνῶς, δέν ἔχουν ξεκαθαριστεῖ οἱ ὅροι τῆς συζήτησης – τί ἀκριδῶς ἐννοοῦμε ὅταν λέμε μεταμοντέρνο, αὐτοαναφορικότητα, διακειμενικότητα καί ἄλλα συναφῆ. Ἄλλά ἂν πρέπει ὅπωςδήποτε νά ἐπισημάνουμε κάποιες ἄς ποῦμε «μοντέρνες» τροπές αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ὅπου ὁ συγγραφέας ἐνσωματώνει στήν ἀφήγησή του προβληματισμούς καί κρι-

σεις γιά τόν συγγραφέα καί τήν μυθιστοριογραφία, τότε ἄς σταθοῦμε ὄχι στό καθαυτό γεγονός τῆς μεταμοντερνιστικῆς ἀφήγησης ἀλλά στά ὅσα λέει γιά τούς δύο μεγάλους Ρώσους μυθιστοριογράφους τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα, τόν Τολστόι καί τόν Ντοστογιέφσκι. Αὐτό πού ἀντιλαμβανόμαστε εἶναι ὅτι ὁ Κουτσού μιλάει γιά αὐτούς ἔχοντας ἐγκαταλείψει τή γνωστή του παγερότητα καί ἀποστασιοποίηση, ιδιότητες πού χαρακτηρίζουν ὁλόκληρο τό ἔργο του, μυθιστορηματικό καί δοκιμακό. Ὁ θαυμασμός του εἶναι ἀνεπιφύλακτος καί ἡ γλώσσα του, γιά πρώτη φορά ἀπ' ὅσο μπορῶ νά κρίνω, γίνεται ὑγρή καί θερμή. Αἰσθάνεται ἐλάχιστος μπροστά τους καί τό δηλώνει κατηγορηματικά. Ἄς συγκρατήσουμε τήν κατακλειδα τοῦ βιβλίου, πού εἶναι μάθημα ὄχι μόνο γιά τόν σημερινό μυθιστοριογράφο, ὅπου γῆς, ἀλλά καί γιά τόν σημερινό ἀναγνώστη. Ὅσα λέει, μήπως δέν ἀποτελοῦν ἐμμεση προτροπή γιά μας νά γυρίζουμε πάντα στούς κλασικούς, στούς συγγραφείς πού μᾶς μαθαίνουν ὄχι μόνο τήν τέχνη ἀλλά καί τό ἦθος τοῦ καλλιτέχνη, καί τό ἦθος, θά προσθέταμε, τοῦ ἀναγνώστη;

Ἀκοῦστε τον:

Πρέπει νά εἴμαστε εὐγνώμονες πρὸς τή Ρωσία, τή Μητέρα Ρωσία, πού ἔθεσε ἐνώπιόν μας μέ ἀκλόνητη βεβαιότητα τά πρότυπα βάσει τῶν ὁποίων πρέπει νά μοχθήσει ὁ κάθε σοβαρός μυθιστοριογράφος, ἔστω καί ἂν δέν ἔχει τήν παραμικρή πιθανότητα νά τά φτάσει: τό πρότυπο τοῦ δάσκαλου Τολστόι ἀφενός, τοῦ δάσκαλου Ντοστογιέφσκι ἀφετέρου. Μέ τό παράδειγμά τους γίνεται κανεῖς καλύτερος τεχνίτης· καί μέ τό καλύτερος δέν ἐννοῶ πιό ἱκανός ἀλλά καλύτερος ἠθικά. Τοῦ ἐκμηδενίζουν τίς πιό νόθες φιλοδοξίες του, τοῦ καθαρίζουν τήν ὄρασή του, τοῦ δυναμώνουν τό χέρι.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

• ΙΣΤΟΡΙΑ

- Ηλίας Γ. Εὐαγγέλου**, *Λόγια καὶ ἀπόκρυφη βουλγαρική γραμματεία στὸν ὕστερο Μεσαίωνα. Ἡ περίπτωσι τοῦ βίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Νέου*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 252.
- Ἀλέξης Ἡρακλείδης**, *Ἄσπονδοι γείτονες. Ἑλλάδα-Τουρκία: Ἡ διένεξι τοῦ Αἰγαίου*, ἐκδ. I. Σιδέρης, Ἀθήνα 2007, σελ. 467.
- Wolf T. Zoepf**, *Waffen SS καὶ ἐπιχείρησι «Nordwind»*, μτφρ. Σωτήρης Ἀγάπιος, ἐκδ. Ἴωλκός, Ἀθήνα 2008, σελ. 512.
- Niall Ferguson**, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, μτφρ. Καρολίνα Χάγερ, ἐκδ. Ἴωλκός, Ἀθήνα 2008, σελ. 880.
- Henrik Eberle & Matthias Uhl** (ἐπιμ.), *Τὸ βιβλίον τοῦ Χίτλερ*, μτφρ. Νίκος Δεληβοριάς, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 2007, σελ. 681.
- Norman Davies**, *Ἡ Εὐρώπη σέ πόλεμο. Ἡ ἔναρξι, οἱ συγκρούσεις, οἱ ἡγέτες καὶ τὸ τέλος τοῦ Φασισμού 1939-1945*, μτφρ. Σωτήρης Ἀγάπιος, ἐκδ. Ἴωλκός, Ἀθήνα 2008, σελ. 816.
- Νίκος Μπακουνάκης**, *Μιά στιγμὴ τῆς Εὐρώπης στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ λόγος, ἡ εἰκόνα, ὁ μύθος τοῦ Ἀνδρέα Ρηγόπουλου*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2008, σελ. 299.
- Στράτος Ν. Δορδανᾶς**, *Τὸ αἷμα τῶν ἀθῶων. Ἀντίποινα τῶν γερμανικῶν ἀρχῶν κατοχῆς στὴ Μακεδονία 1941-1944*, ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 2007, σελ. 607.
- I.M. Χατζηφώτης**, *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων στὴν Τουρκοκρατία*, 6' ἐκδοσι, ἐκδ. Παπαδήμας, Ἀθήνα 2008, σελ. 392.
- Horst Blanck**, *Τὸ βιβλίον στὴν ἀρχαιότητα*, 6' ἐκδ. βελτιωμένη, μτφρ. Δ.Γ. Γεωργοβασίλης καὶ M. Pfreimter, ἐκδ. Παπαδήμας, Ἀθήνα 2008, σελ. 343.
- Δημήτρης Γιάκος**, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας τοῦ ΙΘ' καὶ τοῦ Κ' αἰώνα*, ἐκδ. Παπαδήμας, Ἀθήνα 2008, σελ. 200.
- Βασίλης Κ. Γούναρης**, *Τὰ Βαλκάνια τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ ἕως τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον*, ἐκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 663 καὶ εἰκόνες.
- Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης**, *Τὸ Ἑλντοράντο τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ διείσδυσι τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐταιρειῶν στὰ Μεταλλεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1861-1923)*, ἐκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 582.

• ΜΕΛΕΤΕΣ - ΔΟΚΙΜΙΑ

- Δημήτριος Α. Δρογίδης**, *Ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ στὸν μεταπολιτισμὸ*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 197.
- Μαξιμίλιαν Μπράουν**, *Ντοστογιέφσκι. Ἡ ζωὴ τοῦ μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ἐκδ. Ἐκκρεμές, Ἀθήνα 2008, σελ. 420.
- Ed Halter**, *Πόλεμος καὶ βιντεοπαιχνίδια. Ἀπὸ τὸν Σούν Τζού στό Xbox*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 2008, σελ. 443.
- Gargi Bhattacharyya**, *Σεξουαλικότητα καὶ κοινωνία*, μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, ἐκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 2008, σελ. 312.
- Σάββας Παύλου**, *Γραμμὴ Λευκωσία-Ἀθήνα. Λοξὰ κείμενα*, ἐκδ. Κουκίδα, Ἀθήνα 2007, σελ. 312.
- Ian Gough**, *Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία τοῦ κοινωνικοῦ κράτους*, μτφρ. Λεωνίδας Βατικιώτης, ἐπιστημ. θεώρησι: Δ. Γράβαρης-Μ. Σπουρδαλάκης, ἐκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 2008, σελ. 277.
- Susan Rubin Suleiman**, *Τὸ γυναικεῖο σῶμα στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ*, μτφρ.-εἰσαγωγή Εὐη Βογιατζάκη, ἐκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 2008, σελ. 641.
- Ράσελ Τζάκομπυ**, *Οἱ τελευταῖοι διανοούμενοι. Ἡ ἀμερικάνικη πνευματικὴ ζωὴ σέ μιὰ ἐποχὴ ἀκαδημαϊκότητας*, μτφρ. Βασίλης Τομανᾶς, ἐκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 269.
- Μαρία Καραμεοῖνη** (ἐπιστημονικά ὑπεύθυνη ἔρευνας), *Ἡ ἀπορρόφησι τῶν πτυχιούχων πανεπιστημίου στὴν ἀγορὰ ἐργασίας*. [Πανελλαδικὴ ἔρευνα στοὺς ἀποφοίτους τῶν ἐτῶν 1998-2000], ἐκδ. Διόνικος, Ἀθήνα 2008, σελ. 371.
- E.M. Cioran**, *Ὁ πειρασμὸς τοῦ ὑπάρχειν*, μτφρ. Δημ. Δημητριάδης, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 2007, σελ. 236.

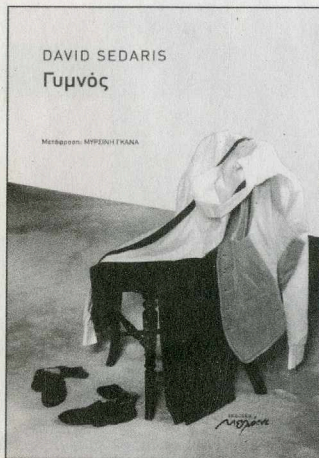
• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - MARTYRIΕΣ

- Θανάσης Χειμωνᾶς**, *Ραγδαία ἐπιδείνωσι*, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2008, σελ. 224.
- Isaac Rosa**, *Τὸ μάταιο χθές*, μτφρ. Κυριάκος Φιλίπιδης, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2008, σελ. 344.
- Δήμητρα Σωτήρη Πέτρουλα**, *«Ποῦ 'ναι ἡ μάνα σου, μωρή;»*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 2007, σελ. 351.

• ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

- Θάλεια Δραγώνα**, *Ἄννα Φραγκουδάκη (ἐπιμ.), Πρόσθεσι ὄχι ἀφαίρεσι, πολλαπλασιασμὸς ὄχι διαίρεσι. Ἡ μεταρρυθμιστικὴ παρέμβασι στὴν ἐκπαίδευσι τῆς μειονότητας τῆς Θράκης*, ἐκδ. Μεταίχμιον, Ἀθήνα 2007, σελ. 549.

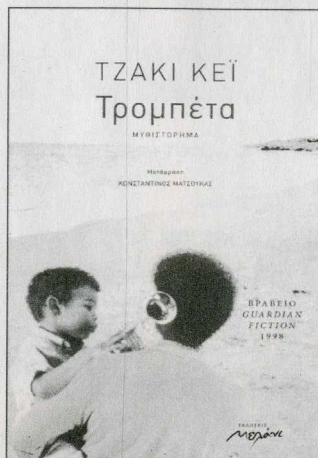
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΑΝΙ

Ντέιβιντ Σεντάρις

ΓΥΜΝΟΣ

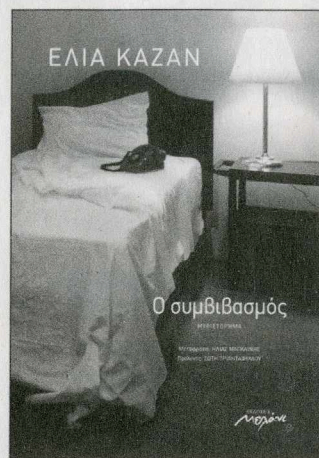
Ανυπόφορα λεπτολόγος, επικίνδυνα γοητευτικός, χαϊρέκακα σομπ, εξωφρενικά πνευματώδης, ασεβής, μανιακός αλλά όχι καταθλιπτικός... Καλώς ήρθατε στον ξεκαρδιστικό κόσμο του Ντέιβιντ Σεντάρις.

Τζάκι Κέι

ΤΡΟΜΠΕΤΑ

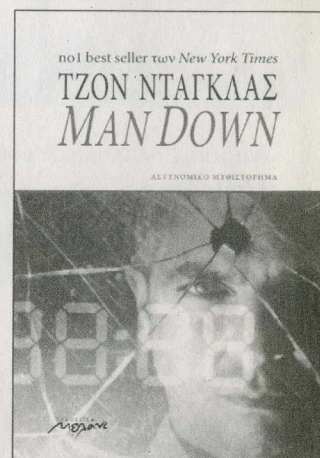
Μια συγκινητική ιστορία αγάπης που αποκαλύπτει την αλήθεια πίσω από κάθε ψέμα και το ψέμα που μόνο η αλήθεια μπορεί να πει.

Ελία Καζάν

Ο ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΣ

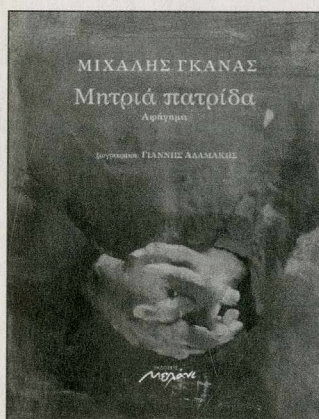
Για να επιβιώσεις σε αυτό τον κόσμο, πρέπει να προσαρμοστείς, να κάνεις υποχωρήσεις – να κάνεις ένα συμβιβασμό. Αυτή είναι η εκπληκτική, αξέχαστη ιστορία ενός ανθρώπου που δραπετεύει από τον συμβιβασμό του.

Τζον Ντάγκλας

MAN DOWN

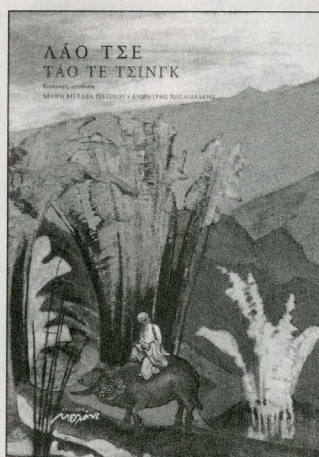
Η ομάδα *Σπασμένα φτερά*, που γνωρίσαμε στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Τζον Ντάγκλας, συνεχίζει τις περιπέτειές της. Ο Τζον Ντάγκλας, ένας από τους πρωτοπόρους profilers του FBI, μας προσφέρει για ακόμα μία φορά, ένα συναρπαστικό αστυνομικό μυθιστόρημα.

Μιχάλης Γκανάς
Ζωγραφική: Γιάννης Αδαμάκης

ΜΗΤΡΙΑ ΠΑΤΡΙΔΑ

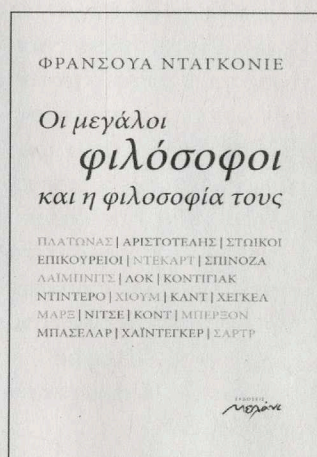
Ένα λιτό και ελλειπτικό αφήγημα. Περιγράφει το οδοιπορικό μιας οικογένειας από την Ήπειρο στις οσοσιαλιστικές χώρες, στο τέλος του Εμφυλίου, και την επιστροφή τους στην Ελλάδα το 1954.

Λάο Τσε

ΤΑΟ ΤΕ ΤΣΙΝΓΚ

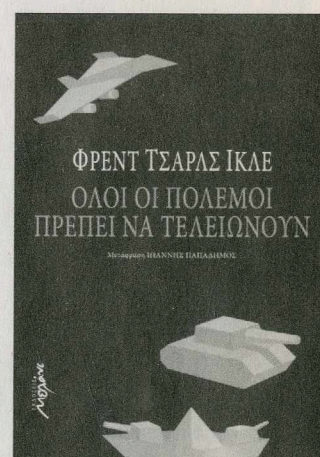
Το βιβλίο που μας μαθαίνει τον τρόπο να γνωρίζουμε και να δεχτούμε τον εαυτό μας, να γίνουμε ένα με το σύμπαν, να μη φοβόμαστε τον θάνατο και να ζήσουμε ειρηνικά, απλά, ευτυχισμένα.

Φρανσουά Νταγκονιέ

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥΣ

Μια συγκριτική προσέγγιση 20 κορυφαίων φιλοσόφων, από τον Πλάτωνα ως τον Ζαν-Πολ Σαρτρ, και ο πυρήνας της σκέψης τους.

Φρεντ Τσαρλς Ικλέ

ΟΛΟΙ ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ
ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΤΕΛΕΙΩΝΟΥΝ

Γεμάτο αποκαλύψεις, το βιβλίο αυτό, εγείρει ερωτήματα σχετικά με την τυφλότητα στρατηγών και πολιτικών οι οποίοι στο παρελθόν βύθισαν τα κράτη τους στη δίνη του πολέμου χωρίς ποτέ να λογαριάσουν το αποτέλεσμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

• ΑΘΗΝΑ: ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΤΗΛ. 210 3849020, FAX. 210 3301583 • ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Τ.Θ. 1527, 711 10, ΤΗΛ. 2810 391097, FAX. 2810 391085

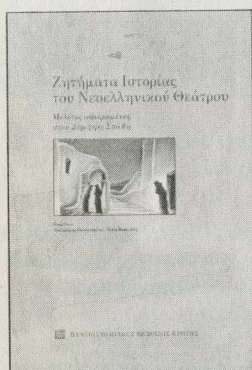
Ν Ε Ε Σ Ε Κ Δ Ο Σ Ε Ι Σ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ - ΘΕΑΤΡΟ - ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ - ΙΣΤΟΡΙΑ

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΕΦΗ
ΒΑΦΕΙΑΔΗ (επιμ.)

Ζητήματα ιστορίας του
Νεοελληνικού Θεάτρου

Μελέτες αφιερωμένες
στον Δημήτρη Σπάθη

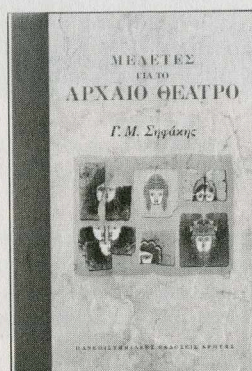

Σημαινούσα μορφή της ελληνικής θεατρολογίας, ο Δημήτρης Σπάθης, με το πλούσιο ερευνητικό έργο του και τον ανήσυχο επιστημονικό στοχασμό του υπήρξε δάσκαλος για πολλούς νεότερους θεατρολόγους. Τα μελετήματα που συγκεντρώθηκαν στον τόμο αυτό σχετίζονται με περιοχές που καλλιέργησε ο ίδιος ο τιμώμενος: επανησιακό θέατρο, φαναριώτικη σάτιρα, ελληνικός διαφωτισμός, συγγραφείς και κείμενα του 19ου αιώνα, σκηνική δραστηριότητα στον 20ό αιώνα, τύχες της ξένης δραματουργίας στην ελληνική σκηνή, ζητήματα θεατρικής σκηνοθεσίας.

17 X 24 εκ. | σελ. 402
ISBN 978-960-524-239-8 | 32,00 €

Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

Μελέτες
για το αρχαίο θέατρο

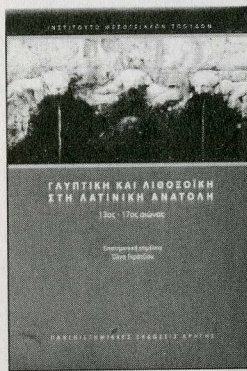
Η παρούσα επιλογή άρθρων του Γρηγόρη Σηφάκη περιέχει εννέα κείμενα για το *αρχαίο θέατρο* και την από σκηνής διδασκαλία του στην αρχαιότητα, τα οποία πρωτοδημοσιεύθηκαν σε ξένα επιστημονικά περιοδικά ή σε δυσεύρετους συλλογικούς τόμους. Η επανέκδοση αυτή έδωσε την ευκαιρία αναθεώρησης και διόρθωσης των κειμένων, ενώ η έκδοση έχει εμπλουτισθεί με έγχρωμη εικονογράφηση.

16 X 24 εκ., σκληρόδετο | σελ. 270
ISBN 978-960-524-233-6 | 25,00 €

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ (επιμ.)

Γλυπτική και λιθοξοϊκή
στη Λατινική Ανατολή

(13ος-17ος αιώνας)

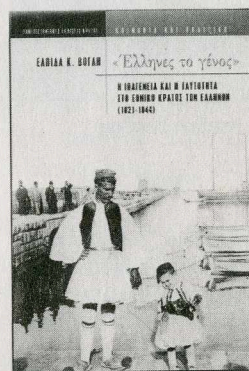

Μετά την Δ' Σταυροφορία, στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου εγκαταστάθηκαν Φράγκοι, Ιωαννίτες ιππότες, Γενουάτες, Βενετοί κ.ά. οι οποίοι προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό την οικοδομική και αρχιτεκτονική δραστηριότητα. Μέσα από τα άρθρα του τόμου γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν και να αξιολογηθούν τέτοια έργα, να προσδιοριστεί η προέλευσή τους, να μελετηθεί η σχέση τους με την τοπική αρχιτεκτονική, να εξηγηθούν οι τοπικές ιδιομορφίες στην καλλιτεχνική παράδοση της Ρόδου, της Χίου ή της Κρήτης, να αναδειχθεί η προηγμένη λιθοξοϊκή των τοπικών συνεργείων κ.λπ.

21 X 29 εκ. | σελ. 264 |
ISBN 978-960-524-242-8 | 30,00 €

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ

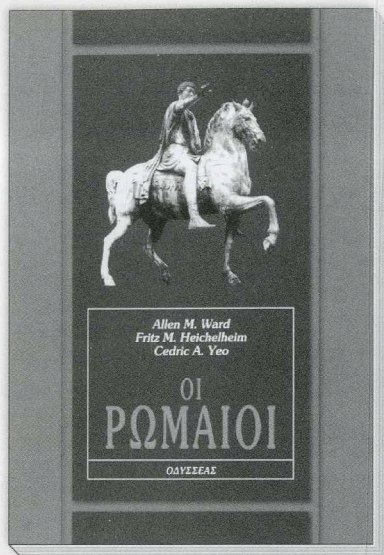
«Έλληνες το γένος»
Η ιθαγένεια και η ταυτότητα
στο εθνικό κράτος των
Ελλήνων (1821-1844)

Στο βιβλίο εξετάζεται η εμφάνιση και τα πρώτα κρίσιμα στάδια της εξέλιξης της εθνικής ιθαγένειας στο ελληνικό κράτος. Αν και τα κριτήρια που προσδιορίζουν τους Έλληνες το γένος σήμερα θεωρούνται αυτονόητα, ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης ήταν κριτήρια που απόφευκτα ακολουθούσαν τον διαχωρισμό του έθνους σε δύο ή, ακριβέστερα, τρεις διακριτούς κόσμους: στους αυτόχθονες της επαναστατικής επικράτειας, στους Έλληνες που παρέμειναν διεσπαρμένοι στη λοιπή Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και σε εκείνους που είχαν μεταναστεύσει πριν από το 1821 στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο.

17 X 24 εκ. | σελ. 404
ISBN 978-960-524-238-1 | 25,00 €

www.cup.gr

Allen M. Ward
Fritz M. Heichelheim – Cedric A. Yeo
Οι Ρωμαίοι
ISBN 978-960-210-532-0, σελ. 748

Gwendolyn Leick
Οι Βαβυλώνιοι
ISBN 978-960-210-524-5, σελ. 220, τιμή 14,00€

A. E. Redgate
Οι Αρμένιοι
ISBN 978-960-210-506-2, σελ. 458, τιμή 27,00€

Perry Anderson
**Από την αρχαιότητα
στον φεουδαρχισμό**
ISBN 978-960-210-396-5, σελ. 325, τιμή 16,00€
Το απολυταρχικό κράτος
ISBN 978-960-210-459-7, σελ. 549, τιμή 25,00€

Henry Noel Brailsford
**Μακεδονία. Οι φυλές της
και το μέλλον τους**
ISBN 978-960-210-504-6, σελ. 391, τιμή 22,00€

G. E. M. de Ste Croix
**Τα αίτια του
Πελοποννησιακού Πολέμου**
ISBN 978-960-210-475-9, σελ. 671, τιμή 30,00€

K. E. Fleming
**Αλή Πασάς,
ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης**
ISBN 978-960-210-374-4, σελ. 314, τιμή 13,00€

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5 • ΤΗΛ. 210 32 12 111

ιστορία
δυσσεύς

R. F. Hoddinott
Οι Θράκες
ISBN 978-960-210-395-7, σελ. 345, τιμή 15,00€

Simon Hornblower
Ο ελληνικός κόσμος (479-323 π.Χ.)
ISBN 978-960-210-486-4, σελ. 603, τιμή 28,00€

P. Horden-N. Purcell
**Μεσόγειος.
Θάλαττα πονηροδιδάσκαλος**
ISBN 978-960-210-467-8, σελ. 890, τιμή 50,00€

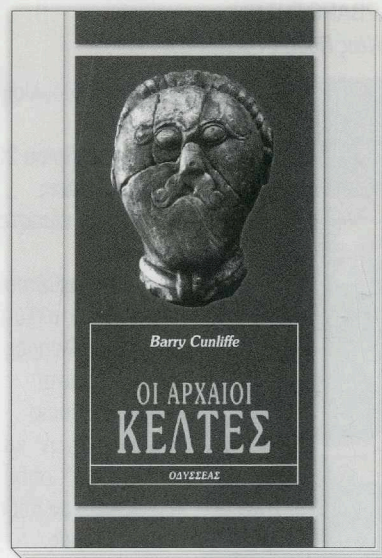
Philip Mansel
**Κωνσταντινούπολη
Η περιπόθητη πόλη (1453-1924)**
ISBN 978-960-210-343-7, σελ. 741, τιμή 30,00€

John Wilkes
Οι Ιλλυριοί
ISBN 978-960-210-349-3, σελ. 428, τιμή 19,00€

Trevor Bryce
Οι Τρώες και οι γείτονές τους
ISBN 978-960-210-515-3, σελ. 271, τιμή 17,00€

F. Donald Logan
Οι Βίκινγκς
ISBN 978-960-210-525-2, σελ. 284, τιμή 17,00€

Barry Cunliffe
Οι αρχαίοι Κέλτες
ISBN 978-960-210-521-4, σελ. 454, τιμή 29,00€

www.odisseas.gr

info@odisseas.gr